

ИБРОХИМ ҲАҚҚУО



3

ИАВОУҮГА  
ҲАҮТШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ  
ИНСТИТУТИ

Шброҳим ҲАҚҚУЛ

ДАВОШӢГА ҚАЙТИШ

Э-ХИТОБ

«ТАФАККУР» НАШРИЁТИ  
ТОШКЕНТ – 2016

УЎК: 83.3(5Ў)1

Ҳ-40

Ҳаққул, Иброҳим

Навоийга қайтиш [Матн] : К.3 : илмий публицистика / И. Ҳаққул. - Тошкент : Тафаккур, 2016. - 224 б.

КБК 83.3(5Ў)1

«Навоийга қайтиш»нинг учинчи китобидан буюк мутафаккир ҳаёти, дунёқараши, асарларининг ёэилиш тарихи билан боғлиқ янги факт ва таҳлиллар, улуғ шоир ижодини теран тадқиқ этиш йўлидаги ўзига хос ёндашувлар акс этган мақолалар, ғазал, рубоий, қитъалар талқин-шарҳи ўрин олган. Мазкур сериянинг биринчи китоби 2007 йил, иккинчи китоби 2011 йилда айни номда чоп этилган ва кўпчилик эътиборини қозонган эди. Қўлингиздаги ушбу учинчи китоб ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Китоб адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртлари филология факулъетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Китоб ФА – Ф1-Г039 «Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш» лойиҳаси доирасида тайёрланган.

*Масъул муҳаррир:*  
**Сайфиддин Рафиддинов,**  
*филология фанлари номзоди*

*Тақризчилар:*  
**Жаббор ЭШОНҚУЛ,**  
*филология фанлари доктори*

**Эргаш ОЧИЛОВ,**  
*филология фанлари номзоди*

*Нашрга тайёрловчи:*  
**Сирдарёхон ЎТАНОВА,**  
*филология фанлари номзоди*

*Устод Мақсұд Шайхзода  
хөтірасыға бағишилданади.*

*Муаллиф*

# **ШАХСИЯТ ВА ШІҚОД ТҮАММОЛАРИ**

**Ибраһим ҲАҚҚҰЛ. НАВОЙЙА ҚАЙТИШ. 3-китоб**

---

## НАВОИЙ ИЖОДИЁТИНИНГ ОЛАМШУМУЛ АҲАМИЯТИ

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,  
Анинг забтиға бир бир девон йибордим...*

*Алишер Навоий*

Миллатни миллат, давлатни давлат мақомига кўтарарадиган асос ва омиллар кўп, албатта. Илм-фан, маданият, маънавият ва дин уларнинг энг асосийларидан саналиши ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Худди шунинг учун ҳам ҳар жабҳада кучли давлат ва серғайрат миллат ҳаётини адабиётдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмаганидек, адабиёт тақдири ва равнақини ҳам халқ, давлат манфаатидан йироқ бир ҳодиса, дейиш мумкин эмас.

Ҳақиқий адабиёт, маданий-маънавий тамали бақувват салтанатнинг ўзига хос муҳташам қўзгуси бўлгани сингари, эрк,adolat, инсонпарварликка таянган салтанат эса қону жонида ҳақиқат ҳиссиёти жўш урган адабиётнинг одил ғамхўри ҳисобланади. Илм-фан, маданият, санъат, айниқса, адабиётнинг жамиятдаги умумий аҳволига қараб, ҳар қандай давлат ёхуд ҳокимиятнинг ички дунёси, ижтимоий-сиёсий бошқарувдан кўзланган туб мақсадини бемалол англаса бўлади. Тарихга назар ташланса, маърифат ва маданиятга кенг эътибор қаратилган мамлакатларнинг деярли барчасида ибратли ютуқ ва ҳавас қиласи мөддий натижалар қўлга киритилганлиги ойдинлашади.

Таниқли тарихчи олим З.В.Тўғоннинг ёзишича, турли империяларга мансуб ва маданиятнинг қадр-

қимматини ҳар кишидан юқори тушунган хон, султон, подшоҳларнинг ҳукмронлик умри анча узоқ чўзилиб, улар кўп эзгу ишларни ўzlаридан ёдгор қолдиришган. Масалан, қорахонийлардан Ҳорун Буғрохон 40 йил, Юсуф Қодирхон 35 йил, Аҳмад Арслон 27, хоразмшоҳлардан Отсиз ва Такаш 28 йил, темурийлардан Жаҳонгирнинг ўзи 35, Шоҳруҳ Мирзо 43, Султон Улуғбек 41, Хусайн Бойқаро 38 йил салтанат бошида турган<sup>1</sup>.

Дарвоқе, адабиёт тўлақонли адабиёт сифатида фаолият кўрсатмоғи учун ижтимоий барқарорлик, иқтисодий маъмурлик ва сиёсий эркинлик шароитидан бенасиб бўлмаслиги зарур. Хусусан, сиёсий эрксизлик, мафкуравий таъқиблар даҳо ижодкорлар йўлига ҳам тўсиқлар қўяди. Абусайд Мирзо ҳукм юритган замонларда шундай тўсиқлар Навоий қаршисида кўндаланг турган<sup>2</sup>. Шоир шунда халқ ва Ватан ишқига таяниб, дин ва тасаввудан ўзига нажот истаб, дунёқараши уфқларини кенгайтиришга дадил уринган. Маълумки, мусулмон халқлари ва иход аҳлининг дунёга, турли дин вакиллари ҳаёти ва инсоният тақдирига қараши биринчи галда Қуръони карим ва Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) Ҳадисларига асосланган. Ана шунинг учун бу икки муқаддас манбани четга суриб, шарқлик, ҳеч бир улуғ шоир ва адаб асарларида тасвирланган башарий ғоя, қадрият ва ҳақиқатларни түғри тушуниб бўлмаганидек, холис талқин қилиш янада қийин. Агар Навоий ижодиётидаги исломий тушунчалар талқини сохталаштириб ёки саёз тарзда кўрсатилса, шоирнинг асл қиёфаси хиралашиб кетади. Адл, инсоф, диёнат, имон, шафқат, ҳиммат – буларни ёритишда Навоий мусулмон мафкурасидан ҳеч йироқлашмайди. Зулм, зуравонлик, ҳақсизлик ва ҳар турли бедодликларни қоралаш ё фош

<sup>1</sup> Тўғон 3.В. Умумий турк тарихига кириш. 1-жилд. Истанбул, 1981. 99-бет.

<sup>2</sup> Бу ҳақда қаранг: Айнӣ С. Асарлар. 8-жилд. Тошкент, 1967. 244–245-бетлар; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 278–279-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-жилд. Тошкент, 1978. 48–50-бетлар.

этишда ҳам мутафаккир шоирнинг ислом таълимотидан илҳомланганини сезиш қийинмас.

Жаҳондаги ҳеч қайси дин, мазҳаб, ҳеч қанақа таълимот ёки фалсафий оқим инсон шаъни-шавкатини пастга ур, қўлингдан келса бандасини таҳқирла, деб ўргатмайди. Шунга қарамасдан, дунёнинг айтарли барча минтақаларида инсон ҳақ-хуқуқларини поймол этиш, уни эзиш, одам ўринида кўрмаслик, қулдай ишлатиш каби ҳолатлар мавжуд бўлган. Мана, зулм ва зўравонлик ҳодисасини олайлик. Зулм юрт, халқ, дин, шафқат нималигини тан олмайди. Балки шу учун ҳам унга қарши чиқиши, қарши сўзлаш ва курашиш ҳатто йирик истеъдод соҳибларининг ҳам қўлидан келавермайди. Ваҳоланки, зулмни қоралаш эркинликни ёқлаб, одамийлик бурчими адо этишга қодирлик мазмунини ифодалайди. Зулм ва золимликдан баҳс юритганда Навоийнинг қалбида гўё тўфон кўтарилиб, ҳасрат, надомат бўрони бошланади. «Ҳайрат ул-аброр»даги золим подшоҳларга қаратада йўналтирилган мана бу гаплар, бир томондан, мутафаккир шоирнинг одиллик, адолатпарварликка содиклигини намойиш қилса, иккинчи жиҳатдан, ростлик, шижоат, курашчанлиқда сабитлигини кўрсатади:

*Эйки, қовий айлади давлат қўлунг,  
Зулм сори тушти ва лекин йўлинг.*

*Зулм узунгга фисқдур, эй ҳушёр,  
Гум қил они, бўлса санга ҳуш ёр.*

*Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,  
Зийнати фирдавси муалло бўлуб.*

*Пардалари риштаси эл жонидин,  
Лаълию шингарфи улус қонидин.*

*Шамсаси эл моли била зарнигор,  
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор...*

Зулмни тарк айлаву дод айлагил,  
Марг кунидин доғи ёд айлагил.

Зулмунг эрур кундузу фисқинг кече,  
Зулм ила фисқинг неча, бұлғай неча?

Гаҳ-гаҳ ёд айла надоматни ҳам,  
Қайси надоматки, қиёматни ҳам...<sup>3</sup>

Ер юзидаги қайси бир ҳукмдор ушбу аёвсиз танқид, муросасиз айбнома билан танишмасин, адолатнинг куч-қуввати, барқарорлиги, тириклиқ, тенглик, хотиржамлик учун сув ва ҳаводай зарурлигига имон келтиради. Шеърхон-чи? Сүзи қиличдай кескир, фикри оловдай күйдирувчи шундай шоирлар бор экан, мазлум ва бечоралар ҳеч пайт ҳимоясиз қолмаслигига инонади. Бу эса жуда муҳим.

Алишер Навоийнинг бадиий ва илмий ижоддаги оламшумул муваффақиятларидан сұзлаганда, унинг Мовароуннаұр заминида кечган йилларини ҳам на-зардан ҳеч соқит этмаслик керак. Академик В. Абдуллаев жуда тұғри таъкидлаганидек, Навоийни, аввало, «қўпчилигини ўзбеклар ташкил қилган Мовароуннаұр аҳолисининг буюқ шоири деб, сўнгра, шунинг билан бирга ўз халқига қилган улуғвор хизматлари туфайли барча тараққийпарвар халқлар шоири деб тушуниш лозим»<sup>4</sup>.

Айниқса «фирдавс монанд» Самарқанд ёш шоирнинг наинки фикр, туйғу, мушоҳада ҳаёти, балки ижодий салоҳиятининг мукаммаллашувида ҳам алоҳида таъсир үтказган эди. Чунки Навоий Самарқандга келганида, илм-фан, адабиёт, маориф ва маданияти танazzулга йўлиққан Ҳиротдагидан кўра бошқача ҳолат – «олимлар, шоирларнинг Улуғбек анъаналарини жонлантириш йўлидаги ҳаракатларининг гувоҳи бўлган эди»<sup>5</sup>. Мураккаб бир

<sup>3</sup> Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960. 60–61-бет.

<sup>4</sup> Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Тошкент, 1968. 101-бет.

<sup>5</sup> Уша асар. 64-бет.

давр, зиддиятли замон воқеа-ҳодисаларига тұғри назар ташлашда ҳам, илм ва маърифат күч-қувватыга ишончнинг үсиши ҳамда адабиётни жаҳоний баландликларга олиб чиқиш сир-асорини янада теран үзлаштиришда ҳам Самарқанд илмий-адабий ва маданий муҳити Навоийга яқындан ёрдам күрсатган эди.

Самарқанддан устози Сайд Ҳасан Ардашерга ёзилған шеърий мактуб Навоийнинг келажақда умумбашарий мавзу ва ғояларни бадиий талқин этишга қодир, үз қадри ва имконини хатосиз анлаган чинакам ҳақгүй санъаткор үлароқ шаклланганидан гувоҳлик беради. Шунингдек, Навоий ижод оламининг бойиши ва моҳият эътибори билан кенгайиб боришини Мовароуннахр аҳолиси ҳаёти, шаҳар ва табиат манзаралари, олим, шоир, ҳунармандларининг ахлоқи, фаолиятларининг тасвирларисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Амир Темурнинг жаҳонгирилгига, Мирзо Улуғбекнинг маърифатпарварлиги ва Хожа Аҳрори валининг кашфу кароматларига эшик очган Самарқандда үтган ҳаёт, илм ва ирфон дарғаларидан олинган таҳсил, маданий-маърифий мулоқотлар Навоийни илму дониш, одил сиёsat, иқтисодий маъмурчиликка асосланган буюк давлатчилик тажрибалари хусусида үйлашга ҳам йўллаб турганки, ўша фикр-мулоҳаза ва хулосаларнинг маълум бир қисми кейинчалик даҳо шоирнинг асарлари, хусусан, «Ҳамса» достонларидан ўрин олганлигига шубҳаланмаслик лозим. Ҳуллас, Самарқанд үзининг «салобатли тарихи, қизғин иқтисодий ва маданий ҳаёти билан ҳам Алишер зеҳнида чукур ва ёқимли хотиралар қолдирган»<sup>6</sup>. Масалан:

*Темурхон наслидин султон Улуғбек  
Ки, олам кўрмади султон анингдек.*

*Анинг абнойи жинси бўлди барбод  
Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.*

<sup>6</sup> Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 160-бет.

*Валек ул илм сори топти чу даст,  
Күзи олинда бўлди осмон паст.*

*Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,  
Жаҳон ичра яна бир осмондур<sup>7</sup>, –*

каби мисраларни шоир шууридан чуқур жой олган ўша хотира ва таассуротлар билан боғламаслик дараҳт илдизини заминидан ажратиб ташлашдай бир гапдир. Кўп яхши-ёмон, нурли ва нурсиз воқеа-ҳодисотларни кўриб, бошдан кечирган Самарқандда яратиш изтироби ва эҳтироси кучли ижодкорни тарихий мушоҳадага илҳомлантириб, кўнгилда музaffer мозий соғинчини уйғотувчи сирли рух, самовий шукуҳ мавжуддирки, Навоийнинг кўхна Самарқандда маънан яйраб, қалбини илмий-ижодий ниятлар билан қувватлантириб яшаганинг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу.

Ислом дини заминида дунёга келган тасаввупнинг муҳиб ва қизиқувчилари аста-секин Ғарбда ҳам кўпайиб борган. Шу маънода тасаввуп ғарблик ва шарқликларнинг тафаккурини бир-бирига боғловчи, бирининг ахлоқий-маънавий эҳтиёжини иккинчисиникига яқинлаштириб, кўнгил соғлигини событлаштирувчи ишқ, маърифат ва гўзаллик йўлидир.

Қуръони каримда тасаввуп калимаси учрамайди. Пайғамбаримиз Мұҳаммад алайҳиссалом даврида ҳам бу сўз ишлатилмаган. Зуҳд ва тақвода саҳоба ва тобеин йўлидан юрган, кунларини ҳусни мутлақни хотирлаш билан ўтказиб, рух тазкияси, қалб соғлигини ҳар нимадан баланд қўйишни уддалаган ва ғафлатдан ўзини муҳофаза қилувчиларга тасаввупнинг ilk вакиллари деб қаралган.

Тасаввуп – сабр-қаноат, заҳмат, риёзат билан покланган рух ва вужудни Оллоҳ ишқига бағишлиб, юракни мосиводан бутунлай халос айлаб, фақри фано завқ-шавқи билан яшаш демак. Тасаввупнинг туб асосида инсон зо-

<sup>7</sup> Алишер Навоий. Хамса. 330–331-бетлар.

тига марҳамат, муҳаббат ва хизмат ётади. Тасаввуф манманлик ва сўзбозлик қилишни буткул қоралаб, самимият, ихлос, гўзал хулқ, ҳикмат ва ирфон қувватини шарафлайди. Тасаввуф аҳли ҳар қадам, ҳар нафасда инсонни жўн, саёз тушунчаларни ботиндан супуриб ташлаш, руҳни нафс танбаллигидан, макр, риё, кибр ва ҳар турли майдакашликлардан қутқазиш чора-тадбирларини кўрсатади. Мутасаввифларнинг умумий эътирофлари бўйича, тасаввуф далли-девонани вали, жоҳил, нодон ва гумроҳни ирфон дарғаси даражасига олиб чиқади. Инсонни халқقا мақбул ва марғуб, Ҳаққа муҳиб ва маҳбуб эта билгани боис Шарқнинг кўп буюк шоири адиблари тасаввуфий маъно ва ҳақиқатларни бадиий талқинларини яратиш орқали бутун башариятта хизмат қилишни кўзлаганлар. Чунки тасаввуфнинг бир қаноти ишқ бўлса, бир қаноти маърифат, бир водийси ҳиммат, жавонмардлик бўлса, бошқаси изтироб, дардкашлик ва шафқатdir. Тасаввуф илми вижданга таянган, ирфон ва маърифат мазмунини акс эттирадиган илм бўлиб, қалби мусаффолашган, бутун шахс сифатида шаклланганларга насиб бўлган.

«Тасаввуфнинг илм жиҳати, – дейди Имом Ғаззолий, – менга амалидан қўра жуда қулай келди. Шу боис аввало мутасаввифлардан Абу Толиб ал-Маккийнинг «Қутул-қулуб» номли китобини, Муҳосибийнинг асарларини, Жунайд, Шиблий ва Боязид Бистомий каби улуғ мутасаввифлардан нақл қилинган сўзлар жамланган китобларни мутолаа қилиш орқали тасаввуф илмини ўрганишга киришдим...»<sup>8</sup>.

Шунга яқин фикрни Алишер Навоий ҳам ўзи ҳақида айтиши мумкин эди. Зоро, Навоий расман нақшбандийлик тариқатига кирган бўлса ҳамки, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам тасаввуфнинг илм ва ирфон жиҳатига таянган. Улуғ шоир ахлоқ тарбиясида алоҳида натижаларни қўлга киритиш, тафаккурни маҳдудлик, қолоқлик, ёвузлик исканжаларидан озод қилиш, руҳ ва кўнгил сир-

<sup>8</sup> И м о м Ғ а з з о л и й . Ал мункизъу минъад далол. Шарҳи ва тасаввуфий тадқиқлари. Истанбул, 1997. 245–246-бетлар.

асорини кашф этишда ҳақиқий ишқ ва маърифатдан шу қадар моҳирлик билан фойдаланганки, айни моҳиятдаги ҳатто ҳар бир байт инсоният манфаатларини ёқлаш На-воий учун одатий ҳол бўлганлигидан далолат беради.

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин,  
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.*

Илоҳий ва мажозий ишқ уйғунлигидан туғилган ушбу байтда «икки жаҳон» ибораси фақат бадиий усул талаби билан эмас, балки моҳият этиёжидан ҳам икки бора тақрорланган. Ҳақиқий ишқдан йироқ ҳаёт ёлғиз бу дунё учун эмас, нариги олам нуқтаи назаридан ҳам маънисиздир. Модомики, дунё ишқ туфайли ва ишқ завқи билан яратилган экан, аҳли олам ишқсизлик – динсизликдан баттарлигини англаши баробарида теран идрок эта билиши ҳам зарурдир.

«Хамса»да яратилган асосий қаҳрамон ва ёрдамчи образлардан ташқари, турли ижтимоий табақа, гурӯҳ ва тоифага мансуб кишилар бир жойга жамланса, биринчидан, ирқи, миллати, яшаш шарт-шароити, урф-одат ва турмуш кўникмалари ўзаро фарқланадиган бағоят улкан издиҳом билан юзма-юз келинса, иккинчидан, фикр-қараш, орзу-умид ва умумий интилишлардаги муштраклик ўқувчи ақли ва кўнглини ўзгача бир йўсинда орзиқтиради. Шунга кўра, «Хамса» қаҳрамонларининг бири-биридан йироқ миллат вакиллари эканлиги, улардаги ирқий, миллий, диний, маҳаллий майл, тушунча, кайфият деган нарса ўқувчида алоҳида қизиқиш пайдо қилмайди. Шахслик фазилатлари, билим даражаси, ишқ камоли, маърифат мартабаси, мардлик ҳақида эса бундай деб бўлмайди.

*Деди: қайдинсен, эй мажнуни гумраҳ?  
Деди: мажнун ватандин қайда огаҳ.*

*Деди: недур санга оламда пеша?  
Деди: ишқ ичра мажнунлук ҳамиша.*

*Деди: бу ишдин үлмас касб рўзи,  
Деди: касб үлса басдур ишқ сўзи.*

*Дедикум: ишқ ўтидин де фасона!  
Деди: куймай киши топмас нишона.*

*Дедикум: кўймагингни айла маълум!  
Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!*

*Деди: қай чоғдин үлдунг ишқ аро маст?  
Деди: руҳ эмас эрди танга пайваст...<sup>9</sup>*

Буюк ошиқ юрак фожиасининг энг баланд нуқтасини ифодалаган ушбу диалогдан Хусрав ва Фарҳоднинг номи туширилиб қолдирилганда ҳам ҳақиқий ошиқликдан сохта ошиқликни ажратишда ҳеч ким адашмайди.

Нима деган бўлса, «улусқа марғуб», нима ёзган бўлса, «қўнгулга маҳбуб» этилишини Худодан тилаган Навоий чиндан ҳам «уз асарларини, хусусан, достонларини ёзаётганда, халқни, битта халқни эмас, бутун инсониятни назарда тутган»<sup>10</sup> ва «етти иқлим эли» уларга харидор бўлишини орзу қилган.

«Улуғ шоир ўзи ҳақда, «мен»и тўғрисида гапирад экан, умуман инсоният ҳақида гапиради, негаки, унинг табиатида инсониятга хос ҳамма нарса мавжуд»<sup>11</sup>, – дейди В. Г. Белинский. Шуро шарқшунослиги оламга танилган Шарқ мумтоз шоирлари ижодиётининг умумбашарий таркибидан баҳс юритганда уларнинг истеъдодига хос анфусий унсур ва имтиёзларни аксарият пайтда инобатга олмаган. Натижада, асаддаги жаҳоний маъно ёки тушунчалар қандайдир ташқи таъсирларга тобе тарзда таҳлил қилинган. Ренессанс, яъни ғарбдаги Уйғониш ҳодисасига тегишли гаплар бунинг характерли мисоли эди. Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, ғарбнинг маданият, маънавият,

<sup>9</sup> «Хамса». 275–276-бетлар.

<sup>10</sup> Ҳ а й и т м е т о в А. Навоийхонлик сұхбатлари. Тошкент, 1993. 34-41-бетлар.

<sup>11</sup> Б е л и н с к и й В.Г. Адабий орзулар. Тошкент, 1977. 136-бет.

илм-фан жабхасидаги ютуқлари Шарқницидан устунлигини күрсатиш ва исботлаш ниятида Ренессанс номи билан ҳар турли сохта, тахминий фикр-мулоҳазалар түқилган эди. Бу гап Ренессанс ва Навоий ижодиёти мавзусида сўзлаган олимлар, жумладан, Н. И. Конрад ҳамда В. М. Жирмунский-ларга ҳам тегишли. Жирмунский пролетар доҳийларининг фикр ва кўрсатмаларига асосланиб, Алишер Навоий замонидаги Ҳирот билан Италиядаги илк Уйғониш даври шаҳарларини қиёслаб ўз хulosаларини ўртага ташлайди. Мавзу эҳтиёжи юзасидан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига маҳсус тұхталади. Мақола Алишер Навоийнинг ижодиёти, унинг ғарбдаги илғор ҳамфирлари – Ренессанс даври шоир ва мутафаккирларининг ғоялари билан ҳамоҳанглигига урғу бериш билан тугалланади<sup>12</sup>.

Хўш, Европа Ренессансининг ўзи нима? Унинг Шарқ Уйғониши билан қандай вобасталиги ва туб моҳиятда қанақа монандликлари бор?

Машхур немис файласуфи Ф. Нитше ёзади: «Христианлик бизни антик маданият хазинасидан узоқлаштиргани сингари Ислом маданиятининг барча бойликларидан ҳам бенасиб қилди. Рум ва юнон маданиятига қараганда Испаниядаги шарқликларнинг бизга жуда яқин бўлган, туйғу ва интилишларимизга алоҳида таъсир ўtkазишга қодир юксак маданияти оёқ остида топталди»<sup>13</sup>. Бу қабиҳ ишга Ренессанснинг ўнлаб мақталган вакиллари бош қўшганлигининг асосий сабабларини чукур ўрганиб, ана ундан сўнг Алишер Навоий ижодиётининг ғарб дунёсидаги у ёхуд бу санъаткор тажрибалари билан ўхшашик, вобасталикларга дикқат-эътиборни тортиш ўзини оқлайди. Акс ҳолда, ҳар қандай «илмий» фикр ва тахмин сафсата булиб қолаверади.

Бизнингча, Нитшенинг «Ренессанс – тушунарсиз бир ҳодиса, улкан самарасизликдир»<sup>14</sup>, деган гапларининг ил-

<sup>12</sup> Жирмунский В.М. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературх Востока // Проблема эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1957. С. 460-471.

<sup>13</sup> Нитше. Дажжол. Христианликнинг танқиди. Истанбул, 2008. 79-бет.

<sup>14</sup> Ўша китоб. 81-бет.

дизига етиб борилса, наинки Навоий, мумтоз адабиёти-мизнинг бошқа етук намояндалари меросидаги умуминсоний «қатлам»лар ҳам анча ўнғай кашф этилади. Буюк форс шоири Саъдий Шерозий:

*Тани одами шариф аст ба жони одамият,  
На ҳомин либоси зебост нишони одамият,*

Яъни, одам вужуди инсонийлик руҳи учун ниҳоятда шарофатлидир. Чунки чиройли, латиф либос одамийлик нишони бўлолмайди, деб бошланадиган шеърини,

*На баёни фазл кардам, ки насиҳати ту гуфта,  
Ҳама аз одами шунидем баёни одамият<sup>15</sup>, –*

Маъноси: Сенга изҳори фазл этганим ўқ, одамлардан инсонийлик ҳақида эшишганларимизни айтдик, деган сўзлар билан тугатади. Одамни одамга яқинлаштириб, юракни меҳр ва ишонч нурига чулғайдиган сўз топиш, шу Сўз билан одамлардаги ўзаро йироқлик, совуқлик, хусумат ва ғофилликка барҳам беришга ҳисса қўшиш оддий юмуш эмас. Алишер Навоий ижодий шахсияти, тафаккур куч-қувватига инонмаганида, олам аҳлига мурожаат қилиб:

*Оlam аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ,  
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш, –*

демасди.

Туркий тилда сўзлашувчи қавм ва халқлар Навоийнинг турли жанр, хилма-хил мавзудаги асарларини асрлар мобайнида ўқиб-ўрганишган. Бу жараён олдингисидан бугун неча бора кенгайган бўлса, кенгайганки, торайиб қолгани ўқ. Шу ўринда усмонли турк навоийшуноси Юсуф Четинтоғнинг мана бу сўзларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз: «Тур-

<sup>15</sup> Саъдий и Шерозий. Мунтахаби куллиёт. Душанбе, 1956. С. 327.

кий халқлар адабиётида ўз таланти, бебаҳо ижоди билан донг тараттан шоир ва адилар кўп. Аммо айнан Алишер Навоийга үхшайдигани йўқ. Мана, Юнус Эмрони олайлик. У фақат бизнинг халқимиз орасида машҳур. Фузулий озарийларнинг энг суюкли даҳоси, Махтумкули туркманларнинг биринчи шоири ва ҳоказо. Алишер Навоийчи? Туркий элларнинг бариси учун бир хилда қадрли ва уларнинг ҳаммасини ўз атрофида бирлаштиришга қодир қалам соҳибидир...»<sup>16</sup>. Турк олимининг ушбу сўзлари Навоий «Фарҳод ва Ширин»да битиб кетган:

*Олибмен таҳти фармонимға осон,  
Черик чекмай Хитодин то Ҳурсон.*

*Ҳурсон демаким, Шерозу, Табриз  
Ки қилмишдур найи килким шакаррез.*

*Қўнгул бермиши сўзимга турк жон ҳам,  
На ёлғуз турк, балким туркмон ҳам<sup>17</sup>, –*

деган фикрларнинг беш асрдан кейинги бир эътирофи, деса, хато бўлмайди.

Европа мамлакатларида Навоий ижодиётiga қизиқиб, рус, инглиз, немис каби тилларда таржима ва тадқиқот ишларининг йўлга қўйилганига ҳам бир асрдан ошиб кетди.

Абдулла Орипов айтмоқчи, «Темур тиғи етмаган» жойларни ҳам Навоий қалам билан ишғол этишдан тұхтаган эмас. Бу эса айни пайтда буюк мутафаккир шоир асарларида илгари сурилган мавзу ва маъноларнинг ба-шарий аҳамияти фавқулодда баландлигини тасдиқловчи дахлсиз бир ҳодисадир.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали,  
2014 йил, 1-сон.

<sup>16</sup> Четинтоғ Ю. Алишер Навоий. Тошкент, 2013. 4-бет.

<sup>17</sup> Ҳамса, 335-бет.

---

## НАВОИЙ ШЕРРИЯТИДА ҲАҚ ВА ШАХС МУНОСАБАТИ

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида инсонга мурожаат қилиб, шундай дейди:

*Кўр, сенга Ҳақдин не карамлар дурур,  
Не қадар эҳсону ниамлар дурур.*

*Буки сени холиқи кавну фасод,  
Қилмади ҳайвону наботу жамод.*

*Лутф ила айлади инсон сени,  
Дин йўлида қилди мусулмон сени...*

Ана шу лутф, ана шундай олий эҳсон учун ҳам Одам фарзанди Оллоҳни билмай, танимай ёки Ундан йироқ бир аҳволда яشاши мумкин эмас. Оллоҳ ва инсон муносабати ҳамда орадаги бирлик ғояси турли дин, илмий-фалсафий таълимот ва бадиий ижод вакилларини узоқ асрлардан буён қизиқтириб келади. Бу ҳақда жуда кўп фикр-мулоҳаза ва холосалар ифодаланган бўлса-да, дунё миқёсида барчани бир хилда ишонтирадиган, ҳамма бир йўсинда таянадиган тўхтамга келингани йўқ.

Маълумки, Шарқ тасаввуф таълимотида борлиқ – оламнинг яратилиши ишқ билан изоҳланади. Чунончи: Оллоҳ – «Вужуди мутлақ», яъни мутлақ борлиқдир. Ҳали макон ва замон пайдо бўлмасдан туриб, борлиқ – коинот мавжуд эди. Оллоҳ эса ишқ ва жабарут оламида тоқ яшарди. Табиийки, Унга қарайдиган кўз, важдга келадиган бир кўнгил топилмасди. Ваҳоланки, гўзалликнинг дастлабки талаби ўзини намоён этишидир. Тангри гўзаллигига эса

барча олий ва илоҳий сифатлар мавжуд бўлиб, Оллоҳ инсонни ана шу Гўзалликни кўриш, идрок этиш ва севиш учун яратганди. Алишер Навоийнинг таърифи бўйича эса:

*Тангри чун одамни маҳлуқ айлади,  
Ўзни ошиқ, они маъшуқ айлади.*

Оллоҳ ва инсон муносабати ҳақида сўзлашни собиқ шуро давлати сиёсати умуман таъқиқлаган эди. Шунинг учун мумтоз адабиётни тадқиқ этган адабиётшунослик гоҳ мажбурий, гоҳ ихтиёрий истак ила адабий матн таркибидан чуқур ўрин эгаллаган диний-ирфоний маъно ва тимсолларни кўриб-кўрмаслик, билиб-билмаслик тажрибасини ҳам жорий қилганди. Ҳолбуки, инсонни ақлу идроқдан ажратиб бўлмаганидек, имон ва эътиқоддан ҳам йироқлаштириш мумкинмас. Алишер Навоийнинг имонни инсонликнинг бош белгиси, деб таъкидлаши ҳам бекиз эмасди:

*Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,  
Билки, нишони анга имон эрур.*

Навоий имон деганда, тақлидий эмас, ҳақиқий имонни назарда тутади. У риёкорлик, сохтакорлик ва иккюзламачиликлар билан асло келишолмайди. Бунга «Шайх» радифли ғазали ва «Маҳбуб ул-қулууб»даги «Риёкор шайхлар ҳақида»ги қарашларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чунки, шоир таъбирича, ҳақиқий имон исломнинг ва инсон ҳаётининг мазмунидир. Акс ҳолда, у Оллоҳга илтижо қилиб:

*Нақди жон чиққанда имон гавҳарин кўнглумга сол,  
Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо, –*

демасди.

Дунёning улкан олим ва даҳо ижодкорлари ҳам ҳеч вақт имонни унтишмаган. Масалан, француз мутафак-

кири Блез Паскал ҳақиқатни уч турга бўлади. Биринчиси, вужуд ҳақиқатлари; иккинчиси, ақл ҳақиқатлари; учинчи-си эса имон ҳақиқатлари. Унга кўра, вужуд ҳақиқатлари нафсни, нафсоний ҳирс ва истакларни қамраб олади. Ақлий ҳақиқатларга келсак, инсонни улар ирода ва та-саввур кашф айлаган нурли бир оламга юксалтириб, уни биқиқ, басиратсиз ва майдалик гирдобига чўккан «Мен»лигидан қутқариб, Рух дунёсининг сарвари дара-жасига олиб чиқади. Имон ҳақиқатлари эса шахсни ин-соний борлиғидан ҳам юқорилатиб, маҳдуд борлиқдан чексизликка бошлайди. Бунда одам қатра экан дарёга, учқун бўлса, қуёшга дўнади. Ва сўнгсизлик, самовий-лик завқ-шавқининг зўридан боқий Вужудга талпинади. Оллоҳ қуллари ва ошиқларини Унинг атрофида бирлаш-тирувчи Руҳоний куч-кувват ҳақиқатда ана шу.

Паскальнинг таснифига биз диққатни тасодифан жалб қилмадик. Ақлий ҳақиқатларга доир фикрлардаги фарқларни айтмаса, ҳақиқатни юқоридаги каби турларга ажратиш Шарқ тасаввуф илмида анча аввал амалга оши-рилган эди. Ҳатто таъкидлаш мумкинки, нафс, рух, кўнгил, имонга тегишли фикр-мулоҳазалар сўфий ва мутасаввиф-лар ижодиётида ўзига хос таълимот даражасига етказилган.

Навоий шахсининг Ҳаққа бўлган муносабати, унга яқинлик ҳосил қилишида энг самарали йўл тасаввуф таъ-лимоти эканлигини алоҳида таъкидлаган. Шунинг учун ҳам у Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳожа Аҳрор валий каби зотларнинг ҳаётини ибрат қилиб қўрсатади. Шоир таъ-бирича, факр, тажрид ва тафрид, мосиваллоҳдан кўнгил узиш, ёмон хулқлардан қутулиб, яхши хулқларни эгаллаш, Ҳаққа яқин бўлишнинг асосий омиллариридир.

Маълумки, Шарқнинг тариқатчи шоирлари айрилик, ҳижрон, ғурбат ва бекаслиқдан нолиб, тўхтовсиз шикоят қилишган. Туб моҳиятдан келиб чиқилса, бу нолиш ҳам эмас, шикоят ҳам эмас. Унда нима у? Инсоннинг маънавий-ахлоқий лаёқати, имконияти, событилигини тўғри баҳолаб, меҳр, вафо, садоқат, марҳаматга ўхшаш

түйғу ва қадриятларни Холиқдан кутиш ҳамда ҳар қандай ҳолатда бадбинлик ё тушкунликка ён бермаслик қаноатидир. Беназир сўфий шоир Бобо Тоҳир Урёнийнинг «Ҳамма Тоҳирнинг ҳеч кими йўқ дейишса, не ғам? Ҳудо менинг ёrim, одамга не ҳожат», мазмунидаги байти бу ҳақиқатни түғри англашга ёрдам беради:

*Ҳама гўянд Тоҳир кас надорад,  
Худо ёри мана чи ҳожати кас?*

Оллоҳ билан холис муносабатда бандаси ҳеч нима ютқизмайди, алданмайди, ғам-у кулфатга йулиқмайди, ҳеч қанақа хорлик, зорлик чекмайди. Навоий ҳамд рубоийларидан бирида ёзган эди:

*Кўк пўяву сайр ила талабгор санга,  
Кун сорғорибон ишқда бемор санга.  
Ой доғ ила қуллуқ айлабон изҳор санга,  
Тун анжуми нақдидин харидор санга.*

Еру кўкдаги мавжудликлар туну кун, ою йил Оллоҳга муҳтожлик сезганида, одам қавми оламшумул ва муқаддас бирлиқдан үзини қандай бенасиб этсин? Яратилиш тарихи, асл моҳияти, комиллик матлаби борасида инсон нечоғлик кенг мушоҳада юритса, Ҳаққа толиблигини ӯшанча жонли ҳис эта боради. Энг муҳими, Ҳақ муҳиби эркинлик, жўмардлик, хокисорлик, ӯзига ишонч ва са-мимиятнинг хаёлий босқичларига чиқади. Бу ўринда Баҳоуддин Валаднинг «Маориф» китобидаги «Тангрини таниш валиларни танишдан кўп осондир. Бутун олам Тангрига топинади, Унга сажда қиласди. Бироқ юз мингларча инсондан ҳатто биттаси ҳам валиларни етарли даражада таний олмайди...», деган гапларини хотирлатиш мақсадга мувофиқдир.

Қуръони каримнинг «Бақара» сурасида «Ундан келдик, Унга қайтувчилармиз» (156-оят), дейилади. Демак, инсоннинг бу дунёга келиб, умрини яшаб яна ортга

қайтиши унинг Оллоҳдан Оллоҳга томон илоҳий сафариdir. Мазкур сайри сафардан кўзланган асосий мақсад нима эди? «Ваз-зориёт» сурасининг 56-оятида ўқиймиз: «Инсонлар ва жинларни Менгагина қуллик этсинлар деб яратдим». Англашилаётирки, бу ерда яратилиш ғояси ўлароқ убудият, яъни қуллик ва бандаликка урғу берилган.

Ибн Арабий «Футуҳот»да ёзишича, ҳамднинг ҳақиқати ҳам «муқаддас ва мунаzzax бир қул булишидир». Шу қуллик, бандалик шарофати туфайли инсон ўзини руҳан янгидан англайди, тасаввур ва тахайюлидаги мавхумлик, мураккабликлардан осон воз кечади. Навоий эса комилликни Ҳаққа бандалик билан уйғунлаштириб уни камолотнинг ниҳояси, деган хulosани илгари суради:

*Ҳар киши комил эрур, бас анга Ҳақ бандалиғи  
Мундин ўзга тамаъи касби камол айламангиз.*

Навоийнинг «мен»и, яъни лирик қаҳрамонининг Тангрига бўлган муносабати салафлариникидан деярли фарқланмайди. Навоий назмий ва насрый асарларидағи мурожаатларида, айниқса, «Муножот» асарида Тангрининг комил сифатларини таърифлаш баробарида ўзининг ожизлигини, унга бўлган эҳтиёжларини изҳор қиласи. Шарқ шеъриятида айнан мана шу «ожизлик изҳори» анъанавий баён усулларидан булиб, комил инсонга хос бўлмиш фазилатлардан саналган.

Энг муҳими, Оллоҳ ва инсон муносабатларини Навоий мураккаблик ё китобийликка ён бермай талқин қиласи. Бунинг бир сабаби шоирнинг пайғамбаримиз Мұхаммад алайҳиссаломнинг «Нафсни билган, Раббини билур» ҳадисига таянишидир. Чунки сарвари коинот Ҳақ маърифатини нафс маърифатига боғлаб, Оллоҳ билан одам орасидаги энг қалин ҳижобга эътиборни қаратган эди. Нафсни таниш эса мен кимман, қаердан келдим, нима мақсадда яратилдим ва қаерга бораман, деган саводдан ва шу ҳақда фикр юритишдан бошланади, дейди мутасаввиф санъаткорлар. Улар нафсни танитиш ва нафс

балосидан қутулиш йўл-йўриғини кўрсатувчи бири-бираидан муҳим фикрларни қоғозга туширишган. Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий»да:

*Хешро софи кун аз авсофи худ,  
То бибини зоти поки софи худ,*

яъни, ўз зотинг поклигини кўрмоқ истасанг, ўзингни ўз ноқис, ожиз сифатларингдан тозала, дейдилар. Одамнинг ўзини ўзидан қутқазиши, душман тузоғидан ўзини қутқазишдан қийинроқдир. Шундай бўлмаганида Навоий бир қитъасида:

*Фосиқ мену кофирни ниҳони,  
Каъба сафари эрур манга ҳайф.  
Ўзни буки яхши кўргазурмен,  
Биллоҳки, манга калисо ҳайф, –*

деб ёзмасди. Бу ерда улуғ шоир гўёки маломатийларни ҳам ортда қолдирган.

Нафс ҳақида, нафсни таниш хусусида гапирадиганлар жуда кўп. Аммо «Нафс ўзи нима?», «Нафсни таниш қандай амалга оширилади?» деган саволларга берилган аниқ жавобларни топиш анча душвордир. Нафс, қалб ва руҳ нима – оломон буларни ҳеч билолмас экан. Чунки нафсни таниш аввал-охир маърифатга таянади. Тасаввух мавзуидаги қимматли китоблардан бирининг муаллифи Иззадиддин Кошоний нафсни танишда инсон ирфонга суюниши, нафсда пайдо бўладиган ҳар ёмон сифатни дастлабки пайтдаёқ таниш ва илдизига етиш зарурлигини сўзлаб яна ёзади: «Ирфон ила нафсидаги кибр, риё, ужбнинг ёмон сифатлигини фаҳмлаб, нафсда юзага чиқиши ҳамон уларни таниса ҳамда такрор пайдо бўлишига қатъиян чек қўйишни уddаласа, ана шунга нафсни танимоқ, дейилади. Агар нафсдаги иллат ва чиркинликларни инсон дастлабки онларда эмас, кейин таниса, унга ғофил номи берилади».

Навоий масаланинг бундай нозикликларини теран анлагани ва инобатга олганлиги боис нафс курашида

ғолиблик майдонига чиқиш ниҳоятда мушкуллигига урғы беради:

Эй мусулмонлар, билингким, бұлды умрим ҳосили,  
Нафси коғир фитнасидин номусулмонлиғда ҳайф.

Хуллас, нафсоний үзлик ҳамла-ю фитналари бартараф этилгач, бирор нарса инсон ва Оллоқ үнсиятига түсқинлик қилолмайди. Бу ҳолатни улуғ Мансур Халлож яна ҳам соддароқ тарзда шархлаб, «Рұх баданий ноқислик ва чиркинликлардан бир бора тозалангач, инсон, албатта, улуҳиятта юксалади», дейди. Ушбу ҳақиқатни Навоий күп бора шеърий шаклларда ифодалаб берганки, улардан бирида:

Үзлигининг ҳижобидин кимки үзин ҳалос этар,  
Үзга қаёнки солса күз, мумкин эмас ҳижоб анга, –

дайилади. «Үзлик ҳижоби»дан тұла-тұқис қутулишни Рұхнинг Оллоқға үнсияти деб қараган айрим сұфий ва мутасавифлар айни пайтда уни «бир диний шахсиятнинг үзгартырилиш мукофоти», дея таърифлашған. Биз Навоийнинг лирик қаҳрамонини ҳар жиҳатдан ана шу мукофотга лойиқ, деб ҳисоблаймиз. У – диндор, у – ошиқ, ориф, фақир, у – файласуф, мутасавиф... Аммо унинг на тириклиқ, на дин, на ишқ ёки на сиёsat ва маърифат йўлида чекланиб, маҳдудликка тўқиниб, иккюзламачилик қилган жойи йўқ.

Шоирнинг илоҳий ишқ, факру фано ва соғ ирфоний тушунчалар ёритилган ғазалларидағи қош, күз, лаб, хол каби ўнлаб поэтик образлар Оллоқ ва комил шахс ўртасидаги алоқа ҳамда бирлик ҳолатларидан қайта-қайта хабар етказиб турадики, фаҳм-фаросати ўткир шеърхон инсон моҳияттан үзини маъшуқи азалдан ажратса олмаслигига дилдан иқрор бұлади.

Навоий, аҳли жунун зумрасиға кирди илоҳий,  
Чу айладинг ани Мажнун, ўзунгни қил анга Лайло.

Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳақиқатда ўзини Мажнун қиёфаси ва руҳониятда намоён этади. У тушунча ва ҳолдан ҳаракатга, ҳаракатдан ҳол ва тушунчага ўтар экан, гүё Оллоҳ атрофида айланади. Мендан яна Менга бориш учун бутун борлиғи ила Раббига саждалар қиласди. Ва ўрни-ўрни билан аласт базмидан сўз очади:

*Мени усрук кўрубон жомим ушотма, эй шайх  
Ким, бу янглиғ мени маст эткан этур жоми аласт.*

Бу эътирофга асосланиб айтиладиган бўлса, Навоий тушунчасида ҳалқ ва Холиқ алоқасининг дахлсиз йўли Руҳ. Руҳни ишқ завқи билан қанотлантириб, маърифат билан қувватлантириш одамни Ҳақдан йироқлашиш хавфидан омон сақлайди. «Ғаройиб ус-сиғар»даги қитъалардан бирида Навоий:

*Кимки ўзлук иморатин бузди,  
Бўлди нақди фано анинг музди.  
Ул иморатни бузмайин солик  
Бўла олмас бу нақдга молик,*

дейди. Дарҳақиқат, энг қийини, энг оғриклиси ўзлик иморатини бузиш. Шунга эришилдими – қолгани осон ва завқли кечади. «Нақди фано» – восил бўлиш, ўз сийратингда вуслатга етишмоқ дегани. Шунинг учун ҳеч бир ошиқ, ориф, дарвеш Оллоҳ мендан йироқда деб сиқилмаслиги керак. Бунинг аксини ғафлат сифатида баҳолаган Навоий ҳажр азобига кўп берилмасликни таъкидлаб, мана нима деган эди:

*Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,  
Ториқма ҳажридин кўпким эмассен ёрдин айру*

Инсон қисматидаги мӯъжиза дейишга арзигули бир ҳодиса ҳам шу!

Ҳақиқий илм на бир вақт ва замон, на бир ҳол ва мақом билан чегараланмаслигини олимлар яхши били-

шади. Кўхна Шарқнинг Навоийдай даҳо санъаткорларининг ижод оламини тадқиқ ва талқин қилганда, ҳеч бўлмаса, илмнинг умумсавияси, янгилиги, таъсир кучини пухта ўйлаш керак. Навоийшунослик тарихига нечоғлик холис нигоҳ ташланса, умумий фикр-мулоҳазалар, тақлид билан ўзлаштирилган тушунчалар қуруқ илмбозликдан бошқа бир нарса эмаслигига ишонч шу қадар қатъийлашади.

Навоий шеъриятида муazzам бир мувозанат, сўз билан ифодалаш қийин ички мутаносиблик бор. Унда ҳамма нарса жой-жойида, маъно-моҳиятдаги тадрижийлик Оллоҳ ва вахдат қудратидан далолат бериб турди. Бундан кўз юмиш шоир дунёқараши ҳамда идеалини бузиб, Навоийни Навоийдан йироқлаштириш, дегани бўлади. Қолаверса, Навоий мансуб тариқи олия, яъни нақшбандийликдаги хотири Ҳақ эҳтиёжи ҳам унинг ўзини Оллоҳдан йироқ ҳис этишга изн бермасди. Улуғ шоирнинг тажрид, тафрид мавзусидаги шеърлари бу фикрнинг асосли далиллариданdir.

Хуллас, изтиробни чин муршид, ғаму аламни буюк устод, деб билган санъаткор борки, ҳаммаси Оллоҳнинг ишончли муқарраблариdir. Алишер Навоий ана шулардан бири ва энг комили эди.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали,  
2013 йил, 5-сон.

---

## РУҲОНИЯТ ВА НАФСОНИЯТ ТАЗОДИ

### I

Шарқ тасаввуф адабиёти, энг аввало, руҳ ва руҳоният адабиёти. Чунки руҳ яратиқларнинг энг соғи ва энг порлоғи. У фақат хайр, фақат гўзаллик учун ҳаракат қилади. Англаниши қийин, ҳатто имконсиз кўринган нарсаларни ҳам руҳ англашга қодир. Файб дунёсига руҳ йўл очади, ҳақиқат аҳлиниңг кашфи руҳ биландир. Мутасаввифлардан бири: «Руҳ Жаноби Ҳақнинг «Қун!» («Бўл!») амри жалили билан пайдо бўлгани йўқ. Агар шундай бўлганда эди, унда зиллат (пастлик, тубанлик) аломатлари бўларди», дебди. Шунда унга: «Бундай бўлса, руҳ қаердан ва қандай яралган?», – дея савол берилганда, у: «Жаноби Ҳақнинг жалоли ва жамоли орасидан зухур этмишdir. Шу учун ҳам руҳ «Қун!» амри ила майдонга келган ашёдаги зиллат ва ноқисликлардан фориғидир», деган экан.

Баъзи калом олимлари руҳни бир турли модда – нозик ва шаффоф жисм (жисми латиф) деб қарашган. Ином Ғаззолийга кўра, руҳ маънавий бир жавҳар бўлиб, Қуръони каримда ҳаёт бергувчи қувват, ваҳий, амр, Оллоҳнинг каломи, раҳмат ва Жаброил каби маъноларда кўлланилган. Мумтоз шеъриятда руҳ ҳақида, руҳнинг хусусият ёки фазилатлари борасида ёзмаган шоирни топиш қийин. Чунки руҳни билиш, руҳоний ҳаёт учун ғамхўрлик қила олишга қадим-қадимдан инсон ўзлигини англаш ва танишнинг туб асоси деб қаралган. Улуғ мутасаввиф Юсуф Ҳамадоний таъкидлаганидек, «Руҳ аслларнинг аслидир. Одам вужуди ва аъзолари руҳ билан тирик. Руҳ борлиғи паноҳида бадан кўради, билади, эшитади, ушлайди, юради. Руҳнинг хусусият – фазилатлари туфайли донолиқда қатъият, назарда фаросат ва ибрат, эшитишда

ҳикматни англаш, эргашишда итоат, юришда хизмат юзага келади».

Рұх мөһиятини англаш ва чуқур идрок қилиш кишини охир-оқибатда само одами ҳолатига етказади. Буни Машраб биргина байтда акс эттирган:

*Рұхи жоним арига етти, мен үзум осмониман,  
Тұтты оламни шарорим, оташи сұзониман...*

Дарвоқе, рұх толиби бора-бора үзини рұхоний гүзәллик посбони қиёфасида ҳис қиладиган бұлади. Зағириддин Мұхаммад Бобур рубоийларидан бирида шу ҳақда ёзған:

*Рұхим яратиб әдинг латофат бирла,  
Қилдинг анга танни ҳамроҳ оғат бирла.  
Рұхимни чу тан әвига келтурдунг пок,  
Мундин бори әлитма касофат бирла.*

Рұхнинг бош сифатларидан бири латофат, яғни латифлик. Латифнинг оғат ила йүлдошлиги – рұхга нафснинг яқин келтирилиши. Вужуд уйига жойлашган рұх покизалигини бузувчи касофат эса яна нафсдир.

Бизнинг назаримизда, Шарқ тасаввуф адабиёти ва мұмтоз фалсафани билиш, уларда ёритілген әңг мураккаб ва жумбоқли мавзуларни ҳам түғри талқын қилиш учун тазодий иккита тушунча маъно-мөһиятини чуқур тушунмоқ зарур. Улардан бири – рұх ва нафс, иккінчisi – фано ва бақо. Қадим даврларда айрим тариқаттарда булар **нафс илми, рұх илми, фано ва бақо илми** тарзіда үргатилған.

Адабиётни үқиб-үзлаштириш бош мақсад әмас, балки ҳамиша восита деб англанған. Чунки адабиётнинг дунёга келиши инсонни билиш, унинг ташқи ва ички ҳаёти түғрисидаги фикр-қарашларни жозибали шаклларда акс эттириш әхтиёжини ифодалаган. Бу йүлда әришилған нағыжаларнинг баъзилари саёз, ниҳоятда тахминий тасав-

вурларга асосланган бўлса, айримлари инсонни таниш, инсонни инсон «ойна»сида кўришга рағбатлантирган. Буюк Насимиий бир ғазалида:

*Нафсини ҳар кимса ким таниди, ул Ҳақни билур,  
Орифи Раб ўлди ул ким, таниди топди сабот, –*

дейди. Ушбу байт «Нафсини билган, Раббини билур», ҳадиси асосида яратилган. Чиндан ҳам нафсни таниш ва билиш, Ҳаққа етгунга қадар нимани англаш зарур бўлса, комиллик йўлидаги шахс шуларнинг ҳаммасини имкон даражасида мушоҳададан ўтказа олади. Бу ҳадис икки шаклда шарҳланган. Биринчиси, маърифатуллоҳ орқали нафснинг моҳиятидаги зиддиятларни билиш. Зеро, нафснинг муҳтожлигини англаган, Оллоҳнинг ғанимлигини тушунади. Нафсини залил, ҳақир кўрган Оллоҳнинг улуғ ва азизлигига асло шак келтирмайди. Хуллас, нафсида убудият (куллик)нинг маънисини мушоҳада этган Оллоҳда рубубият (раблик, яратувчанлик)ни идрок қиласди.

Ҳадиснинг иккинчи шарҳи эса мана бундай: Оллоҳ инсонни яратиб, уни ер юзида халифа қилган. Суратни таниган, сурат соҳибини ҳам танийди. Инсондаги барча ёмонликларнинг икки манбаи бор: бири – шаҳват, иккинчиси – ҳою ҳавас. Шаҳват вужуднинг барча аъзоларида ҳаракатланадиган ва тұхтовсиз равишда мақсадга етишни истайдиган бир завқ қуввати. Шу йўлда туйғулар унга ёрдам беради. Меъданинг шаҳвати – еб-ичиш, кўз шаҳвати – кўриш, қулоқники эшлиши, бурунники ҳидлаш, тил шаҳвати – сўзлаш, ақлники эса росту ёлғон фикрлашдир. Мана шуларнинг барини билиш ва ҳақиқатига етиш, наинки нафс, балки охир-оқибатда Раббини танишга хизмат қиласди.

Тасаввифий мушоҳада эса, аввало, нафсийдир. У олдин нафсни, кейин вужудни тозалашни ўргатади. Агар инсон тұла маънода нафсини танимаса, унинг ҳийла ва тузоқларидан воқиғ бўлмаса, рух ҳамда руҳоний ҳаёт ҳақида ҳам түғри тасаввурга соҳиб бўлолмайди.

Тасаввуфга доир айрим асарларда қайд қилинишича, руҳ вужуддан, яъни Ҳазрати Одамдан 4000 йил муқаддам яратилган экан. Бу сананинг тахминлиги ўз-ўзидан күриниб турибди. Сўфий ва мутасавифлар руҳнинг ҳақиқати ҳамда хусусияти түғрисида ҳам ҳар турли фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Абу Наср Саррожи Тусийнинг маълумоти бўйича, улардан бир гурух «Руҳ Оллоҳнинг нуридан бир нурдир», дея руҳни зоти илоҳиянинг нури ҳисоблаб адашишган, бошқа бировлар эса «Руҳ – ҳаёти илоҳиядан бир ҳаёт эрур» деб хато қилишган. Шунингдек, авомнинг руҳи маҳлук (яратилиш), хавосники маҳлук эмас», «Руҳлар қадимдир: ўлмас, азоб чекмас ва қаримас», «Руҳ руҳонийдир, малакутдан яратилмиш, софликка эришгач, яна такрор малакутга қайтади», дегувчилар ҳам бўлганки, буларнинг ҳар бири адашиб, хатога йўл қўйишган. Лекин кимки Қуръони қаримдаги мана бу сўзларга таянган бўлса, ўзини ғалат фикр ва нотуғри тасаввурдан муҳофаза этган: «Эй Мұҳаммад, сендан руҳнинг ҳақиқати ва кайфияти ҳақида сўрайдилар. Сен уларга жавоб бергилки, «Руҳ Парвардигорнинг маҳлуклари (яратиқлари)дан бир маҳлук (яратиқ)дир. Унинг ҳақиқатини Худодан бошқа зот билмайди» (Исро, 85-оят). Ана шу илоҳий ҳукмга кўра, бу мавзудаги тұғри тушунча шундай: Руҳларнинг ҳаммаси ҳам маҳлук (яратилиш)дир. Амри илоҳийдан бир амр эрур. Оллоҳ билан руҳ орасида, руҳнинг Унинг мулкидан, Унинг амри ва қаровида бўлишдан бошқа сабаб ила ёки нисбатда алоқаси йўқдир. Руҳ таносих этмайди, бир жасаддан чиқиб бошқасига кирмайди, вужуд ўлим азобини тортгани каби руҳ ҳам азоб чекади. Хуллас, Одам алайҳиссаломнинг аносири арбаъ – тўрт унсурдан бино этилган жасадига Оллоҳ малакутдан яралган руҳни киритган: «Эй Мұҳаммад, Парвардигорнинг малакларига: «Мен Одамни қора балчиқдан халқ қилгувчиман. Вақтики, мен Одамни халқ қилсан, унинг жасадига руҳни дохил этсам,

ҳаммаларингиз унга сажда қилиш учун йиқилинглар», деган вақтни фикр қил» (Хижр, 29-оят).

Нафсни сүфийлар вужуддаги латиф бир мавжудлик тарзида қабул қилганда, тасаввурларида нафснинг моддий томони устунлик қилган. Буни очиқ-ойдин эътироф этишмаган бўлишса ҳам, нафс деганда жисмоний бир нарсани хаёлга келтиришганини сезиш қийин эмас. Лекин руҳнинг ғайримоддий, вужуддан мустақил ва айри, вужуд йўқолса ҳамки, латиф бир борлиқ ўлароқ унинг йўқолмаслиги хусусида аҳли тасаввуф ўртасида ихтилоф бўлмаган. Бу эса тасаввуфда руҳ мавзуида жуда кенг ва изчил баҳс юритишга яқиндан ёрдам берган.

«Тасаввуфнинг мавзуси, – дейди туркиялик атоқли олим С. Улуғтоғ, – Руҳдир. Бу ўринда руҳ калимаси ўрнида Латифа, Сир, Нафс, Қалб атамаларини ҳам қўллаш мумкин. Зеро, руҳнинг соғ, қалбнинг пок, нафснинг тоза ҳолга етказилиш «тажриба»си тасаввуфнинг ҳам мавзуи, ҳам мақсади эрур...»

### III

Тасаввуф таълимотининг ибтидоси руҳ ва нафс хусусиятларини аниқлаш, ўртадаги алоқа, зиддият, ихтилофларни ойдинлаштириб, уларни кўпроқ рамзий-мажозий тарзда шарҳлашдан бошланган. Ахлоқий-маъруфий бу ҳаракат эса одам ўзлигини англаш нуқтаи назаридан ҳам, унинг фикрий ва ҳиссий оламининг адабиётдаги тасвиirlарини қалб нигоҳидан ўтказиш учун ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Ўзбек мумтоз адабиётида биринчилардан бўлиб руҳ ва нафс муно-зарасини ёритган Сулаймон Боқирғоний бундай дейди:

Нафсим айтур. садр ёнида ўлтурибон,  
Турлук-турлук неъматларни келтуруубон,  
Ейиб-ишиб, туну кун қорин тўлдуруубон,  
Ёстуқ узра такя қилиб ётойин дер...

Рұхим айттур. туни куни қатланубон,  
Хақ мавлом ризосини тилаюбон.  
Құл Сулаймон ишқ отиға отланубон,  
Узоқ-кечмиш әранларга етойин дер.

Бундоқ қаралганды, ҳаяжон ва ҳиссиёт, түйғу ва әхтирос Шарқ шеъриятида азим дарёдай мавжланиб оқади. Бироқ бу шеърият деярли барча давр ва замонларда юксак маданият, теран илм ва маърифат заминида илгарилаб борган. Чунки илм нури, маърифат завқи сингмаган шеър – авом ўқийдиган, энг ёмона омийликни муҳофаза қиласынан шеър. Бунақа шеърларда ҳам жанр, вазн, қофия ва радиф - бадиий унсурлар бўлади. Бироқ уларнинг муаллифида мустақил маънавий-руҳий қиёфа бўлмаганидек, сўзларида бир ҳарорат таъсири сезилмайди. Авомлик, жўнлик туғёни ўқувчилар манфаатига зааралигини ҳисобга олиб, Абдураҳмон Жомий, мана, нима деган:

*Шеър ки афтод қабули хотири ом,  
Хос донад ки суст **бошаду хом.***

*Мазмуни: авом бандаларга мақбул тушадиган шеърнинг бўши ва хом бўлишини идроки баланд, табиати ҳассос, яъни хос кишилар, албатта, билмоғи жоиз.*

Байтда таъкидланган гап, айни пайтда икки тоифа – онг ва идроки паст, завқ ва мушоҳадаси юксак ўқувчи тўғрисида ўйлашга ҳам даъват этади. Зеро, адабиёт тараққиётини талантли, талабчан ўқувчисиз хаёлга келтириш ҳавоийликдан ўзга нарса эмас. Тўғри, оқилми ё жоҳил, дономи ёки нодон, бундан қатъи назар, ҳар бир кимсанинг шеър ўқиши, шеърни ўзича англаш ва баҳолашга ҳаққи бор. Бироқ ўз аҳволи, фикр йўлини фаҳмлашдан йироқ зотлар шеърга қўйл чўзиб, шеърдан баҳс юритишганда, ҳаттоқи, улкан ижодкор ҳам оломон даражасига тортилади. Ўртамиёначилик, эстетик дид ва мезонларнинг бузилиши ана шу зайлда бадиий ижодда

ғовлаб кетади. Гүё тасаввуфий ранг ва бўёқлар билан зийнатланган, аслида мутасаввифлик ишқи ва руҳ изти-робларидан маҳрум шеърлар шу фикрнинг иштибоҳсиз далилларидандир. Тасаввуфий шеър матнлари тадқиқи мавзуи бизда маҳсус ўрганилмаганилигидан шарҳ ва талқинчиликда йўл қўйилган хато-ю чалғишилар ҳам на-зардан четда қолиб кетмоқда.

Шайх Суҳравардийга кўра, «Тасаввуфнинг бошланғичи илм, ўртаси амал, охири мавҳиба. Мавҳиба Ҳақ ҳадяси бўлиб, Оллоҳ суюкли қулига баҳшида қиласиган қалб очиқлиги ва бойлигидир».

Тасаввуф мавзусида яратилган шундай шеърий матнлар борки, илм ва ирфоннинг амалга, амал ва тажрибанинг мавҳибага улашганини инобатга олмай, шарҳ ва талқинда шоир ёки ўқувчи фойдасига ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Зоро, шеърдан тасаввуфга, тасаввуфдан шеърга бориш учун ҳам тасаввуф тасарруфидаги истилоҳ ва тимсоллар мазмунини «қатлам ба қатлам» англаш керак.

#### IV

Алишер Навоийнинг «Фавойид ул-кибор» девонида-ги ғазаллардан бири:

*Гар фано расмин қилмоқ тилар эрсанг мазбут,  
Нафс ила руҳни зинҳорки қилма маҳлут, –*

матласи билан бошланади. Байтнинг асосий мазмуни бундай: фано расм-равишини агар эгаллайман десанг, нафс билан руҳни ҳеч қачон бир-бирига қўшма, яъни аралаштирма.

Нафс, руҳ, фано, бақо калималарининг маъно-мазмуни бизга гүё ёд бўлиб кетгандай. Уларнинг луғавий маъноси шундай дейишга асос ҳам бериши мумкин. Аммо истилоҳий, ирфоний мазмун ушбу калималарнинг ҳар бири устида алоҳида тўхталиш, муаллиф мақсадига

яқинлаштирувчи тушунча, маълумот ва шарҳлардан хабардорликни талаб қиласди.

Рұх ҳақиқий гүзірлік, нағислик, самовий завқ ва әркинлик тимсоли. «Рұхнинг моҳиятини изохлаш, – дейди Имом Ғаззолий, – унинг үзига хос хусусиятларини англаш тоят ҳайратланарли ва күп ғаройиб ишлардан баҳс юритиш демак. Рұхнинг асосий сифатлари завқ, софлик, басират, ғафлатда қолмаслик, сироят қуввати, ашёдан туғиладиган ғам-аламни қабул қилмаслик».

Маълумки, инсон ҳам илохий, ҳам башарий, ҳам мұтлақ, ҳам муваққат бир мавжудлик. Унинг тұрт үнсур – тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан яратылғанлығи ҳисобға олинмаганда ҳам, у үзаро қарама-қарши иккі күчдан таркиб топғандыр. Шунинг учун башарий ҳис, майл, әхтиёжлар гирдобига тушиб, рұх ва руҳий ҳаёт билан чуқур қизиқилмаса, нафс ғалаёни ва исёнидан вужуддаги мусаффо фазилатлар ё мажрухланади, ёки бутунлай барҳам топади. Сувратдан сийратта бориш, сийратта суяниб сувратни тасвиrlаш – маърифат белгиси, яъни басират очиқлиғи. Мана шундагина қуйидаги сингари «маълумот»лар күнгилда акс-садо үйғотади:

*Рұх үл нурдурки, Ҳақ анга бермиш авж,  
Нағс зулматга қолиб, қилмиш анга поя ҳубут.*

Бундан олдинги байтда Навоий нағсни – нафс, рұхни эса рұх деб билгил, деган бир күрсатма берганди. Үша күрсатмага қайтиб, нафс ила рұхни ажратувчи хусусиятлар яна ҳам аниқлаштирилмаса, ўқиганимиз байт қалитсиз құлғға үхшаб тураверади.

Нағс луғатда рұх, жон, жасад, қон; бирор бир нарсаннинг асли, жавҳари, үзлиги каби маъноларда шарҳланған. Бу сүз ёлғыз Шарқдамас, Ғарбда ҳам алоҳида қизиқиш пайдо этган. Тасаввуф психологиясини тадқиқ қылған профессор Роберт Фрагер ёзади: «Тасаввуф психологиясидеги энг фаол құлланилған терминлардан бири нафс, яъни менлиқдир. Бу термин баъзан «эго» ёки «рух» деб

ҳам таржима қилинганд. Нафснинг бошқа маънолари орасида «ўз» ва «нафас» ҳам ўрин олган. Сўфий ижодкорларнинг кўпчилик қисми нафс сўзидан ёмон хулқлар ва тубанликларни ифодалашда фойдаланишган...»

Назаримизда, ғарблик тадқиқотчининг қуидаги мулоҳазаси янада қизиқарли: «Нафснинг илдизи ҳам баданда, ҳам руҳда ўрнашганлиги туфайли у моддий ва маънавий хусусиятларга соҳибdir. Бошланғичда унда моддиёт ҳокимлик қилса... Олллоҳга яқинлашиб, табиати ўзгаргач, унинг дунёга боғланиши бутунлай сусайиб кетади». Бу янги гап эмас, балки эски сўфий ва мутасаввиф алломалар айтган ҳақиқатнинг бир ифодаси. Ғарб олимлари аллақачон анча теран ўзлаштирган ишқ ва ирфон сирларидан бехабарликка кўникишимиз афсусланарли, албатта.

Нафснинг зулматга чулғаниши нимани билдиради? Буни фақат нафсини таниган, нафсга қарши курашиш «тажриба»сидан хабардор, маломат ҳолига соҳиб кишиларгина билади. Лекин тилда нафсни айлаш ва таҳқиrlаш билан ҳеч қандай ёмонлик ёки нуқсон барҳам топмайди.

«Нафсни севиш энг муҳташам бутдир. Ўзга бутлар унинг воситасида пайдо бўлади ва қолган барчасини угина яксон айлай олади», – дейди Азизиддин Насафий. Демак, донишманд шоир Муҳаммад Ризо Оғаҳий:

*Руҳимни ҳамиша нафсга ғолиб эт,  
Нафсимни ҳамиша айла мағлуб менга, –*

деганида маънавий бутунликнинг ўзак нуқтасига диққатни қаратган. Навоийнинг «Руҳ ул нурдурки, Ҳақ анга бермиш авж», дейиши руҳнинг нурдан яралганига ишорадир. Бандаси шу нурга ошуфталик ва ғамхўрликни қанча оширса, Ҳақ унга ўшанча куч ва илҳом беради. Нафсда эса ҳаммаси нисбатан бошқача: у буқаламунлик сифатига эга. Ҳар он, ҳар лаҳзада ўзга тусга кириши, исталган бир пайтда ишни бузиб, соҳибини хаёлга келмас шумликларга йўллаши ҳеч гапмас. Чунки тасаввуфшу-

носликда таъкидланганидек, «*Нафснинг барча хулқ ва сифатлари икки нарсадан туғилади: биринчиси, хафифлик, яъни енгиллик, иккинчиси, очқузлик ва эҳтирос. Енгиллик унинг жаҳолатидан, очқузлик ҳирсидан юзага чиқади*». Хуллас, нафснинг зулматпрастлиги, бекўним ва қаноатсизлиги уни шайтонга айлантирган:

*Руҳ раҳмони эрур, нафс эрур шайтони,  
Иkkисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут.*

Шайтонийлик тарихи ҳам жуда узоқ бир тарих. Навоий шу тарихни эслатиб ёзади: «Одам билан шайтон муҳолифотин унутма. Отангни беҳиштдек маъманидан (тинч, хотиржам жойидан) жало қилди (ажратди). Ва отанг авлодидин баъзи анга интиқом туздилар ва хору забун қилиб, жағолар кўргуздилар. Нафсни чун тақво риёзати била зеридаст қилдилар – Шайтонни залиллиқ (хорлаш) била ерга паст қилдилар».

Модомики, нафсни зеридаст қилиш шайтонни енгиш экан, инсонга унинг таъсир ўтказиши қандай аниқланади? Бир неча олимларнинг фикри бўйича, ўша таъсир нафс ва руҳнинг ҳаракатидан ҳосил бўлади. Чунончи, нафс ҳаракат бошлиши ҳамон, унинг жавҳаридан бир қоронғилик қалқиб чиқади ва қалбдан ёмонликка бошловчи бир йўл ахтаради. Худди ана шу пайтда шайтон қалбни мўлжалга олиб фаолиятга киришади. Руҳ ҳаракатидан эса унинг сифатига мувоғиқ бир нур таралиб, ундан олий маъно, ноёб хислатлар туғилар экан. Руҳнинг раҳмонийлигига сабаб шу.

## V

Ростини айтганда, инсондаги барча адашиш, катта-кичик фожиаларнинг тамали руҳ билан нафсни бир-биридан ажратишни билмаслиқда. Акс ҳолда, Бобур Мирзо нафсни ич-ичдан танишга ташвиқ айловчи мана бу сўзларни битиб қолдирмасди:

*Нафснинг касбидур ҳавоу ҳавас,  
Рух олидадур булар ярамас.*

*Нафс душман дурур яқин билгил,  
Дұстум, бу сұзумни чин билгил.*

*Душманедур агарчи үтре эмас,  
Лек бир лаҳза сендин айру эмас.*

*Гарчи зоҳирда тұғридиндур нафс,  
Жамъинг үйіда үғридиндур нафс...*

Бадан ҳисни, нафс ҳаво-ю ҳавасни неchoғлик севса, рух ақл ва ирфонни улардан ҳам ортиқроқ яхши күради. Рұхдаги тұғрилик нафсда йўқ. У вахдат – бирликка эмас, касрат – күглилкка толиб. Унинг үғрига үхшаши, зоҳирда тұғриликни ёқлаб, амалда әгрилик ва нифоқа куч сарфлаши мана шундан. Бобур, нафснинг душманлигига ҳеч шубҳаланма, «Дұстум, бу сұзумни чин билгил», – дейди. Ҳақиқатда шундайми? Нафси ҳамиша ғаним деб билиш, уни тұхтовсиз маломат қилиш керакми?

«Нафс ва рух орасида, – деб ёзади Шайх Сұхравардий, – азалдан бир севги бўлган. Бунинг сабаби **нафснинг аёллиги (унусат), рухнинг эрқаклиги (зукурат)**дир. Модда оламида Момо Ҳаво Одам Атодан яратилганидек, қудрат оламида нафс ҳам руҳдан яралган эди. Нафс ва рух ўртасидаги унсият ва улфатлашувнинг асоси мана шудир. Чунончи, нафс ҳайвоний бир руҳдирки, руҳоний руҳга яқинлашув шарофати туфайли унинг жинсиятини эгаллаган». Бундай унсият ва эврилиш камдан кам одамга насиб айлаган. Навоий айтган мана бу фикр ҳам буни тасдиқлади:

*Руҳга шева Калимулло ишин қилмоқ фош,  
Нафс фирмәвнлик асбобини айлаб марбут.*

Пайғамбарлар – рух пешволари. Нафс эса фирмәвнлик йүлининг сарбони. Нафсдаги бу манманлик, худ-

комлик сиррини Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарий шундай шарҳлайди: «Нафснинг бир сирри бордирки, Фиръавндан бошқасига у зоҳир бўлмаган. Шу боис у «Мен сизларнинг буюк раббингизман», – деди. Нафснинг етти самовий ва етти заминий ҳижоби бор. Қул нафсини ерга на қадар чуқур кўмса, шу даражада қўкка юксалади...»

Бу мулоҳазалар нафсни янада чуқурроқ билиш, нафсга тегишли маълумот ва ҳукмларни яна ҳам тे-ран ўзлаштириш истагини кучайтиради. Тасаввуф руҳшунослигида белгиланишича, инсонда етти турли руҳ (нафс мартабалари ҳам еттита) мавжуд. Булар: 1. Маданий руҳ. 2. Наботий руҳ. 3. Ҳайвоний руҳ. 4. Нафсоний руҳ. 5. Инсоний руҳ. 6. Сирли руҳ. 7. Энг сирли руҳ.

Ушбу руҳларнинг бош хусусияти, сифати, вужудга таъсири, асосий фаолияти кабилар борасида маълум бир тасаввур ҳосил қилмай туриб одамнинг илоҳий ишқ мақомига қандай ноил бўлишидан сўзлаб бўлмайди. Ўзича руҳ илми билан қизиққан киши эса онг, ақл, кўнгул ва руҳни пайғамбар севгиси қандай мунаvvар айлашини осон тушунади:

*Руҳга дааъб Ҳабибулло иши ойини,  
Нафс бужаҳллик асбобин айлаб мабсуд.*

Маҳобатли, кўркам бино қуриш учун, албатта, кенг ва катта майдон керак. Ўзини англаган бутун шахсни камол топтириш учун ҳам кенглик зарур. Бу кенглик, энг аввало, руҳ ва руҳдадир. Шунинг учун мумтоз шоирлар комиллик тушунчасини ёритища руҳга, руҳнинг нафс билан муносабати ва зиддиятларига кенг ўрин ажратишган. Ўтмишда яшаб ижод этган улкан санъаткорларнинг шеърияти, таъбир жоиз бўлса, руҳ ва руҳоният заминидан ўсиб чиққан шеърият. Очиги, бундай шеъриятнинг гўзаллик сир-асорори ва туб моҳиятини биз кам биламиз. Чунки руҳ нафасини ҳис қилиш, руҳ оҳангি, ранги, шавқи ва мусаффолиги билан яшаашдан анча йироқлашганимиз. Навоий «Лисон ут-тайр» достонида Ҳудҳуд тилидан ким-

ки эр, яъни мард ва матонатли бўлса, нафсониятни енгиб, ўз зоти – моҳиятида руҳониятни ғолиб айлайдики, шунда у чинакам поклик шарафига етишади, дейди:

*Улдур, эрким салб этиб нафсоният,  
Ғолиб этгай зотиға руҳоният.  
Ҳар кишида бу шараф биззот эрур,  
Ул киши поку шариғ авқот эрур.*

Руҳониятнинг нафсоният устидан ғалаба қилиши комиллик йўлининг ниҳоясидир. Бунга эришмоқ учун икки куч – руҳ ва нафс орасидаги муросасиз курашнинг сабаб ва эҳтиёжларини мушоҳада қилиш зарур. Руҳнинг камоли ва шахсиятнинг бутунлашувига шундан сўнг бир умид билан қараш мумкин бўлади. Мумтоз шеъриятишимиз меҳваридаги масала ҳам мана шу эди.

2014 йил.

---

## АЛИШЕР НАВОЙ ВА АБУСАИД МИРЗО

Давлат равнақи миллат фаровонлигини таъминлайдиган икки буюқ куч ва асос мавжуд: бири – шахсияти бутун ҳукмдор, иккинчиси – маъмурлик манбайи бўлмиш иқтисод. Ҳукмдор иродали, серғайрат бўлмаса, иқтисод ўнгланмайди. Иқтисоди ночор мамлакатда ҳеч бир соҳа, жумладан, илм-фан, маданият ва санъат ҳам тараққий топмайди. Салтанатда шаҳаншоҳ қандай мақомга юксалишини жаҳонгир Амир Темур амалда кўрсатганидек, иқтисодий ҳаётдаги оламшумул эврилишни ҳам дунёга намойиш этган эди. Машхур араб тарихчиси Ибн Халдуннинг таърифлашича, «Амир Темур даври башар тарихи инкишофининг энг олий нуқтасидир. Дунё яратилгандан бери Темурниридай бир давлат қурилмаган. Бобил ва Эрон ҳукмдорлари, ҳатто Искандар ҳам бу буюқ жаҳонгир қаршисида бир соя кабидир»<sup>18</sup>. Афсусқи, Амир Темур бу ёруғ оламни тарқ этиши биланоқ тожу таҳт ва ҳокимлик ҳирсининг ғалаёнлари бошланди: орадан унча кўп вақт ўтмай, унинг муҳташам салтанати парчаланиб, шиддат или ичдан емирилишга юз тутди. Ҳурросонда Шоҳруҳ Мирзо, Мовароуннаҳрда Султон Улуғбек ҳукмронлиги ниҳоясига етгач, темурийзодалар орасидаги сиёсий низо ва қонли тўқнашувлар янада авж олди. Абулқосим Бобур ўлимидан сўнг Ҳурросон давлати учун бўлган уруш ва исёнлар жаҳонгир орзу-умидлари елга соврилганининг айни ўзи эди. Лекин Темур барпо қилган давлатни қайта тиклаш мақсадида от сурган подшоҳлар ҳам йўқ эмас эди, албатта. Шулардан бири ва энг қатъиятлиси Султон

---

<sup>18</sup> Иқтибос З.В.Туғоннинг «Тарихда усул» китобидан (Истанбул, 1985, 165-бет) келтирилди.

Абусаид эди. Балки шунинг учун ҳам «Тарихи Рашидий» китобида «Абусаид Мирзо улуғ подшоҳ булиб, темурийлар наслида бошқа бундай подшоҳ бўлмаган»<sup>19</sup>, дейилгандир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фолияти уч темурий подшоҳ – Абулқосим Бобур, Султон Абусаид ва Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида ўтган. Бобур ва Алишер, Ҳусайн ва Алишер орасида жиддий ихтилоф, очиқ бир душманлик бўлмаган. Ҳусайн ва Алишерни маълум бир муддат Абулқосим Бобур паноҳига олиб, уларга ҳиммат қўлини чўзган бўлса, Навоийнинг ўттиз йилдан ортиқроқ умри болалик дўсти, маслақдош ва сафдоши Ҳусайн Бойқаро раҳнамолигида кечган. Бу тарихнинг муҳим томонларини шоир турли жанрдаги асарларида ёзиб қолдирган. Демак, асосий муаммо қўплаб навоийшунослар диққат-эътиборини ўзига жалб қилган зиддиятли мавзу – Султон Абусаид ва Навоий муносабати тарихидир. Улуғ шоирнинг таржимаи ҳоли, ижодиётiga бағишлиланган тадқиқот ва китобларни ўқиган ҳар бир киши Султон Абусаидни, албатта, Навоийнинг душмани, уни моддий ва маънавий қийинчилик ҳамда сургунга маҳкум этган бераҳм ҳукмдор қиёфасида тасаввур қиласиди<sup>20</sup>. Аммо ўртадаги зиддиятли ҳолат, ноҳуш ҳодисаларни Навоийнинг ўзи ҳеч жойда маҳсус қайд этиб қолдирмаганидек, унга замондош тарихчилар ҳам бу хусусда очиқ-ойдин бир нима демаган. Унда шоҳ ва шоир ўртасидаги ихтилоф сабаби нима?

Абусаид Мирзо давлат тепасида туриб ҳукм юритган темурийзодаларнинг машҳурларидан бири. У «Султон

<sup>19</sup> Мұхаммад Ҳайдар Мирзө. Тарихи Рашидий. Тошкент, 2010. 114-бет.

<sup>20</sup> Қаранг: Шарофуддин О. Алишер Навоий. Тошкент, 1948. 33–38-бетлар; Айнӣ С. Асарлар. 8-жилд. Тошкент, 244–245-бетлар; Ҳайитмөв А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 278–279-бетлар; Шумуалиф. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970. 50–53-бетлар; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 196–203-бетлар; Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Тошкент, 1968. 32–38-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-жилд. Тошкент, 1978. 48–50-бетлар.

Мұхаммад Мирзонинг ўғли эди. Султон Мұхаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ Мирзо Темурбекнинг ўғли эди<sup>21</sup>. Абусаид 1427 йилда туғилган. Мұхаммад Мирзо оғир хасталикка чалингач, ўғлининг тарбиясини Мирзо Улуғбекка топширади. Отасининг вафотидан сүнг Абусаид Улуғбек саройида таълим-тарбия олиб, аниқ фанларни үзлаштиришда ҳам иқтидорини намойиш этади. Умуман олганда, жиянининг қелажагига Улуғбек ишонч билан қарай бошлайди. Бунинг акси үлароқ, ҳомийсига нисбатан Абусаид қалбіда адовар құзғалиб, унинг таҳтини эгаллаш учун пайт пойлади. Мирзо Улуғбек катта ўғли Абдуллатифға қарши Хуросонга юриш бошлаганда, Абусаид туркманларнинг арғын қабиласига таяниб, Улуғбекнинг иккінчи ўғли Абдулазиздан Самарқанд таҳтини тортиб олиб, үзини подшоҳ деб эълон қилишга уринади. Бироқ бу ният амалга ошмайди ва Самарқанд яқинидан у ортга чекинади<sup>22</sup>.

1450 йили Абдуллатиф, Навоий таъбири билан айтганда, «Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отаси»ни үлдиради<sup>23</sup>. Бу қотиллик Абусаиднинг Мирзо Улуғбек таҳтини эгаллаш ниятини қатыйлаштиради. Илмада у Улуғбек үлимининг ташкилотчиларидан бўлган, деган фикр ҳам айтилган<sup>24</sup>. Падари бузруквори вафотидан кўп муддат ўтмай Абдуллатиф ҳам қатл қилинади. Бу воқеа арафасида Бухорода ҳибсда ётган Абусаид озод этилади. У үзини султон деб эълон қиласи. Аммо рақиби Мирзо Абдуллоҳдан енгилиб, Ясси шаҳрига бориб ўрнашиб олади. Қиши фасли бўлишига қарамай, Мирзо Абдуллоҳ Туркистонга қараб лашкар тортади. Қийнала-қийнала Яссиға яқинлашган қўшинга қарши чиқмай, Абусаид мудофаа йўлини танлайди.

<sup>21</sup> З аҳири дин Мұхаммад Бобурнома. Тошкент, 1960. 64-бет.

<sup>22</sup> Шаароф-хан Бидлый. Шараф-наме. Том II. М., 1976. С. 120.

<sup>23</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. Тошкент, 1997. 167-бет.

<sup>24</sup> Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959. 42-бет.

Қиши азоби Мирзо Абдуллоҳ аскарларида қатъият-сизлик, тушкунлик майлларини пайдо қилади. Шунда Абусаиднинг хаёлига «нозик бир тадбир» келди: бир гуруҳ кишиларга ўзбекларнидай кийим-бош кийгизиб, шаҳардан ташқари чиқарди. Улар узоқдан қораларини кўрсатиб, «Ўзбек лашкарлари ёрдамга келди» деб овоза солдилар. Шаҳарда эса «Ўзбек хони келди», деб шодиёна ноғорасини чалдилар. Мирзо Султон Абдуллоҳнинг сипоҳи ташқари-ю ичкаридан бу ҳолни кўргач, қочиш йўлига юз тутдилар ва барча юкларни, от-увовларини қолдириб, ҳаёт нақдини ғанимат билдилар...»<sup>25</sup>.

Самарқандни забт айлаш мақсадида Абусаид ёрдам сўраб Абулхайрхонга элчи жўнатади. Хон таклифни қабул қилиб, аскарлари билан Ясси яқинида Абусаидга келиб қўшилади. Самарқандни ишғол этиш учун лашкарлар йўлга тушади. Хуллас, иттифоқчилар Самарқанддан тўрт фарсах беридаги Шероз кентига етгач, Мирзо Абдуллоҳ Кўҳак дарёси соҳилига келиб ўрнашади. Унинг аскарлари Абусаидникидан кўпроқ бўлса-да, ғанимининг етти минглик қўшинидан енгилади ва қўлга олиниб қатл этилади. Абусаид Абулхайрхон одамларини шаҳарга киритмасдан, совға ва инъомлар билан ортига жўнатиб юборади. Бу ҳодиса янги шоҳга нисбатан халқда яхши таассурот уйғотади. Шоҳлигининг ilk кунлариданоқ Абусаид шарият қонун-қоидалари ва талабларига асосланган, Улуғбек замонидаги илмий-маданий муҳитдан фарқланадиган диний-ахлоқий тартиб-интизом жорий қилишга алоҳида эътибор қаратади. Мусулмонлик эътиқоди ва тарбиясига мувофиқ келмайдиган маросим-йиғинларга чек қўяди. Ҳукмронлик миқёси ва давлат чегараларини кенгайтириш Абусаиднинг асосий ички режаларидан бири эди. Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Хурросон бутунлай унинг тасаррӯфига ўтади ва Ҳирот шаҳрини пойтахтга айлантиради.

<sup>25</sup> Абдураззок Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. Тошкент, 2008. 316-бет.

Қорақуюнлилар хони Жаҳоншоҳ ҳужумини барта-раф этиш, Шарқ томондан таҳликали бир рақиб пайдо бўлганини сезгач, мўғул хони Эсон Буғани йўқотиш учун Юнусхонни Мўғалистон таҳтига ўтқазишдаги тадбиркорлиги Абусайднинг зийрак, вазиятга қараб ҳукм юритишга қодир давлат бошлиғи бўлганини тасдиқлайдиган далиллардир. Захиридин Муҳаммад Бобур унинг кейинги хизматини маъқуллаб ёзади: «Султон Абусайд Мирзо таҳт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада Мўғалистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъиға Султон Абусайд Мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз Мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хурсондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда сағричи туман беклари тамом ул фурсатда Эсан Буғахондин ёмонлаб, Мўғалистонға келиб эдилар, буларнинг орасиға келди»<sup>26</sup>. «Тарихи Рашидий»да қайд қилинишича, хон тайинлаш маросими Ҳиротнинг Боғи Зоғонида ўтказилиб, орада бир неча шартнома ва мажбуриятлар қабул қилинган экан. «Улардан бири мана будир: Султон Абусайд Мирзо Юнусхонга айтадики: «Амир Темурнинг дастлабки юришида амирлар унга керагича итоат қилишмаган. Агар у амирларнинг барчасини қатл қилишни буюрганда эди, бу унинг кучига талафот етказган бўларди. Амирлар унга: «Хон белгилангки, биз унга итоат қилайлик», дейишади. Шунда Амир Темур хонликка Суюрғотмишхонни тайинлайди, амирлар унга бўйин эгишади. Амир Темур хонни ўз назорати остида тулади. Суюрғотмишхон вафот этгач, унинг ўрнига Султон Маҳмудхон тайинланади. Амир Темурдан кейин то Мирзо Улуғбеккача шу тартиб сақланади... Энди эса, подшоҳлик навбати менга келгач, менинг мустақиллигим шу даражага етдики, менинг ҳеч қандай хонга эҳтиёжим йўқ»<sup>27</sup>.

Демак, Султон Абусайд ўзини ҳатто жаҳонгир бобосига насиб этмаган имтиёз соҳиби деб ҳисоблаган. Бундан

<sup>26</sup> Бобурнома. 67-бет.

<sup>27</sup> Тарихи Рашидий. 144–145-бетлар.

у, ҳеч шубҳасиз, ғуур ҳам туйган. Алишер Навоийнинг таъриф ва таъкидлашига кўра, «Одил подшоҳ Ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка (мамлакатга) мужиби амният ва рафоҳият (тинчлик ва фаровонлик сабабчиси). Золим ва фосиқ шоҳ эса бунинг бутунлай тескариси: «Зулм анинг қўнглиға марғуб (маъқул, ёқимли) ва фисқ анинг хотириға маҳбуб (севимли)... Ободлар анинг зулмидин вайрона, қабутар тоқчалари бойқушға ошёна (маскан)...»<sup>28</sup>

Турли авлодга мансуб бир қатор навоийшунослар Султон Абусайдни худди шундай золим, хайру хосиятдан бегона ҳукмдор қиёфасида гавдалантиришган. Олим Шарафуддиновнинг ёзишича, Подшоҳ Абусайд ўлкани, элни талаб, «ваҳшатобод»га айлантирган, халқнинг тириклиги оғирлашган эди... Ёш шоир Абусайд Мирзонинг қўли билан қилиниб турилган зулм, адолатсизликни ўз қўзи билан қўрди ва кундан-кун чукурроқ ҳис эта бошлади. Бу эса Алишернинг Абусайд Мирзога нафратини ошириди»<sup>29</sup>. Бошқа бир асарда эса «Абусайд ҳукмронлиги даврида Хурсонда зулм ва адолатсизлик, истибод ва талон-торож ҳамда ҳарбий юришлар халқ оммасини ниҳоят даражада қашшоқлантириб, эзиб юборган»<sup>30</sup>, дейилади.

Абусайд Хурсонни босиб олиб, марказни Самарқанддан Ҳиротга кўчиргандан кейин маҳаллий халқнинг, айниқса, маданий-маънавий аҳволи оғирлашган. Чунки у билан бирга «Янги пойтахтга кўчиб борган амалдорлар, феодаллар ўзларини ғолиб босқинчилардек тутиб, халқни роса талон-торож қилганлар... Навоий ҳам Абусайд ва унинг одамларига босқинчилар сифатида қараган ва улар билан ҳеч қандай умумий тил топа олмаган»<sup>31</sup>.

Улуғ санъаткорларнинг асосий хусусиятларидан бири ўзи яшаётган давр ижтимоий-сиёсий ҳаётига муносабат-

<sup>28</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 14-жилд. Маҳбуб ул-қулюб. Тошкент, 1998. 12; 14–15-бетлар.

<sup>29</sup> Шарафуддин О. Алишер Навоий. 33–34-бетлар.

<sup>30</sup> Фаниева С. Алишер Навоий. Тошкент, 1968. 11-бет.

<sup>31</sup> Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970. 67-бет.

да адашмаслик, қўркув, таҳлика ва иккиюзламачилик до-  
мига тушмасдан, аҳволни тўғри кўрсатиш ёки характер-  
лашга интилишдир.

Абусайд наинки мусиқа ва санъат, адабиёт, ҳатто илм-  
фанинг аҳамиятини ҳам чуқур тушунмаган. Шунинг учун  
унинг ҳукмронлик замонида шеърият Шоҳрух Мирзо,  
ilm-fan Улуғбек Мирзо давридагидан ортда қолганидек,  
санъат Бойсунғур Мирзо яратган ижодий муҳитга умуман  
яқин ҳам келмасди. Ҳусайн Бойқаро ва Навоий бадиий  
ижод, илм-фан ва санъатни ривожлантиришда юқорида  
номлари тилга олинган шу уч подшоҳнинг сиёсий, мада-  
ний тажрибаларидан ўrnak олишлари тасодифий эмасди.

Навоийнинг Султон Абусайдга душман қилиб  
курсатилиши, унинг топшириғи билан шоирнинг отасидан  
мерос қолган мол-мулкнинг мусодара этилиши, ҳатто  
«уни йўқотишга ҳаракат» қилинганлиги тўғрисида на-  
воийшуносликда айтилган фикр-мулоҳазаларда, биз-  
нингча, уйдирма ва муболаға аралашган. Маълум бир  
сабаб ва ҳолатларга қўра ўспирин шоирни Абусайд  
ёқтирган ёки уни маддоҳлари қаторида қўришни ис-  
тамаган бўлиши мумкин. Ҳатто исёнкорлиқда қоралангандан  
бир неча темурий шаҳзодалар қатори Ҳусайн Бойқарони  
ҳибсга олганда ҳам, кейинроқ уни йўлидан бутунлай бар-  
тараф этишга қарор қилганида ҳам Абусайд Навоийни  
ўзига душман деб қарамаган. Чунки Навоийнинг отаси  
Фиёсиддин Кичкинани у шахсан таниган. Хондамирнинг  
маълумот беришибча, саройдаги айрим масъул ишларни  
унга ишониб топширган<sup>32</sup>. Фахрий Ҳиротий эса амирлик  
Навоийга отасидан мерос эканини айтган экан: «Мирзога  
амирлик мансаби меросийдир. Унинг отаси Амир Кич-  
кина Султон Абусайд Мирзо мулозими эди. Гарчи муҳру  
mansabi бўлмаса ҳам, катта ҳурматга соҳиб эди»<sup>33</sup>.

<sup>32</sup> Бу ҳақда қаранг: Құдратуллаев Ҳ. Бобур армони. Тошкент, 2005. 272–273-бетлар; Янаш: Улуғ шоир шахсияти Бобур ва унинг замондошлари талқинида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2014, 10 октябрь.

<sup>33</sup> Қаранг: Сирожиддин Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. Тошкент, 2011. 286-бет.

Навоий сингари даҳо ижодкорларнинг ахлоқий, диний, сиёсий шуури ўзларига боғлиқ бўлмаган равишда жуда кенг бир миқёсда юксалади. Шу туфайли ҳам уларнинг табиати ва дунёқарашида шахсий манфаат деган тушунча кўп ҳолларда нисбий нарсага айланниб қолади. Миллат ва давлат, дин ва уммат манфаати Навоийда шу қадар устувор бўлганки, қариндош-уруғчилик, танишибилишчилик, маҳаллий гуруҳбозликка ўхшаш майллар унинг учун умуман қийматсиз нарсага айланган. Демак, хоҳласин-хоҳламасин, Навоий Султон Абусаиднинг давлат бошқаруви, шафқатсиз сиёсатига бетараф қараб туролмасди. Боз устига, шоир бир муддат Абусаид саройида хизмат қилиб, унинг феъл-атворини, ҳар қалай, яқиндан билган.

Ҳақиқатни ҳис этишда оқсаш шоирликка қанча шикаст етказса, ҳақиқатни ифодалашнинг уддасидан чиқолмаслик ундан ҳам ҳалокатлироқ таъсир ўтказади. Султон Абусаид ҳукм юритаётган давлатда йилдан йилга мустабидлик, мутаассиблик, қуллик ва ўзаро ишончсизлик кенг қулоч ёзиб боришини ҳам, ижтимоий, ахлоқий ҳаётда кутилмаган қулфату оғатлар юз боришини ҳам Навоий олдиндан сезган. Ва имкон даражасида уларни образлар тили билан шеърда акс эттириб ҳам берган.

Навоийнинг Самарқандга борган йили ва сабаблари тўғрисида кўп олимлар баҳс юритишган. Улардан бир гурухи Бобур қўллаган «ихрож» сўзига асосланиб, Султон Абусаид шоирни Ҳиротдан Самарқандга сургун қилган дейишса, бошқа бирлари Навоий Самарқандга таҳсил олиш мақсадида борган эди, деб ёзишган. Ёш шоирнинг маънавий пирларидан бири Сайийд Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактуби Самарқанд заминида яралгани А. Ҳайитметов томонидан ишончли далиллар орқали исботлаб берилган. Навоий унга қўйган асл ном «Маснавий» бўлиб, номда мазмун аниқроқ ифодаланишини кўзлаб, навоийшунос О. Шарафуддинов уни «Ҳасби ҳол» деб атаган экан<sup>34</sup>. А. Ҳайитметов таъкиди бўйича, шеърий

<sup>34</sup> Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. 56-бет.

мактубдаги үнлаб мисралар «тарихни ҳаққоний ёритиш, темурий подшолардан золим, қонхұр, реакционер Абусайд подшолиги даврини үрганиш ва унинг ички моҳиятини очишка катта аҳамиятга эга»<sup>35</sup>. Филология фанлари доктори Э. Рустамов үша мактуб Абусайд ҳұмм юритған пайтларда, айниқса, Ҳирот ва Самарқандда зулм, ҳақсизлик ва таҳқиrlар кучайғанда яратылғанини эътироф этса-да, Навоий уни Машҳадда ёзған, деб ҳисоблады. Лекин келтирилған далиллари үқувчини бунга тұла ишонтира олмайди<sup>36</sup>.

Маснавийда, хусусан, Хуросондаги ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ахвол кескин танқид қилинади. Эл орасидан вафо, сахо, муруват барҳам топғач:

*Вафо ерида зоҳир үлмиш нифоқ,  
Сахо ўрнида бухл тутмиш висоқ.  
Муруватқа бўлмиш ҳасад жойгир,  
Зиҳу хуш элу мулкати дилпазир<sup>37</sup>, –*

дейди шоир. Кину нифоқ, баҳиллик ва ҳасад бош күтартған мұхитда, албатта, инсон қиёфасидаги шайтону девлар күпайиб, одамийлик, орият, номус каби олий түйғу ва тушунчалар қувғинга учрайди. Қуйидаги байтлар худди шу фожиа ҳақида:

*Элида кишилиқдин осор йўқ,  
Шароратдин ўзга падидор йўқ.*

*Не эл, не киши, балки шайтону дев,  
Келиб барчаға даъб бедодуд рев...*

*Қора пул учун айлабон қатл фан,  
Ўлуктин тамаъ айлаб аммо кафан...*

<sup>35</sup> Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 284-бет.

<sup>36</sup> Рустамов Э. Страницы из биографии Алишера Навои. Краткие сообщения института народов Азии. 63. М., 1963. С. 81-84.

<sup>37</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тұплами. З-жилд. Ғаройиб үс-сифар. Тошкент, 1988. 531-бет.

Зулм ва зўравонлик инсонни тубанлик ва разиллик-нинг ҳар турли кўчаларида изғишига мажбур қилиб, одамийлик моҳиятини бузиб ташлайди. Аммо юқоридаги байтларда ифодаланган ахлоқий таназзул ва нафсоний йиртқичлик бирданига пайдо бўлмаган. Шунинг учун ижтимоий ҳаёт, иқтисод, зулм заминида юзага келган кулфат ва баҳтсизликларнинг ҳаммасини Абусаидга нисбат бериш туғри эмас. Чунки улар Абусаидгача ҳам бўлган, унинг ўлимидан кейин ҳам йўқолиб кетмаган.

Султон Абусаид ва Алишер Навоий муносабатини ёритища бошқа навоийшуносларга қараганда А. Ҳайитметов улуғ шоир шеъриятига кўпроқ мурожаат қилган. Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги:

*Парим бўлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,  
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор,*

матлаи билан бошланиб, «Навоий, билки шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ, Агар кавнайнга хошок чоғлиғ илтифотим бор» сўзлари билан тугайдиган ғазал шоирнинг йигитлик чоғларида ёзилган. Унинг мазмунини байтмабайт изоҳлаган устоз олим мақтадаги «шаҳ» сўзига асосланиб, «Навоий бу ғазални ёзган йигитлик вақтида подшоҳ ким эди?» деб савол қўяди ва жавобда бундай дейди: «Навоийга душманлик назари билан қараб, унга Ҳиротда кун бермаган золим Абусаид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи йўқ, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгўй феодаллар подшонинг Навоийга муносабати ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар...»<sup>38</sup>

Ушбу фикрлар асосли ва туғри бўлиши мумкин. Бироқ ғазал Абусаиднинг зулми ё қаҳри туфайли эмас, балки бошқа бир руҳий эҳтиёждан яралган. Яъни ирфоний моҳиятдаги етти байтли мазкур ғазалда сайри сулукдаги

<sup>38</sup> Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 154-бет.

«фирор» (ёки инзиво) – халқдан Ҳаққа қочиш ҳоли тас-  
виrlанган<sup>39</sup>.

А. Ҳайитметовнинг хulosаси бўйича, «Наводир уш-  
шабоб» девонидаги қуидаги машҳур қитъа ҳам «Абуса-  
ид ҳақида бўлиб, Навоийнинг Абусайдни ниҳоятда қаттиқ  
ёмон кўрганини» тасдиқлайди:

*Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо –  
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.  
Анинг коми била тирилмак эрур  
Маош айламак аждаҳо комида.*

Бу шеърда шоҳ қонида жўшиб-тошган қаҳру ғазаб  
ҳолатига урғу берилган бўлса-да, айни пайтда Абуса-  
идга монанд золим, қаттол подшоҳнинг ахвол-руҳияси  
унда жуда равshan кўрсатилган. Абусайд қаҳру ғазабига  
йўлиқкан айrim одамларнинг қисматини эслашнинг  
ўзиёқ чиндан ҳам қитъа шу ҳукмдорга бағишлиланганига  
шубҳа қолдирмайди.

Ш. Сирожиддинов ҳам баҳс юритилаётган мав-  
зуда бир қанча янги фикр-мулоҳаза, ривожлантири-  
са бўладиган хulosаларни ўртага ташлаган<sup>40</sup>. Лекин,  
айни пайтда, уларда аниқликка муҳтоҷ ва мубоҳасали  
ўринлар ҳам бор. Ш.Сирожиддинов фикрига ишонил-  
са, жаҳонга машҳур рус олимни В. Бартольд Бобурнинг  
Навоийни «Билмон, не жарима била Султон Абусайд  
Мирзо Ҳиридин ихроj қилди» деган сўзлари атрофида  
«манбалардаги барча фактларни ўз йўлига» мослашти-  
риб, султоннинг уюшган мухолифларини «ташкил» эт-  
ган<sup>41</sup>. «Бартольд сценарийси»нинг яроқсизлигини асос-  
лаш мақсадида олим яна ёзади: «Навоийнинг тоғалари  
ёки Бадахшон ҳокимининг Абусайд буйруғи билан  
қатл эттирилиши Султон ва Навоийнинг бир-бирларига

<sup>39</sup> Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. Тошкент,  
2011. 132–138-бетлар.

<sup>40</sup> Сирожиддинов Ш. Кўрсатилган китоб. 48–54-бетлар.

<sup>41</sup> Уша китоб. 50–51-бетлар.

совуқ муносабатда бўлишларига асос бўла олмайди». Эҳтимол, шундай бўлгандир, дейлик. Аммо Навоийнинг тоғалари ва дўстлари Мухаммад Бадахший ҳамда ўғли ўлдирилмаганда ҳам шоҳ ва шоир ўртасидаги ўзаро муносабат яхши бўлиши даргумон эди.

Абусаид Мирзо Улуғбекдан ўч ололмагач, жияни ва куёви Абдуллоҳ Мирзони, набиралари Аҳмад Мирзо, 17 ёшли Абдураззок Мирзони ўлдириши билан қаноатланмасдан, унинг онаси Гавҳаршодбегимни ҳам қатл қилдирган. Султоннинг нуфузли амалдорлари Шайх Аҳмад ва Ҳожа Муизиддиннинг ваҳшиёна ўлдирилиши чор атрофга даҳшат солган. Бундай қонли воқеа-ҳодисалар Навоийнинг қалбида, албатта, салбий таассуротлар уйғотган. Шунга қарамасдан, шоир асарларида Абусаидни очиқ қораловчи фикрларга кўп дуч келинмайди. Бунинг сабабини Иззат Султон «даврнинг умумахлоқига биноан, Темур авлоди ҳақида салбий фикр айтиш ўзи айб ҳисобланар эди ва Навоий бу ҳеч ерда ёзилмаган қоидага риоя қиласи эди»<sup>42</sup>, деб изоҳлайди. Ш. Сирожиддинов бу сўзларга таяниб, ҳам уларни маъқуллаб бундай дейди: «Ўрта асрлар шароити ва Навоийнинг улуғ султонлар табақасига муносабатини, хусусан, темурий султонларга юксак ҳурмат-эҳтиромини ҳисобга олсан, унинг Абусаидга қаратилган исёнкор сатрлари фақат қандайдир фожиа оқибатида пайдо бўлган чексиз адovat, нафрат натижасидагина отилиб чиқиши мумкин эди»<sup>43</sup>. Хўш, маъно ва моҳият эътибори билан у қандай фожиа? Бирор бир манбада унга аниқ ишорат борми? Бу саволларга ўқувчи жавоб олмаса, Навоий юрагида бош кўтарган «чексиз адovat, нафрат» сабабини мулоҳаза этолмайди. Модомики, «Навоийнинг Абусаид Мирзога салбий муносабати унинг ўзигагина маълум сир бўлиб» қолган экан, сирнинг сирлигича қолишини урғулашдан бир нима чиқмайди. Ваҳоланки, Султон Абусаидга шоир-

<sup>42</sup> Султон И. Курсатилган китоб. 196-бет.

<sup>43</sup> Сирохиддинов Ш. Курсатилган асар. 52–53-бетлар.

нинг салбий муносабати бир неча ўринда аниқ ва холис ифодаланган. Чунончи, «Холоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарида Навоий ёзади: «Бир қуни бир тақриб (яқинлик) била ашё (нарсалар) орасида тафовут бобида фазл аҳлидин бирор бу машхур байтни ўқудуким,

Байт:

*Лаъл санг асту деги сангин санг,  
Лек андар миён тафовутҳост.*

Алар (яъни Сайид Ҳасан – И.Х.) қойилининг (айтвчининг) мақсудининг нақизи (зидди) жонибидин (жиҳатидан) сўз бошлаб дедиларки, шайхе айтибдурки, тош қозон ва лаъл – иккаласи тошдур ва лекин ораларида тафовут бор. Тош қозондин ғайри нафъ ҳеч нима мутасаввар (суратланган, намоён бўлган) эрмаским, лазиз ва мулавван (ҳар турли) атъима (таом) анда пишарким, хосу ом андин мунтафеъ (баҳраманд) бўлурлар ва лаълдин халойиққа анвоъи зарар мутасаввардур (юзага чиқур). Ва иттифоқо, ул учурда (пайтда) Султон Абусаид Мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳхусида (суришириш, текширишда) муболағалар қилиб, элга анвои изо ва зарар етказиб эрди»<sup>44</sup>.

Бу парчадаги сўнгги жумлаларни тарихий бир «хужжат» ёхуд айбнома ўрнида қабул этса ҳам хато бўлмайди. Бизнингча, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги «жавоҳирсевар салотин» танқидига бағишлиланган қитъада ҳам айнан Абусаид Мирзо образи назарда тутилган:

*Шоҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг,  
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош,  
Чу ўлгунгдур, не осиғ тўкмак они  
Мазоринг узра андоқким, ушоқ тош.*

Шеърдаги «Шоҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг, Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош» деган фикр билан

<sup>44</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 15-жилд. Тошкент, 1999. 100–101-бетлар.

«Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер»даги «Султон Абусаид Мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб...» сўзлари ўзаро қиёсланса, ҳақиқат янада равшанлашади.

Абусаид дин ва тасаввуф аҳлини зоҳирان ўзига яқин сезган. Қайси вилоят ё шаҳарга бормасин, энг аввало, ўша жойдаги авлиё, шайх ва табаррук зотларнинг мозорларини, албатта, зиёрат қилиб, уларнинг атрофида яшайдиганларга хайр-эҳсон қилган. Аммо унинг диний ҳаёти ва эътиқоди меҳр-шафқат, ҳикмат ва ҳимматдан анча йироқ бўлган. Тасаввуф арбоблари ва сайри сулукчиларни қадрласа ҳам, сўфийликдаги таваккул, фано, жуд каби ҳолларнинг амалиётига у қизиқмаган. Абусаиднинг юрт тинчлиги ва ободончилиги учун амалга оширган ишлари ҳам кўпинча омма моддий турмушини оғирлаштириб, қулилк ва мутеликни янада кучайтирган. Унинг зулм ва фисққа мойиллиги, айнан айёр ва бераҳмлиги бошқа темурийларни таҳт учун дадил курашга чорлар эди. Мирзо Шоҳрухнинг ўзоқ давом этган ҳукмронлиги (1405–1447) даврида меъморчилик ва маданиятнинг тараққий топишига бош-қош бўлганлар фақат шоҳ ва мирзолар эмас эди. Гавҳаршодбегим, Туман оға каби маликалар, Амир Ферузшоҳ, Шоҳ Малик сингари юқори нуфузли амалдорлар ҳам қурилиш ишлари билан машғул бўлишган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, «Гавҳаршодбегим муборак сояли ва баланд мартабали, шиори покизалик ва иффат пардасига ўралган, хатти-ҳаракати одилона ва қилмишлари пок, олийҳиммат ва улуғ орзули, иффат пардасида Робиа сифатлик ва покизалик ёпинчиғида Зубайдада янглиғ бир малика эди... У шуҳратли бонудан тирикликда кўп хайрли ёдгорликлар қолди...» Гавҳаршодбегим Ҳиротда ўзи қурдирган мадрасанинг шимол томонида алоҳида бир қабристон ҳам бино эттириб, унда Шоҳрухнинг ўғли Бойсунғур, Муҳаммад Жўқи, Бойсунғурнинг қизи Ойша Султон, Шоҳрухнинг қизи Марям Султон, Бойсунғурнинг ўғли Султон Муҳаммад, Алоуддавла, унинг ўғли Иброҳим

Мирзо, Мирзо Абусаиднинг ўғли Султон Мирзо каби темурийлар дафн этилган<sup>45</sup>.

Султон Абусаид 1457 йили Ҳиротни қўлга киритгач, Гавҳаршодбегимнинг зиёратига бориб, тул кампирга иззат-эҳтиром курсатади. Эри тириклигига ёқ давлат ишларига фаол қатнашиб, обру-эътиборга эришган удда-бурон бу аёл Шоҳрухнинг тахтига набираси Мирзо Алоуддавла чиқишини истар ва уни ҳимоя қилар эди. Шунингдек, Мирзо Иброҳим билан ҳам унинг алоқаси яхши бўлган. Ана шу каби далилларга асосланиб, Ҳиротнинг янги ҳукмдорига Шоҳрух Мирзонинг бевасини ёмонлаб, у тирик экан, тахтга хотиржам ўтиrolmasligiga уни ишонтиришади. Ва Абусаиднинг фармойиши билан Гавҳаршодбегим 1457 йил 1 августда ваҳшиёна бир тарзда ўлдиртирилиб, эллик йил мобайнида саройда йиғилган мол-мулки талон-торож этилади. Шоҳрух Мирzonинг хотини, темурий султонлари саройидаги баобру бир маликага ҳукмдор эҳтироми ана шундай даҳшатли фожиа билан якун топган эди.

## II

«Ўғуз Қоғон» достонида Ўғуз фавқулодда катта бир тўйда ҳукмдор деб эълон қилинганидан кейин «Қуёш байроғимиз, кўк юзи ўтоғимиз» дея, дунёни фатҳ айлашга ҳозирланади. Ва атрофдаги хону бекларни тобе бўлишга даъват этилган хабарномасида шундай дейди: «Бутун туркларнинг хоқониман. Ер юзининг тўрт тарафига ҳукмрон бўлишим керак, итоат этишингизни истайман, акс ҳолда устингизга лашкар тортурмен...»

Ўғуз бир туш кўради: бир олтин ёй, уч кумуш ўқ. Ёй қуёш чиқишидан то ботишигача узаяди.

Тушни таъбирлаган кекса ва тажрибали Улуғ Турк Ўғузхонга «Кўк Тангри дунёни сенга бағишлади», дейди.

<sup>45</sup> И с м о и л А к а . Мирзо Шоҳрух ва замони. Анқара, 1994. 184–185-бетлар.

Құқданэса бир нур тимсолида «құқ тукли, құқ ёлли» илохий мавжудлик – Бұзқарт инади. Унинг йұлбошчилигіда дунёни фатх айлаган Ұғуз хоқон вафот этиш олди «Құқ Тангри қошидаги бурчимни бажардим» дея, үлкани үғилларига топширади. Уларнинг номлари эса Кун, Ой, Юлдуз, Құқ, Тоғ, Денгиз бұлиб, бу номлар туркларнинг фақат ер юзининг әмас, балки бутун коинотнинг ҳукмрони бўлишига ишорат этарди<sup>46</sup>.

Бунга үхшаш афсоналар юонон, форс, араб каби улкан ва қудратли салтанатта соҳиб барча халқларда бўлган, подшоҳлари эса үзларича жаҳонгирлик орзуси билан яшаган. Шу маънода, ворисларига Амир Темур жаҳонгирликнинг чинакам тимсоли эди. Шунинг учун бир пайтлар улуғ бобоси барпо этган муҳташам бир давлатни қайта тиклашга өтказниш үша замон нуқтаи назаридан Абусайдни қоралашга ҳеч асос бермайди.

Тарихдан маълумки, Султон Абусайд 1451 йилда Самарқанд таҳтини эгаллагач, давлат чегараларини астасекин кенгайтириб, Мовароуннаҳр, Хурсон, Бадаҳшон, Қобул ва Қандаҳорни забт айлаб, Ҳиндистон ва Ироқ худудларига қадар ҳукмини юритишга муваффақ бўлган. Демак, бундай нуфузга эришган подшоҳнинг Амир Темур томонидан (бобосига) инъом этилган ерларни қайтариб олишни үйламаслиги тасаввурга сиғмайдиган бир ҳолат. Қорақуюнлилар сардори Қора Юсуф билан бўлган 1408 йилдаги уруш Мироншоҳнинг ўлими ва ўғли Мирзо Абубакрнинг (кейинроқ Кирмон ҳокими Эдигу Барлос үғиллари томонидан үлдирилган) Язд томонларга қочиши билан ниҳоясига етади. Амир Темур вафотидан уч йил үтар-үтмас салтанатнинг ғарбий үлкалари қўлдан чиқади. Бу кезларда Хурсон ҳокими Шоҳруҳ Мирзонинг ғарбдаги ҳодисалар билан машғул бўлишга вақти йўқ эди, сўнгра уч маротаба ҳарбий юриш қилиб, 1435 йилги сўнгти юришида Озарбайжонда янгидан таъсис этилган

<sup>46</sup> Коғас үғли И. Күчманчилик турк маданияти. Анқара, 1987. 43-бет.

темурий ҳокимиятини у қорақуюнли Жаҳоншоҳга топширган.

Машхур муаррих Мирхонд «Султон Абусайд Самарқандда етти йил салтанатни бошқарди ва унинг Самарқанд ҳамда Хурросондаги ҳукмдорлик муддати шу юздан ўн саккиз йил бўлган эди»<sup>47</sup>, дейди. Ана шу муддатнинг деярли ҳаммасини у жангу жадал ва тоҷу таҳт талашувлари билан ўтказган. Самарқандда эълон қилган салтанатини тан олдириш учун у Абдуллоҳ, Абулқосим Бобур, Алоуддавла, Иброҳим Мирзо, Мирзо Жӯки, Ҳусайн Бойқаро каби темурийзодалар билан курашган. Мовароуннаҳр ва Хурросон давлатини бирлаштириб олгач, Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг қорақуюнлиларнинг қўлига ўтган ерларни қайтариб олиш Абусайднинг диққат-марказидаги масалага айланган эди. Абусайд билан сулҳ тузиб, Ҳиротни ташлаб чиқиб кетган қорақуюнли Жаҳоншоҳ давлатида ҳам нотинчлик, парокандалик кундан-кунга авж олаётган эди. Хурросондан қайтгандан сўнг у Шерозни ўғли Пир Будоқнинг қўлидан олиб, унга Бағдодни беради. Пир Будоқ бунга қарши ғалаён бошлагач, ота-ўғил жангиде Жаҳоншоҳ уни енгади ва орадан унча кўп вақт ўтмай Пир Будоқ ўлдирилади. Шундан сўнг у оққуюнлилар билан жанг қилишга қарор қиласди. Жаҳоншоҳ 1468 йил Узун Ҳасандан енгилиб, қатл этилади. Ўғилларидан бирининг кўзига мил тортилиб, яна бири ўлимга маҳкум бўлади. 1467–1468 йил қишини Марвда ўтказаётган Абусайдда Озарбайжонга юриш фикри қатъийлашади<sup>48</sup>. Ва маслаҳат учун Самарқанддан Ҳожа Аҳрорни, Ҳиротдан Абдураҳмон Жомийни ҳузурига чорлайди. Улар Марвга етиб келишади.

Жомийшунос А. Афсаҳзоднинг ёзишича, Абдураҳмон Жомий «Силсилат уз-заҳаб» достонининг иккинчи дафтарида шу воқеани баён этган бўлса-да, Ҳожа Аҳрор ёки Жомий Султонга нима маслаҳат бергани тўғрисида

<sup>47</sup> Мирхонд. Равзат ус-сафо. Дафтари 6. Техрон, нашри дувум. С. 1214.

<sup>48</sup> Бартольд В.В. Сочинения II, часть 2. М., 1964. С.171.

ҳеч нима демайди<sup>49</sup>. Давлат бошлиғи ва салтанат соҳибларини энг қалтис ҳамда ҳал қилувчи шароит ё вазиятларда қўллаб-қувватлаб, ғолиблигини таъминлаш Хожа Аҳрорнинг ғайбий кашфу кароматлариданdir. Бу ҳолат Мовароуннаҳр ва Хуросондан хорижда ҳам эътироф этилган.

Маноқибий ривоятга кўра, усмонли подшоҳи Фотиҳ Султон Маҳмединг лашкарлари душман қўшинлари билан жанг қиласкан, иттифоқо, ўзининг оқ отида уруш майдонида Хожа Аҳрор пайдо бўлиди. Унинг ёрдами билан усмонли аскарлари ғалабани қўлга киритгач, Фотиҳ Маҳмед Хожа Убайдуллоҳга ҳадя сифатида маблағ жўнатибди. Хожа эса уни хайрия ишларига харжлаб, жумладан, Қаршида катта қўприк қурдирган экан<sup>50</sup>.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо Султон Абусаид Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлган. Отасининг ахлоқ ва атвори, имону эътиқоди хусусида сўзлаб, Бобур бундай дейди: «Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар»<sup>51</sup>. Бобур Мирzonинг нақшбандия тариқининг улуғ муршиди Хожа Аҳрори валийга эътиқод боғлашида отасидаги ана шу яқинликнинг, албатта, таъсири бўлган.

1500 йил Самарқандни забт этиш арафасида Бобур ажаб бир туш кўради: «Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғолибо бетакаллуғроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат Хожанинг хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб, ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Кўптилар. Узата чиқдим. Ушбу уйнинг долонида ўнг

<sup>49</sup> Ағсаҳзод А. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Жомий. Душанбе, 1980. С. 66.

<sup>50</sup> Тусин Н. Баҳоуддин Нақшбанд. Истанбул, 2003. 162-бет.

<sup>51</sup> Бобурнома. 64-бет.

құлумдин ё сүл құлумдин тутуб андоқ күтәрдиларким, бир оғим ердин құпти. Туркий депдиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-үқ Самарқандни олдим»<sup>52</sup>.

Бу парчадаги Самарқандни құлға олишдан бошқа ҳамма гап түшде кечган воқеага тегишли. Лекин орадан бир неча кунұтар-ұтмас, Самарқандда зафар байроғининг күтарилиши эса түшнинг ҳақиқатга айланишидирки, ақыл ва мантиқ йүли билан ҳал қилиб бұлмайдиган ушбу әврилишнинг сир-асорини аниқ шархлаш жуда-жуда душвордир. Шу жойда қонуний бир савол туғилади: Хожа Убайдулло Ахрор үн түққиз ёшли темурийзодан түшида құллаб-қувватлаб, унга зафар мұждасини етказди. Хожа-нинг башорати үңгда ҳам юзага чиқди. Бобурнинг бобоси, яъни Султон Абусаид оққуюнли хукмдорига қарши уруш бошлашдан олдин Хожа Убайдуллони ҳузурига чорлаб кенгашшан, ундан фотиҳа олған. Аммо у жаңғда енгилиб, жонидан ҳам жудо бўлган. Буни қандай тушуниш ва изоҳлаш керак?

«Мулкирлиқда ва мамлакатдорлиқда агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ, қўринур, vale ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдир», дейди Бобур. Мулкирлиқда ҳам, мамлакатни бошқаришда ҳам шундай бир босиқлик, мулоҳазакорлик Султон Абусаидни деярли тарқ қилган эди. Ҳамма унинг қаҳр-ғазаби, тасаввурга сиғмас жазо ва азобларидан қўрқиб-қалтиради. Унга маслаҳат бериш ҳам гоҳо фожия ва мусибат билан якун топарди. Хожа Ахрор буни ичдан биларди.

«Сим-сиёҳ булат осмон юзига қора пардасини тортган, чақмоқ шуғласиу момақалдироқ ва ёмғир тұғони ҳамма жойни эгаллаган» бир тунда Султон Ҳусайн Бойқаро аскарлари Абусаид лашкаридан енгилиб, Адоқ томонга қараб қочади. Шунда нуфузли амалдорлардан бўлган Амир Халил «Султон Ҳазратларини душман ортидан қувишга ундейди. Абусаид эса «Халилбек, султон-

<sup>52</sup> Ұша китоб. 139-бет.

лиқда душманни тунда қувиш одати йўқ», дейди. Унинг даъватида ичиқоралик бор деб уйлаб, эртасига Амир Халил билан бирга унинг икки ўғлини ҳам ўлдиртиради<sup>53</sup>. Амир ва амалдорлар орасида бу воқеа катта қўркув ва таҳлика пайдо қиласди. Ҳар ким узининг эртасидан, болачақасининг тақдиридан ҳадиксирай бошлайди. Кўнгилни тинчтиши, Амир Халилга нега бундай оғир жазо бериш сабабини тушунтириш учун подшоҳ уларга изоҳ билан мурожаат қилишга мажбур бўлади. Барибир, улардан аксарияти подшоҳларининг самимиятига ишонишмайди. Чунки исталган пайтда бошқа қиёфага кириб, унинг хаёлга келмас жазоси билан қанчадан қанча кимсаларнинг ёстиғи қуриганини улар яхши билишарди.

Хуллас, Султон Абусаид шахсияти ниҳоятда мураккаб ва англаш жуда қийин бир подшоҳ бўлган. Унинг табиатида одиллик билан золимлик, диндорлик билан мутаассиблиқ, бунёдкорлик билан яғмогарлик ҳиссиётлари қўшилиб-қоришиб кетган.

Маишатбозлик, шаробхўрлик давраларини у умуман хуш кўрмаган. Бироқ қаҳру ғазаби қўзғаганда одам қонини майдай сипқоришдан ҳам узини тиёлмаган. У ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва диний бирликка асосланган қудратли бир давлат соҳиби бўлишни орзу қилиб, шу йўлда айрим муваффақиятларни қўлга киритган бўлса ҳам, унинг шафқатсиз ва ғайриинсоний сиёсати омманинг эркин фикрлашини илдиз-илдизидан шикастлаган. Касалликка айланган мулкирлик даъвоси фақат унинг узини эмас, балки қарамоғидаги минг-минглаб кишиларнинг умри тутдай тўкилиб тугашига сабаб бўлган.

И. Султоннинг хulosасига кўра, «Абусаиднинг ҳукмронлиги даври Ҳурросон ва Мовароуннаҳр тарихига энг қора саҳифалардан бири – зулмнинг авжга чиққан, маданий ҳаётда сўниклик бошланган давр бўлиб киради»<sup>54</sup>. Т.Файзиев эса «Султон Абусаид мулкирлик ҳавосига муб-

<sup>53</sup> Абдураззок Самарқанди. Кўрсатилган асар. 521-бет.

<sup>54</sup> Султон И. Кўрсатилган китоб. 195-бет.

тало бўлган шафқатсиз ҳукмдор эди. У узининг бутун салтанатини жабр-зулм ва истибодд асосига қурган эди»<sup>55</sup>, дейди. Умуман олганда, бундай танқид ва айномаларни инкор қилиб бўлмайди. Лекин бутун ҳукмронлиги даврида Абусаид нуқул жабр-зулм, илм-фан ва маданиятни ортга суриш билан машғул бўлган, дейиш ҳам ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Тарихшунос Р. Н. Набиевнинг ёзишича, унинг даврида Хурросонда маданий ва ижтимоий ҳаёт жуда сусайиб кетмаган ва буни муаррихлардан Абдураззоқ Самарқандий билан Хондамир ҳам қайд этиб ўтишган<sup>56</sup>. Кенг миқёсда қаралганда, Абусаид Мирзо илм-фан ва маданиятнинг ашаддий душмани эмаслигини тасдиқловчи далил ва мисоллар анча топилади, албатта. Масалан, у 1456 йил Мирзо Улуғбекнинг астрономик жадвалидан бир нусхани Абулқосим Бобур учун Самарқанддан Ҳиротга жўнатади<sup>57</sup>. Улуғбекнинг севимли шогирди ва издоши Али Қушчи устози қатлидан сўнг то 1470 йилгача Самарқандда яшаб, илмий фаолиятини тұхтатмайди. Фалсафага доир «Шарҳи тажрид ал-ақоид» рисоласини Абусаидга тухфа этгани учун эллик минг динор пул билан тақдирланади<sup>58</sup>. Шу сингари фактларни назарда тутиб, шарқшунос А. Н. Болдирев ёзади: «В. В. Бартольднинг Улуғбекдан кейин маданият ҳар жиҳатдан таназзулга юз тутгани ҳақидаги фикрини А. Ю. Якубовский аниқлашга муҳтоҷ деб ҳисоблади. Бунда олим XV аср 50-йилларида меъморлик санъатининг мӯъжизакор намунаси бўлмиш Ишратхона мақбараси қурилишини назарда тутади»<sup>59</sup>. Ҳақиқатда ҳам, Якубовский Султон Абусаиднинг қизи Султон Ховандбека қабри устида тикланган мақбара ва

<sup>55</sup> Ф а й з и е в Т. Темурийлар шажараси. Тошкент, 1995. 177-бет.

<sup>56</sup> Н а б и е в Р. Н. Из истории политico-экономической жизни Мавераунахра XV в // Великий узбекский поэт. Ташкент, 1948. С. 31.

<sup>57</sup> Я к у б о в с к и й А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои // Алишер Навои. М.-Л., 1946. С. 23.

<sup>58</sup> У р у н б о е в А. О времени выезда Али Қушчи из Средней Азии // Общественные науки Узбекистана. Ташкент, 1971. № 9.

<sup>59</sup> Б о л д и р е в А. Н. Ҳожа Аҳрор ҳақида. Тошкент, 2004. 19-бет.

кейинчалик номаълум сабабга кўра Ишратхона деб номланган меъморчилик ёдгорлиги улкан бадиий қимматга эгалигини урғулайди<sup>60</sup>. Бевосита бадиий ижод хусусида сўзлайдиган бўлсак, Мавлоно Лутфий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий асарларидан маълум бир қисми Абусаид ҳукмдорлиги даврида ёзилган. «Мажолис уннафоис»да ўқиймиз: «Амир Шайхим Суҳайлий – ...Султон Абусаид Мирзо хизматиға тушиб, маҳсус мулозим бўлди ва ашъори эл орасида шуҳрат тутти...»<sup>61</sup>

Давлат тепасида туриб, ҳаммага бир хилда мақбул ёки бир зайлда фойдали ишларни амалга ошириш жуда қийин. Бундан ташқари, давлат бошқаришда илм-фан, маданият кучига астойдил инониб, адабиёт ва санъат ривожига беғараз ҳиммат кўрсатадиган подшоҳлар сафи унча кенг бўлмаган. Бизнинг назаримизда, қанчалик ёмон кўриб, нечоғлиқ ўзига ғаним билмасин, умрининг сўнгги йилларида Навоийнинг Султон Абусаидга муносабати қай бир йўсинда ўзгарган. Чунки Ҳусайн Бойқарода Абусаидга ўхшаб салтанат бирлиги ва дахлсизлиги учун курашиш, қаттиққўллик билан уни ҳимоялаш шижоати етишмаслиги кундай равшанлашиб қолган эди. Давлат раҳбарлари ва маъмурлари орасида ичкиликбозликнинг авж олишига Абусаид мирзо ҳеч йўл бермаслигини ҳам Навоий ич-ичдан яхши англарди. Аммо 1469 йилда худком шаҳаншоҳнинг жангсиз, жадалсиз, гўё бир сафар қурбони бўлишига шоир ажаб бир қисмат деб қаради.

### III

1468 йил февраль ойининг охирларида Султон Абусаид Озарбайжонга қараб юриш бошлайди. Миёнага етгач, оққуюнлилар султони Узун Ҳасанга у бир мактуб йўллайди. Атоқли тарихчи олим З. В. Тўғон «замонасининг сиёсий тарихи учун жуда муҳим бир ҳужжат» сифатида

<sup>60</sup> Якубовский А.Ю. Кўрсатилган мақола.

<sup>61</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 13-жилд. 71-бет.

баҳолаган ўша мактуб Султон Абусайднинг наинки сиёсий, балки ахлоқий, диний, ҳарбий фикр-қараашларини билиш жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамиятга молик.

Абусайд Озарбайжонга лашкар тортганида куч-қудратда ўзини жаҳонгир бобосидан ортиқ кўрган бўлса кўрганки, кам кўрмаган. Давлатшоҳ Самарқандий унинг Қошғардан то Табризга қадар узанган жойларни қўлга олгач, кибр ва ғурур зўридан «Ер юзи кичик бир жой, унинг кадхудолигига бир киши кифоя»<sup>62</sup>, деган сўзларини эслатиб ўтади. Демак, Узун Ҳасан давлатининг мустақиллиги унинг учун тугаган. Бу ички хукм мактубнинг ilk жумлалариданоқ сезилади: «Султон Абусайд кўрагон сўзим. Ҳасанбекка салом дегач, Тангри инояти билан Соҳибқирон Темурбек тамом мамоликни мусаххар қилиб юрганда улуғ отанг Усмонбек чин қўнгли била Соҳибқирон давлатига паноҳ келтуруб, ихлосини билдирган учун Темурбек доғи иноятлар қилиб, барча эл-улусдин ортуқси куруб, Диёрбакр вилоятини билдуруб, хасо ўғул-ушоқининг тинчлиги учун Ҳамид тек ерни доғи суюргаб юрт бергандуур...»<sup>63</sup>

Соҳибқирон бобосининг таҳти Тангри инояти билан унга насиб этганини таъкидлаб, Абусайд яна ёзади: «Сен дағи билурсенким, улус эгаси Темурбек тамом мамоликни забт қилиб улашканда Табриз таҳтини менинг бобом Мироншоҳ Мирзога бергандуур. Сенга дағи маълум-дуурким, ота юрти – ўз юрти бўлур. Тангри иноятига

<sup>62</sup> Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Техрон, 1338. С. 551; Аллан Ҳ. Темурийлар. Истанбул, 2007. 200 бет.

<sup>63</sup> Узун Ҳасан 1473 йил 12 августда Фотих Султон Маҳмедга мағлуб бўлганидан сўнг ундан ушбу мактуб мусодара қилинган нарсалар қатори Истанбулга олиб кетилган ва Тупқопу саройи музейи архивида № 12307 рақами остида сақланиб келинаётир. Туркий тилда ва уйғур ҳарфларда битилган мазкур мактуб батафсил изоҳлар ва усмонли туркча таржимаси билан Ақдас Неъмат Курат томонидан эълон қилинган (Темурийлардан Тупқопи Саройи Музейи архивидаги Султон Абусайд Кўрагоннинг Узун Ҳасанга битиги // Олтин Ўрду. «Қрим ва Туркистон хонларига оид ёрлиқ ва битиклар. Истанбул, 1940. 120–135-бетлар).

сигиниб, бу фурсаларда Озарбайжон вилоятларини забт қилиб отам юртини бурунғи йұсун била таҳт қилайин деб келадурман...<sup>64</sup>

Муаммони сұлҳ үйли билан ҳал қилиш учун Узун Ҳасан кетма-кет үз одамларини юборади, Султон Абусайдга ҳатто әләниб мурожаат этади. «Равзат ус-сафо»дан: «Султон Абусайд Султонияга етганды, яна Узун Ҳасаннинг вакиллари келиб сұлҳдан сұзладилар. Ҳасанбекнинг биродарзодаси Юсуфбек берган мактубда бундай гаплар бор эди: «То ҳануз қүёш мағрибдан чиққан әмас. Агар биздан гуноҳ үтган бўлса, тавба қиласиз, кечирсинлар. Зоро, бизнинг оталаримиз юз йил сизнинг оталарингиз хизматида булишган. Биз үзимизни хонадонингизнинг энг яқинларидан ҳисоблаймиз. Мухлат берсангиз, қиш тугагач, узоққа чўзмай Озарбайжондан чиқиб кетсак...<sup>65</sup>

Абусайд бу гапларни ҳеч нарсага арзитмайды, айни пайтда Узун Ҳасаннинг үзини паст тутиб сұзлашида зўр муғомбирлик борлигини ҳам сезмайды. Ардабилга боргунча амир, бек, ҳокимларнинг унга кўрсатган эҳтиром ва қўллаб-қувватлашлари мағлубиятни хаёлга келтиришга ҳам қўймасди. Унинг хатидаги «Тангри иноятидин умидим улдурким, Рум, Миср, Шом бошлиқ тамом мамолик фатхини бот бизга рўзи қилғай... Темурбек отанг Усмонбекка Диёрбакр вилоятини берган бўлса, умидим улдурким, мен сенга Тенгри инояти бирла Миср, Рум вилоятларини олиб бергаймен<sup>66</sup>, деган сўzlари мулкирлик даъвосининг ҳадди аълосига етганини кўрсатиб турибди.

Қаҳратон қиш қийинчиликлари, эллик мингдан зиёд лашкарнинг озиқ-овқат танқислигига йўлиқиши, кечагина содиқлик, қўллаб-қувватлашда мусобақа қилаётган бек ва амирларнинг бирин-кетин султондан юз буриши, үз одамлари орасидаги парокандалик ва тез қулоч ёзган ишончсизлик Абусайднинг орзу-умидларини елга совуради. Озарбайжонга кетаётганды ер юзи унга нечоғлиқ

<sup>64</sup> Уша китоб, уша бетда.

<sup>65</sup> Мирхонд. Кўрсатилган китоб. 1213-бет.

<sup>66</sup> Тўпқопи саройи музейи архивидаги... 124-бет.

тор ё кичик туюлган бұлса, хотиржам нафас оладиган бир парча замин энди коинот қадар көнгүринар, торлик дунёда эмас, үзининг ботинида эканлигини англай билмәганидан афсусланарди.

Узун Ҳасан душманини шундоқ тадбир, ҳийла, шундоқ устомонлик билан қопқонга туширган эдикі, ундан қутулиш чорасизликдан чора кутишдай бир гап эди. Энг ёмони, Абусайдни Хурросон ва Ҳирот билан боғлайдиган йүллар бекитилган эди. Бир ой муқаддам ҳам сулҳузини эшитишни истамаган султон 1469 йил январь ойи охирларида сулҳузине оққуюнлилар саройига элчи жұнатади, лекин таклифи рад этилади. Кейин Узун Ҳасан даргоҳыга Машҳаднинг бир неча машхур зотлари қаторида онасини құшиб юборғанда ҳам натижә чиқмаганди. Бу воқеалар Қорабоғда қишлаш учун бораётганда урушсиз, икки подшоҳ лашкарлари муҳораба майдонларида юзма-юз келмасдан содир бүлганди.

Хуллас, Узун Ҳасаннинг ўғиллари томонидан асир олинган Абусайд Мирзо хон қароргоҳыга келтириләди. Маҳбусни кечиришга у майл билдиради. Аммо айрим туркман ва үзбек амирлари, Ширвоншоҳ қозиси унга қарши чиқишиади ва уч асосий сабабға күра уни ўлдиришга фатво берилади: 1. Шоҳрух Мирзога тегишли жойларни бошқариш хұқуқи Узун Ҳасан томонидан тан олинган Ёдгор Мирзонинг йулидан Абусайдни бартараф айлаш. 2. Гавҳаршодбегимни ўлдириргани учун шариат қонуни бүйіча Ёдгор Мирzonинг Абусайдни ўлдиришга ҳақли эканини тан олиш. 3. Узун Ҳасан таклиф қилған сулҳузине шартларининг қабул этилмаслиги шариат талаблагыра зид эканлиги<sup>67</sup>.

Ёдгор Мирzonинг фармойиши билан 1469 йил февралининг бошларыда Султон Абусайд қатл этириләди. Бу ажабтовур ҳодиса мусулмон дунёсида турлича талқын ва шов-шуввларға ҳам сабаб бүлганды. Ҳатто Ҳожа Ахрорни обрусызлантириб, ундан үч олиш ҳаракати ҳам бошлан-

<sup>67</sup> Ислом энциклопедияси. 4-жилд. 48-бет.

ган. Лекин Хожанинг муриди Султон Аҳмад Мирзонинг Самарқанд таҳтига чиқиши бундай фисқу фасодларга тубдан чек қўйган эди.

«Садди Искандарий» достонининг бир бобини Навоий Султон Абусаид ўлими воқеасини ёритишга бағишилаган. Шоир уни энг аввало ақл-идроки ўткир, тадбиркор ва мулкгир ҳукмдор сифатида тилга олади. «Хурросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари, – дейди Навоий, – бошқа кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатларигача, Кошғардан то Сипоҳонгacha бўлган жойларни ҳам босиб олди»...<sup>68</sup> Навоийнинг урғулаши бўйича, Абусаид «беадад мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёning энг катта шоҳи» мавқеига кўтарилигач, жаҳонгирилик ҳавосига берилиб, Табризу Румга қараб ҳужум бошлиайди. Аммо унинг жаҳонгирилик иddaосидан ҳам хавфли хасталиги шафқатсизлик, мол-мulkка ўчлик ва ҳимматда пастлиги эди. «У хазиналарни йиғиб тўплайверар эдию, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, ғоят хасис эди. Бу ишидан ўз кўнглида у мамнун бўлгани билан, аскар ва сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар».

Дарҳақиқат, қаҳр-ғазабга айланган ана шу ички норозилик душман ҳужуми ва найзасидан ҳам ҳалокатлироқ бўлади. Мақтул подшоҳнинг фожиасига Навоий ниҳоятда тўғри ва аниқ «ташхис» қўйгач, шундай холосага эътиборни қаратади: «Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қўшиндан ажраб қолган шоҳ бир киши ҳисобланади, айтинг, бир кишининг қўлидан нима келиши мумкин?.. Шоҳ ўз қўшини билангина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан қудратлидир... Жаҳонни забт айлаш осон иш эмас, валекин, иттифоқу аҳилчилик бўлса, қийин ҳам эмас»<sup>69</sup>. Абусаиддаги тизгинсиз қаҳр ва кибр иттифоқу аҳилликнинг туб моҳиятига етиб бориш

<sup>68</sup> Алишер Навоий. Садди Искандарий. Насрий баён муаллифи И. Махсумов. Тошкент, 1978. 83-бет.

<sup>69</sup> Уша китоб. 84-бет.

йўлини тўсиб қўйган эди. Ҳамма ундан қўрқар, қўрқув нафратга айлангани боис ҳатто ўзига яқин доруға ва амирлар ҳам унга ёрдамга келишни истамаган эдилар.

Абусаид соҳибқирон Амир Темурга ҳавас қилди, жаҳонгир бобосининг шон-шуҳрат ёғдирган зафарлари-ни такрорламоқчи бўлди. Лекин толеида жаҳонгирлик саодати битилмаганлигини тушуна билмади. Чунки Оллоҳ таоло унга аввало руҳоний қудрат ва маънавий салтанат соҳиби бўлишни насиб этмаган эди. Давлат сарҳадларининг кенгайиши подшоҳ табиатининг торайиши, ботинда ғафлат пардаларининг ортишига қаршилик қилолмаслигини у тасаввурга ҳам келтира олмасди. Абу-саид ўз феъл-автори, қаҳр-ғазаби ва моуманлигининг қурбони бўлган шаҳаншоҳлардан бири эди.

Алишер Навоий ва Султон Абусаид мавзусини тұғри ва чуқур тадқиқ этиш ҳам тарихий, ҳам сиёсий, ҳам маданий, ҳам адабий жиҳатдан жуда муҳим аҳамиятга эга. Абусаид хукмронлик қилган давр Навоийнинг наинки шахсияти, балки дунёқараши ва шеъриятининг ҳам шаклланган бир давридир. Шунинг учун шоирнинг дунё ва ҳаёт мураккабликлари билан юзлашиб, инсон тақдирини мушоҳада этиши бу замонларда нисбатан бошқача бўлган. Энг муҳими, ижтимоий-сиёсий шафқатсизлик ва зўравонликлар Навоийнинг туйғу ва тафаккур оламидаги юксалиш ҳамда бекиёс ўзгаришларга салбий таъсирларини ўtkaza олмаганидир.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 2015, 1-сон.

---

## НАВОИЙ ВА ЮНОН ФАЛСАФАСИ

Алишер Навоий шеъриятини англаш, аниқроғи, тұғри тушуниш ва ҳис қилиш учун, энг аввало, мутафаккир шоир фикрларининг маъно ҳамда моҳият «қатлам»ларини пухта билиш, билишгина эмас, ҳаётий, диний, тасаввуфий ёки фалсафий оҳанг ва бүёқлари ила қўнгилга уларни, албатта, олиб киришга ҳам эришмоқ керак. Бусиз Навоий сўзларининг мағзини чақиб бўлмаганидек, уларга амал қилиш янада душвордир. «Ғаройиб ус-сиғар»даги шеърлардан бирида (428-ғазал) шундай гап бор:

*То ўзунгни хасча кўргунгдур эмассен одамий,  
Гар ҳавода сайр қил, гар сув уза кўргуз хиром.*

Гап бунда ўзни пастга уриш, ҳаммадан ҳақир кўриш ёки тамоман назарга илмаслик ҳақидами?

Ўзлиқдан кечиш ва «мен»ликдан қутулиш хусусида сўзлаганда Навоий асосан нафсни назарда тутади. Унингча, нафс жиловланиб, ақл ва руҳ измига тушдими – ўзлик муаммоси ҳал. Чунончи, одам ҳеч бир зайлда ўзига бино қўймайди, ҳаддидан ошиб ҳар турли даъво ва иддаоларга берилмайди. Озми-кўпми бунинг акси қўзга ташланганда эса, инсон каромат зоҳир айлаб кўкка учса ё сув устида елиб-юргурса ҳам, уни баркамол шахс дейиш ғалатдир. Навоий байтидаги асосий маъно мана шу.

Навоийнинг бошқа ҳалқлар фалсафий таълимотларига муносабатидан баҳс юритилганда ҳам нафс масаласини ҳеч вақт назардан соқит қилмаслик зарур.

Дунё илм-фани ва маданияти тараққиётидан баҳс юритилганда, биринчилардан бўлиб эски юнонликлар тилга олинади. Юнон тамаддуни маълум бир зайлда қадим Шарққа ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги илмда қайта-қайта

сўзланган ва турли тарзда изоҳланган ҳақиқатларданdir. Алишер Навоий ва юонон фалсафаси масаласи аслида «Шарқ мутасаввиф ижодкорлари ва юонон фалсафаси» деб номланиши мумкин бўлган анча йирик мавзунинг алоҳида бир тармоғидир. Чунки улуғ салафлари, хусусан, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Абдураҳмон Жомий дунёқараши ва ижодий тажрибаларини назардан четга суриб, Навоийнинг юонон фалсафаси ҳамда унинг айрим вакилларига муносабатини түғри ва холис ёритиб бўлмайди.

Истиқлолга эришгунча антик юонон файласуфларининг асарлари Ўзбекистонда ҳам асосан русча таржимада ўқиб-ўрганилар ва илмда шу тilda ёзилган тадқиқотларга суюнилар эди. Бугун эса наинки араб ё рус, балки форс, усмонли турк тилларидағи таржима матнларини ўзаро қиёслаш, айтилмай келинган ёхуд бузиб кўрсатилган ҳақиқатларни бемалол сўзлашга йўл очик.

Қадимги грек илм-фани ва маданияти башарият ақл-идроқи ҳамда тафаккури ривожига бекиёс ҳисса қўшганлигига ҳеч шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам юонон олим улломалари илмий-фалсафий меросига қизиқиш ҳамон давом этиб келади. Суқрот, Луқмони Ҳаким, Афлотун, Арасту – бу номларга эҳтиром ҳеч вақт шунчаки хотира мулкига айланиб қолмайди.

Фалсафий тушунча қачон, қаерда, қайси миллат томонидан юзага келтирилгани хусусида қатъий бир хуласага келинмаган бўлса-да, милоддан аввалги VI асрларда яшаган юононлар унинг асосчиси эканлиги умумий тарзда эътироф этилган. Шу ўринда фалсафанинг бошланғичини юононликларга нисбат бериш билан уни Шарқ заминидан ажратилганлиги ва Оврупо тафаккур тарзини халқимиз психологиясига тескари бир шаклда жорий қилишга уринилганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Ваҳоланки, юононликларнинг наинки фалсафаси, оддий инсоний ва маиший қараашларига танқидий нигоҳни талаб қиласидиган жиҳатлар ҳам кам бўлмаган. Масалан, «эски юонон дунёқарашида ёлғончилик, қаллоблик мубоҳ саналган, ҳақсизлик қилиш эса бир қудрат нишонаси ва жасоратга

тегишли «фазилат»ларнинг аввали ўлароқ қабул этилган. Аммо инсонда уят аталмиш бир руҳий ҳолатнинг мавжудлиги ҳатто хаёлга ҳам келтирилмаган»<sup>70</sup>.

Ғарб тадқиқотчиларидан бирининг таъкидлаши буйича, деярли ҳамма жойда фикр соҳибларини бағоят зиддиятли баҳс, муросасиз тортишувларга чорлаб келган машҳур олмон файласуфи Фридрих Нитше айнан юонон пессемизмининг куч-қувватини янгидан жонлантиришга бел боғлаган. Унинг тасаввурида «Тангри ўлиб», муқаддас китоблар парчаланиб, унда ўлимга, машаққат ва ғамғуссага мазмун бағишлайдиган ҳеч қандай маданий уфқ шуури қолмаган эди<sup>71</sup>.

Бундай ҳолат юонний маслак ва тушунчалар билан боғланган таълимот ёки ижод намуналарида, албатта, аксини топган. Жаҳон миқёсида мавқе қозонган турли динлар учун ўхшашлик қасб этган «Муқаддас ёлғон» хусусида сўзлаган Ф.Нитше эса айни шундай ёлғон Платонда ҳам камчил эмаслигини таъкидлаб ўтган<sup>72</sup>.

Ўтган асрнинг энг машҳур файласуфларидан бўлган Карл Поппер китобини ўқиган киши Платонни бутунлай бошқа қиёфада, аниқроғи, очиқ жамият, демократия ва эркинликнинг муросасиз ғаними сиймосида тасаввур қиласди. «Платоннинг демократияга доир талқини, – дейди у, – жонли, аммо унинг туғилишидан тахминан уч йил олдин Перикл томонидан жуда яхши баён қилинган Афина сиёсий ҳаёти ва демократик ишончларга нисбатан чуқур душманлик кайфияти ила ифодаланган ўринсиз ҳажвдир»<sup>73</sup>.

Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам машҳур файласуф шоир Мұхаммад Иқбол «Асрори худи» – «Ўзлик сирлари»

<sup>70</sup> Кофасуғли И. Турк-Ислом синтези. Истанбул, 1999. – 88-бет.

<sup>71</sup> Роберт Х. Постмодернизм ва ижтимоий билимлар (туркча таржима). Истанбул, 2005. 39-49-бетлар.

<sup>72</sup> Нитше Ф. Дажжол. Христианликнинг танқиди. Истанбул, 2008. 70-бет.

<sup>73</sup> Поппер К. Открытое общество и его враги. Том I. Чары Платона. М., 1992. С. 74.

номли китобида Платон – Афлотунни «ҳаётни тарқ этиб, ўлимни тарғиб этувчи фалсафа»нинг асосчиси, деб танқид қиласди. Юқоридаги сингари танқидий гаплар аслида кўхна Шарқ учун кутилмаган янгилик бўлмай, айниқса, бадиий ижодда улар ўзига хос бир изчиллик билан ифодаланиб борган. Шоирларнинг Одам Атоси, дея тан олинган Абу Абдулло Рудакий ёзади:

*Маро зи мансаби таҳқиқи анбиёст насиб,  
Чи об жўям аз жўи хушки юнонӣ.*

*Барои парвариши жисми жон чу ранжа кунем,  
Ки ҳайф бошад руҳ-ул қудус ба сагбони<sup>74</sup>.*

Мазмуни: «Билиш, яъни таҳқиқ малака ва мартабаси менга анбиёдан насиб бўлган. Шунинг учун юноний ҳикматнинг қуруқ ариғидан сув исташимга ҳеч ҳожат йўқ. Модомики, жисму жонимни камолга етказиш заҳматини зиммага олган эканман, муқаддас руҳни ит қўриқчиси, яъни нафс сагбонига айлантирмайман».

Бу, албатта, жуда кескин фикр. Навоий ундан хабардор бўлганми-йўқми – бу номаълум. Сўз ва маънолари болалигигидаёқ унинг кўнглини сеҳрлаган Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонидаги қуидаги мисралар ҳақида бундай деб бўлмайди:

*Кай шиноси давлати руҳониён,  
Дар миёни ҳикмати юнониён.*

*То аз он ҳикмат нагарди фард ту,  
Кай шави дар ҳикмати дин мард ту<sup>75</sup>.*

Мазмуни: «Юнон фалсафаси орқали руҳонийлар давлатини билиб ва таниб билмайсан. Бу фалсафадан

<sup>74</sup> «Осори Рӯдакий». – Душанбе, 1958. – С. 123.

<sup>75</sup> Фариддидин Аттор. Мантиқ ут-тайр, Техрон, 1319 (ҳижрий-шамсий). С. 322.

ўзингни бутунлай халос этмагунча, дин фалсафаси марди мақомига кўтарилилмайсан».

Наинки Аттор, унинг салафлари Имом Ғаззолий, Саноий ҳам эски юонон файласуфлари таълимоти – «Ҳикмати юониён»га қарши туришган.<sup>76</sup> Хуш, бунга сабаб нима? Сабаб кўп. Улардан баъзиларини қайд этиб ўтмоқчимиз.

**Биринчидан**, атоқли ислом файласуфлари, тасаввуфдаги айрим тариқат арбоблари юонон фалсафасини ислом учун хавф-хатар етказувчи ҳодиса, деб англашган. **Иккинчидан**, ўрта асрларда Афлотун ва Арасту каби файласуфлар асарларининг юониёнча аслиятлари йўқолиб, асосан арабий таржималари сақланиб қолган. Араб ва форс мутаржимларининг эътиборсизликлари боис таржималарда ўз-ўзидан исломга тескари фикр-қарашларга йўл очилган. **Учинчидан**, исмоилия фирмаси заминида туғилган «Иҳвон ус-Сафо»га ўхшаш жамоалар томонидан исломни ичдан кучсизлантириш ҳамда парчалашга хизмат қиласиган тушунчалар илгари сурилган. Ҳатто ушбу жамоанинг рисолаларидан бирида «Қачонки биз грек фалсафасини араб шариати билан бирлаштиrsак, ўшанда комиллик қўлга киритилади», дейишган экан.

«Тасаввуф ва Ислом» номли йирик бир тадқиқот муаллифи Иброҳим Сармишнинг ёзишига кўра, комил инсон назарияси ҳеч қанақа исломий асосга эга эмас. Ва у «Иҳвон ус-Сафо» аҳли томонидан қўлланилган «Инсони фозил» иборасининг нусхаси бўлиб, замини ҳам юонон фалсафасидир»<sup>77</sup>. Ваҳоланки, Ислом фалсафаси ва сўфийлик адабиётида инсонни илоҳийлаштириш ғоясидан эмас, билъакс унинг Тангри иродасига таслимияти ва илоҳий ишқа фанолигидан баҳс юритилганки, Навоий бундан асло четга чиқмаган. **Тўртинчидан**, куллий моҳият, борлик, унинг бирлиги ва қасрати, шунингдек, Оллоҳнинг зоти, сифати, судурнинг кайфияти сингари фалсафанинг муҳимдан-муҳим масалаларида

<sup>76</sup> Бу ҳақда қаранг: Муҳамадходжаев А. Мировоззрение Фаридиддина Аттора. Душанбе, 1974. С. 19-20.

<sup>77</sup> Сармиш И. Тасаввуф ва Ислом. Истанбул, 2008. 279-280-бетлар.

Ислом мутасавифларининг юонон файласуфлари инонч ва таҳқиқларига ҳеч қандай боғлиқлиги бўлмаганидек, тобеликлари ҳам йўқ эди. Зоро, VII асрларда шаклланниб тараққий қила бошлаган Ислом фалсафаси, XI асрда юқори босқичга кўтарилиб, XII асрдан эътиборан ғарб христиан дунёсига ҳам таъсир ўтказишга эришган эди.

Худди шу маъноларда Алишер Навоийнинг юонон фалсафаси танқидларига эътиroz билдириб, қарши чиққан жойи йўқ. Лекин салафларининг фикрларини очиқчасига қўллаб-қувватлайдиган далилларга ҳам дуч келинмайди. Масалан, ўзининг энг яқин одами ва муршиди Абдураҳмон Жомийнинг:

*Ҳикмати юнониён нафс асту пайғому ҳаво,  
Ҳикмати исломиён фармудайи пайғамбар аст,* –

яъни, юонликларнинг фалсафаси нафс ва ҳавонинг хабарчиси, мусулмонларнинг фалсафаси эса пайғамбар ҳукмларининг маҳсули эзур, деган сўзларига ҳеч бир ерда Навоий алоҳида урғу бермаган. Мутафаккир шоиримиз билганки, шарқлик ориф ва донишманд ижодкорлар, умуман, юонон фалсафасигамас, нафси ҳаво доялик қилган, кераксиз хархаша, чалғиши ва ғофиллик ғавғоларини қиздирувчи фалсафага қарши туришган.

Тожик файласуфи Мусо Ражабовнинг ёзишича, илмий-маданий савиянинг баландлиги ва араб тилини чуқур билганлигидан Абдураҳмон Жомий юонон фалсафаси, жумладан, Аристотель, Платон ва неоплатончилар фалсафаси билан Боғдоддаги сурияликларнинг таржималари орқали танишган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Бироқ Жомий асарларида бу хусусда ҳеч бир маълумот қайд этилмаган экан.<sup>78</sup>

«Ҳамсат ул-мутаҳайиирин»да Жомий ҳузурида ўқиб-ўрганган тасаввуфий, фалсафий китобларини санаганда,

<sup>78</sup> Раджабов М. Абдурахмон Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968. С. 111.

Навоий юонон файласуфларидан ҳеч бирининг номини ҳам, асарини ҳам тилга олмайди. Хорижлик баъзи тадқиқотчилар эса:

*Ки Юнон мулки ул фархунда кишвар,  
Ки, ҳикмат бирла топди зеру зевар,*

сингари Навоийнинг таъриф сўзлари тарихий Юнонистон ва ўша замин олимларига тегишли, дейишга мойиллик билдиришган. Бугина эмас, Навоий девонларида юонон файласуфларининг ҳикматли гапларига ишорат этувчи далиллар ҳам мавжуд. «Наводир уш-шабоб»даги бир қитъада (унга «Хукамо қавли таржимаси шоҳнинг дарёға мушобаҳатида ва нафъу зарарида» дея сарлавҳа битилган) бундай дейилган:

*Ҳикмат аҳли шоҳни дарёға ташбек эттилар –  
Ким, ҳам андин кўп зиёнлар элга, ҳам кўп суд эрур.*

*Гаҳ топар ғаввос бир соатда юз дурри самин,  
Гаҳ наҳанг оғзида юз ҳасрат била нобуд эрур.*

Энди «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асаридаги бир парчага эътибор қилсак: «Анинг (яъни Аристотелнинг – И.Х.) сўзларидин будурким, подшоҳ улуғ рудга ўхшар ва атбоъи ариғларким, ул руддин айрилдиларким, ул руд суйиға ҳар ҳол бўлса, ариғларға ҳамул ҳолдур. Ул чучук бўлса, булар чучук; ул ачиғ бўлса, булар ачик; ул соғ бўлса, булар соғ; ул лой бўлса, булар лой...

Шеър:

*Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор,  
Иккисининг суйиға бир маза бор»<sup>79</sup>.*

Шу сўзлар чини билан Аристотелга мансуб бўлса, унда Навоий қитъасини Арасту фикрининг сал ўзгартирилган

<sup>79</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. 16-жилд. Тошкент, 2000. 193-бет.

шөърий талқини дейишга түғри келади. Лекин ишонч ила бундай дейиш қийин. Дарвоқе, Навоийнинг юонон фалсафий тушунчалари билан танишганлиги ҳақида айрим тахминлар ҳам бор. Таъкидлаш жоизки, улар фақат тахминидир. Бизнингча, академик В. Зоҳидовнинг мана бу мулоҳазалари ҳақиқатга яқин: «Навоий «Хамса»сининг баъзи ўринларида учрайдиган юононликлар (Арасту, Афлотун, Суқрот, Порфирий, Искандар ва бошқалар) тарихий шахслар эмас.

Улар Навоий тарафидан ...афсонавий, ғайри тарихий шахсларга айлантирилган «юононлик»лардир, яъни Навоийнинг қаҳрамонлари, персонажлари<sup>80</sup>.

Шу ўринда домланинг бир фикрига аниқлик киритиш лозимга ухшайди. В. Зоҳидов тарихчи Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асаридаги:

*Мушкули ҳикмат аз каломи ту ҳал,  
Мантиқи ту баёни ҳар мужмал.*

*Раҳи машшиоиён зи ту возиҳ,  
Нури ашроқиён зи ту лойиҳ, –*

байтларни келтириб, «Бу ўринда Хондамир Навоийнинг неоплатонизмга муносабатини бўрттириб кўрсатган»<sup>81</sup>, – дейди. Аслида моҳият нисбатан бошқача бўлиб, «Макорим ул-ахлоқ» қўлёзмасидан ушбу икки байтнинг давоми ўқилса, Навоий ҳар қандай фалсафа, жумладан, машшойилар ва ашроқийлар таълимотидаги мушкулликларни ҳам осон ҳал қилишга қодир мутафаккир қиёфасида тасаввур этилади:

*Таъби поки туроки ваққод аст,  
Фаҳми ҳикмати табиий афтоласт.*

<sup>80</sup> Зоҳидов В. Навоий дунёқарашининг асосий манбалари. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент, 1968. 6-бет.

<sup>81</sup> Ўша ерда.

*Бар дилад ҳикмати илоҳий тофт,  
Ки, рӯҳ аз зулмат малоҳий тофт<sup>82</sup>.*

Мазмуни: «Сенинг покиза таъбинг мунавардурки, табиий фалсафани фаҳмлашга угина қодир эрур. Зеро, сенинг кўнглингда илоҳий ҳикмат порлагани учун рӯҳ зулматдан осон ғолиб келди».

Дарҳақиқат, Навоий қалбида ҳикмати илоҳийнинг нурланишида хорижий бир таълимот ёки фалсафа эмас, балки Қуръони карим, нубувват фалсафаси ва Шарқ мутасаввиф санъаткорларидан яна бирининг ижодиёти алоҳида таъсир ўтказган эди.

Юнонча шеърлар ёзганига қараганда, Мавлоно Жалолиддин Румий юонон фалсафасига мансуб китобларни аслиятда бемалол ўқиб англаши ва мақтаб тарғиб айлаши ҳам мумкин бўлган. Мавлоно эса тарғибчи эмас, танқидчи сифатида иш юритади. Бунинг асосий бир сабабини туркиялик атоқли румийшунос ва таржимон Шафиқ Жон «Мавлоно ва Афлотун» номли китобида шундай изоҳлайди: «Афлотун Оллоҳни кўп ахтарди, аммо тополмади. Чунки у бир файласуф эди, нуқул ақл ва мантиқ илиа ҳаракат этарди. Ҳолбуки, Мавлононинг йўли кўнгил йўлидир... Энг олий ҳақиқатлар идрокига ақлнинг кучи етмаслигини Мавлоно бехато билар ва уни лойга ботган отга қиёсларди. Оллоҳнинг лутфи-инояти илиа Мавлоно ўзида ўзини топгач, ўзи-ўзига ошиқ бўлганлигидан сўз очди:

*Сад марҳала з-он сўйи хирад хоҳам шуд,  
Фориғ зи вужуди неку бад хоҳам шуд.*

*Аз бас хўбки дар пасе пардаи манам,  
Ой бехабарон, ошиқе худ хоҳам шуд»<sup>83</sup>.*

<sup>82</sup> Хондамир. «Макорим ул-ахлоқ». Қўлёзма. 30-бет.

<sup>83</sup> Шафиқ Жон. Мавлоно ва Афлотун. Истанбул, 2011. – 25-33-бет.

Мазмуни: Ақл даргоҳидан юз марҳала йироқларга қочиб, яхшилик ва ёмонлик андишасидан қани бутунлай қутулсам. Мендаги ўзлик пардасининг ортида нақадар бетимсол гўзалликлар бор. Ҳақиқий борлиғим ҳам худди ўша жойдадир. Ой бехабар ақли қосирлар, мен ўзимга ўзим ошиқ бўлишни хоҳлайман.

Бу – Шарқ тасаввуф адабиётида илгари сурилган янги тушунча ва инсон нигоҳини ўзининг ички моҳиятига қаратишга ундовчи амалий нуқтаи назар эди. Ибн Синога кўра ҳам, инсон ўзликнинг нималигини билишга киришганда, унинг ғайримоддий бир борлиқ эканлигига ишонч ҳосил қиласди. Ўзликка дахлдор бу илм тўғридан-тўғри илоҳиётга очилган илк ва дахлсиз эшиқдир»<sup>84</sup>.

Алишер Навоий Мажнун образини яратганда ҳам, «Лисон ут-тайр»да:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,  
Ҳар не истарсан, ўзингдин истагил, –*

дея руҳоний комилликнинг сир-асрорини ўзлаштиришга чорлаганида ҳам ўша ўзлик пардаси ортидаги латифлик ва гўзаллик манзараларини тасвирлашга зўр аҳамият берганди. Бу – энди алоҳида масала.

Хуллас, ҳар бир муҳим, мураккаб мавзуни ўзининг асл асоси ҳамда тарихий ҳолатига мувофиқ тарзда тадқиқ ва талқин этишга эришмоқ, хусусан, бугун навоийшуносликнинг биринчи даражали эҳтиёжларидандир. Шу маънода адабиётдан тарихга, тарихдан тил, дин ва тасаввухга, булардан фалсафа, сиёsat ёки бевосита ўтмишдаги ижтимоий-маданий ҳаётга эркин ўтишга қодир ёш тадқиқотчиларнинг илмий изланишларига умид билан қарашга ҳақлимиз, деб ўйлайман.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 2015, 2-сон.

<sup>84</sup> Жавҳар Шулул. Нубуват фалсафаси. – Истанбул, 2010. – 96-97-бетлар.

---

## АДАБИЙ МАТН: МУНОСАБАТ ВА ТАЛҚИН

Том маңнодаги тафаккур эркинлиги асосан чинакам мутафаккир ва улуғ ижодкорларга хос хусусият. Фикрдаги ҳурилик бошқа, эркинликдаги фикр бошқа нарса. Истеъ-додли адид әркисизлик ва қарамлиқда фикрлашдан қанча қийналса, фикр-қарашларини эмин-эркин ифодалай олмаслиқдан янада күпроқ азият чекади, лекин ташқи таъқиб, хавф-хатарларга қарамасдан, фикр ҳаётида имкон қадар озод бўлишга уринади. Йўқса, унинг тўғрилик ва шижоат туйғуси жуда сусайиб, ўзи воқеликка бутунлай қарам ўйинчи бир бандага айланади. Одатда, бундай ижодкорларнинг тажрибасида рост қаердан бошланиб, ёлғон қайси жойда тугашини фарқлаш қийин кечади. Мана шунинг учун ҳам Алишер Навоий шароит ва вазиятга қараб турланиб- тусланмасликни наинки ахлоқий фазилат, балки дахлсиз руҳий ҳолат ўлароқ кўнглида событлаштирган эди. Навоий асарларида энг мураккаб, ҳам баҳс-мунозарали, ҳам оғриқли ҳақиқатларнинг бўяб-бекалмай ифодаланишига бир сабаб ана ўша событлиkdir.

Навоий ҳаёти, яшаган ижтимоий-маданий муҳити ва ижодиётига бағишилаб навоийшунослиқда кўп тадқиқотлар амалга оширилган. Уларга холис баҳо бериб, эришилган ютуқларга суюнмасдан соҳани ривожлантириб бўлмаслиги аниқ. Аммо холис баҳо ёки ютуқларга суюниш дегани кейинги пайтларда тез-тез кўзга ташла-наётганидек, аённи ўзгача бир зайлда баён қилиш, янгилик иddaоси билан фикрий ва илмий ночорликни хаспўшлашдан иборат бўлмаслиги керак, албатта. Бир жойда туриб ер тепиш аскарий бир талабни ифодаласа ҳам, уни олдинга юриш деб бўлмайди. Айрим масала ва

мавзуларнинг навоийшунослиқда ўрганилишини юрмасдан одимлаш ҳолатига қиёслаш мумкин.

Давлат ва санъаткор, ижодкор ва ҳукмдор муносабати мавзуси кўпчиликни қизиқтириши билан бирга шоир ё ёзувчининг асл маънавий қиёфаси, мустақил Шахс сифатида қандай шаклланганини ҳам кўрсатишга хизмат қиласди. Бир эмас, бир неча подшоҳ, хон ва амирлар ҳукм юритган даврларда яшаб ижод этган қалам аҳлининг замон ва тақдир синовларидан ўтиши баъзан бағоят оғир кечган. Бироқ улардан қайси бирики, ўзини буткул адабиётга бағишилаб, ватан ва эл манфаатидан бошқасини назарга илмаган бўлса, кулфат, ҳасрат ботқоғига ботиб кетмаган; юрт, миллат, адабиёт ҳамда келажак олдида ҳам юзи ёруғ бўлган.

Темурийзода Султон Абусаид ва Алишер Навоий муносабати тўғрисида тарихчи ҳамда адабиётшунос олимлар кўп ёзишган. Агар навоийшуносларнинг фикр-мулоҳазалари мундоқ жамланиб назардан ўtkazilsa, ҳеч ким Олим Шарафуддинов, Садриддин Айний домладан ўtkazib пичоқقا илинадиган ҳеч нима демабди-ку, деган хulosага келиниши шубҳасиздир<sup>85</sup>.

Собиқ шуро давлати ҳукм юритган даврларда темурийзодалардан икки-уч подшоҳга ўртacha ёки илиқ муносабатга изн берилганини айтмаса, қолганларига тегишли фикр-мулоҳазалар соҳибқирон Амир Темур тўғрисида тўқилган сиёсий айбнома ва уйдирмалар соясида қолиб кетарди. Мустақилликдан кейин жаҳонгирнинг шахси, империя барпо этишдаги салоҳиятига қараш ижобий томонга қандай эврилганини англамайдиган зиёли ҳозир топилмаса керак. Албатта, Амир Темур ҳар жиҳатдан ҳам бекиёс ҳукмдор. Султон Абусаид «мулкирлиқда ва мамлакатдорликда» соҳибқирон бобосига ҳавас қилиб, ундан ўзича ўrnak олишга интилганлигига қарамай, толесизлик қурбони бўлганди. У қучда кучсизлик, омадда омадсиз-

<sup>85</sup> Бу ҳақда қаранг: Ҳақиқати И.Алишер Навоий ва Султон Абусаид // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 1-сон, 3-19-бетлар

лик, бахтда бахтсизлик яшириниши мумкинлигини хәёлга келтирмас даражада мағур ва худком эди. Унинг шахси орзу ва истаклари баланд ҳукмдорга хос айрим ибратли хусусиятлардан холи бўлмаса-да, тунд, маҳдуд ва шафқатсиз эди. Навоийнинг Султон Абусаидга муносабати, у ҳукм юритган даврдаги шоир ижодиётини тадқиқ этиш бир-икки мақола билан ҳал бўладиган иш эмас, албатта. Буни ўспирин Навоийнинг инсоний ва ижодий қиёфасини ёритишга хизмат қиласиган, ёшлиқдаги туйғу ва тушунчалардан қай бирларининг давом топиб, не зайлда юксалишини кузатишга имкон берадиган мавзу сифатида ўрганиш лозим. Навоийнинг илк лирикасини маҳсус тадқиқ қилган устоз олим Ё. Исҳоқовнинг таъкидлашга кўра «Абусаиднинг золимлиги, адолатсизлиги сабабли Навоий унга нафрат билан қарап эди. Шунинг учун ҳам Навоий Ҳиротда фақат моддий жиҳатдангина сиқилиб қолмай, руҳий жиҳатдан ҳам эзилган эди. У бу ерда маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган ҳамфир дўстлар топа олмайди. Шаҳардаги бузуқликлар, адолатсизликларни кўриб азоб чекади»<sup>86</sup>. Туғри, Султон Абусаид феълатвори оғир, характеристи кескин ва фавқулодда мураккаб подшоҳ бўлган. Шуни дастак қилиб ҳаёлга келган айб ёки гуноҳни унга тўнкашга ҳам ҳеч кимга ҳуқуқ берилмаган. Бундан тўрт йил муқаддам нашрдан чиқсан бир китобда Навоийнинг:

*Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми ғам тутай,  
Ўз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай, –*

матлаи билан бошланадиган ғазали тўлиқ келтирилгач, унинг ёзилиш тарихи Навоийга яқин кишилар – Мирзобек ва Мирдарвешнинг ўлимига боғланиб, Абусаид ва унинг амалдорлари мусибатнинг бош ижроҷилари деб кўрсатилади. Бу факт қаердан олинган? Ҳеч ким билмайди ва тайинли бир гап айтадиган кимса ҳам топилмайди.

<sup>86</sup> И с ҳ о қ о в Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965. 7-бет.

Яқин-яқингача Султон Абусаид тасаввуфпарат, давлатни бошқаришда Хожа Аҳрор валининг нуфузи ва аҳли тариқат куч-қудратидан маккорлик билан фойдаланган мустабид шоҳ сифатида айбланиб келинган эди. Мазкур китобда эса ҳеч далил-исботсиз Навоий тасаввуф «таълимотининг фаол тарғиботчиси, хавфли душмани» деб билинганилиги туфайли Абусаид Мирзо томонидан жазоланди, дейилади<sup>87</sup>.

Султон Абусаидга тегишли ҳамма яхши фикр ва далил унүтилганда ҳам унинг Амир Темур ҳамда Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган пойтахт, яъни Самарқандда етти йил таҳт соҳиби бўлиши, не-не қийинчилик ва қаршиликларни енгигиб, ўн йилдан зиёд вақт Хуросонда ҳам мамлакатни бошқариши ҳазилакам иш ёки иқтидор эмаслигини унтишнинг ҳеч иложи йўқ. Шунинг учун бу султоннинг сиёсий маъмурий фаолиятидан баҳс юритилганда уни тарихнинг бир қаттол ёхуд барча ғайриинсоний ҳирсларни ўзида мужассамлаштирган ёвуз бандасига айлантиришни асло маъқулламаслик керак. Шу маънода ҳам «Мажолис уннафоис» тазкираси муаллифи, яъни Навоий биз учун намуна ва алоҳида ўрнақдир.

«Мажолис уннафоис»да Султон Абусаидга ўрин ажратилмаганини академик Иззат Султон шундай изоҳлади: «Замонасининг энг кўзга кўринган, илм ва санъатга сал бўлса ҳам алоқаси ва ҳомийлиги бўлган ҳамма кишиларни қисқача таърифлаб берган, темурий шаҳзодаларга эса маҳсус (еттинчи) «Мажлис» бағишланган бу китобда («Мажолис»да дейилмоқчи – И.Х.) Абусаид фақат бошқа шоирлар муносабати билан, масалан, Кобулий, Лаълий ва Ибн Лаълийларнинг қотили сифатида тилга олинади. Албатта, бу тасодифий ҳодиса эмас. Бу факт Навоийнинг Абусаидга қаттиқ салбий муносабатда бўлганининг нишонаси деб айтишга асос бор»<sup>88</sup>. Дарвоҳе, Абусаиднинг қотилликларини Навоий кескин қоралаган. Ахир, қайси

<sup>87</sup> М аҳмуд Б. Яна Навоийни ўқиб. Тошкент, 2011. 27–29-бетлар.

<sup>88</sup> Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 196-бет.

улуғ шоир ёвузлик, зулм ва қонсирашни ёқлаганки, Навоий ёқласин? Мақтулларнинг, айтайлик, Лаълийнинг таърифланишидан ҳам буни пайқаш мумкин: «Шоҳ Бадаҳшон – «Лаълий» тахаллус қилур эрди. Хуштабъ ва мусулмонваш киши эрди. Аларнинг хонаводаси қадим хонавода эрди, неча минг йил эрдиким, Бадаҳшон мулкининг салтанати аларнинг хонаводасидин ўзга хонаводаға интиқол топмайдур эрди. Султон Абусаид Мирзо аларни мустаъсал қилди (илдизидан қўпариб ташлади) ва мулку молларини эгаллади»<sup>89</sup>. Шоҳ Бадаҳшонга нима айб қўйилиб ўлдирилган? Шоир бу хусусда бир сўз ҳам айтмайди. Аммо унинг ўғли ҳақидаги «Ул ҳам отасининг қотилиға мақтул бўлди», деган гап ота ва ўғилнинг адолатсизлик қурбони бўлишганини гўё таъкидлайди. Абусаид Лаълийнинг қизларидан бирига уйланиб, ундан фарзанд қўрган бўлса ҳам, ота-ўғилга зарра қадар шафқат қилмайди.

«Мир Саид – эл орасида «Кобулий» лақаби била машҳурдур. Фақирға тағойи бўлур. Яхши табъи бор эрди. Туркчага майли қўпроқ эрди... Султон Абусаид Мирзо илгига Сарахс қўрғонида шаҳид бўлди» (66). Навоийнинг «Ғарибий» тахаллуси билан шеърлар ёзган тоғаси Муҳаммад Алини ҳам Абусаид Самарқандда ўлдиритиради. («Оғасининг қотили шаҳодат мартабасиға еткурди») (66–67). Шу далилларнинг ўзиёқ қаҳри қаттиқ, қули қон бир подшоҳнинг охирати борасида Навоий аниқ хulosага келганлигидан далолат беради. Лекин Навоийнинг улуғлигини курсатадиган жиҳат Султон Абусаиднинг салбий томонларини бўрттириб, ижобий сифатларидан кўз юммаганидир: «Мавлоно Ишқий ҳирийлик эрди ва қасидани пухта айтур эрди. Султон Абусаид Мирзо Оқсанойни ясағанда иморатнинг китобаси учун шуароға шеър буюрдилар. Иморат таърифида анинг шеъри яхши

<sup>89</sup> Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. Тошкент, 1997. 44-бет. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичida кўрсатилади.

тушиб эрди...» (50). Демак, катта ва қўркам бир бинони тиклаб, унинг қурилишига бағишлиб шоирларни шеър ёзишга чорлаш учун фақат фаросат эмас, маълум даражада лаёқатга ҳам соҳиб бўлиш керак. Навоийнинг энг яқин дўсти Шайхим Суҳайлийнинг Абусаид саройида «маҳсус мулозим» бўлиши билан бирга шоирликда эл орасида шухрат қозониши ҳам диққатга лойикдир (71).

Кўпдан-кўп шоҳ, сulton ва хонлар сингари Абусаид ҳам ўз умри, хайрли амалларини тарих зарварақларига муҳрлаш учун шоирлардан фойдаланган. Унинг ҳукмронлиги пайтида Абдусамад Бадахший деган шоир Бадахшондан Ҳиротга қўчиб келади. Подшоҳ унга маснавийда «Абусаиднома» мазмунида тарих ёзишни буюрди. Асар ниҳоясига етгач, муаллиф уни Навоийга ўқитади. «Бир байтида тажнис хаёл қилиб, – дейди Навоий, – қофиясин ғалат қилиб эрди, фақир ани воқиф қилғоч, филлоҳ мутанаббиҳ бўлди (аниқ ва тўлиқ англади) ва изҳори миннатдорлиғ ҳам қилди ва бу иш аниңг била фақир орасида ошнолиққа сабаб бўлди» (44–45).

Душманлик ва ғайирликка бугунги кун одамлари нуқтаи назаридан қаралса, Навоийнинг самимиятига, Бадахшийга ёрдами беғаразлигига шубҳа уйғониши ҳеч гап эмас. Ваҳоланки, буюк шоир ёмонлик ва тубанликни маломатий сифатида бузук хаёл маҳсули, яъни йўқ нарса деб ишонган ва уларга хосиятсиз сояга қарагандай қараган.

«Равзат ус-сафода»да нақл этилишича, шижаотсизлиги боис бир неча амалдорлар қатори Абусаиднинг қаҳрига йўлиқкан Амир Нурсаид Иҳтиёриддин қалъасига қамалиб, мол-мулкидан ажралади. Шунда шайхулислом Нуриддин Муҳаммад подшоҳдан унинг афв этилишини ўтениб сўрайди. Подшоҳ уни кечиради ва саройда олдингига нисбатан пастроқ амалда фаолият кўрсатишига рұксат беради. Минадиган оти йўқлиги учун Амир Нурсаид бир кун сарой мажлисига келолмайди ва мана бу рубоийни султонга йўллайди:

*Ин бандай шармандаи дармонда ба жон  
Дорад аспе таваққуъ аз шоҳи жаҳон  
Чун ҳиммати ў баланду чун баҳт қавий,  
Чун давлати ў жавону чун ҳукм равон.*

Мазмуни: «Бу бандай шармандинг жонида дармон қолмади. Шоҳи жаҳон бир от берар деган умиди бор. Чунки унинг ҳиммати баланд-у, баҳти қудратли, давлати навқирон-у, ҳукми равондир».

Рубоийни ўқиган Султон Абусаид муаллифга бир неча зотдор от, туя, ҷодир, хиргоҳ, сарпарда юбориб, унинг амалини янада кўтаради<sup>90</sup>. Бу ўринда ҳадя қилинган нарсалар эмас, шеърдан таъсирланиш, таъсирнинг ҳимматга айланиши муҳим. Ҳуллас, Абусаид Мирзо шеърпарат бўлмаса ҳамки, шеъриятнинг қўксига пичоқ санчадиган даражадаги жоҳил ва гумроҳ ҳам эмас эди.

Устоди Мавлоно Лутфийни Навоий «ўз замонининг малик ул-каломи эрди» деганини бугун мактаб ўқувчиси ҳам билади. Лекин унинг асарларидан маълум қисми Султон Абусаид замонида яратилганини ҳамма ҳам билмаслиги мумкин. Ҳудди шунга монанд фикрни султон билан шахсан яқинлиги бўлган форсий адабиётнинг буюк намояндаси Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақида ҳам айтиш керак бўлади.

«Мажолис»нинг иккинчи мажлисида муаллиф даврининг машҳур шахси Шайх Камол Турбатий билан «Султон Абусаид Мирзо замонида Машҳадда» «бир буқъада ғариб ва хаста» ҳолда ётганида учрашганини ҳикоя қиласди. «Фақирнинг ани (яъни Турбатийни – И.Х.) қуаррга қўп орзуим бор эрди» деган гапга қаралганд, Алишер ӯшанда орзусига эришган. «Ул ҳам фақирни эшитган экандур ва қўрар ҳаваси бор экандур» (40) дейилиши эса Навоий Султон Абусаид даврининг танилган шоирларидан бўлганлигини англашга хизмат қиласди.

<sup>90</sup> Мирҳонд. Равзат ус-сафо. Дафтари 6. Техрон, нашри дуввум. С. 1214.

Умуман олганда, Султон Абусаид сиёсий хурофотдан идроки бузилган, минг қиёфада турланиб-тусланувчи бир ҳокимиятпараст кимса бўлмагани ишорат усули билан «Мажолис»да англатилган. «Ҳофиз Шарбатий – Ҳурросоннинг муттааййинларидиндур. Одамваш, мутавозеъ ва муаддаб кишидур ва хушхонликда фариди замондур. Султон Абусаид Ироқда бузулғонда Маккага бериб мувожовир бўлди...» (117).

Тасаввуф ва тариқат аҳли орасида Султон Абусаиднинг обрў-эътибори ҳақиқатда баланд бўлган. Оққуюнлилар билан урушда мағлубиятга учраб, Ёдгор Мирзо фармойиши билан у қатл этилгач, наинки Хурросон, балки Мовароуннаҳрдан ҳам бир қанча шайх, дарвеш, сўфий ва мутасаввифлар турли томонларга тарқаб кетишган. Ҳофиз Шарбатий ўшалардан бири эди. Отасининг вафотидан сўнг Самарқанд таҳтини Султон Аҳмад Мирзо эгалламаганда Ҳожа Аҳрорни ғанимлари қандай кулфат ва мусибатларга гирифтор этишларини тасаввур қилиш қийин.

Султон Улуғбек қатлидан кейин тариқатчилик офати ва дарвешлик тӯфони Самарқандда маданият, санъат, дунёвий илм нури ва зиёсини бутунлай сундирди, энг билағон олимлар, пешқадам зиёлилар қувғинга учради, деган тушунча илм-фанда яқин-яқингача ҳам барқарор эди. Бу тушунчани инкор қиласиган факт ва маълумотлар эса тарихий воқелик бошқача бўлганлигини кўрсатади<sup>91</sup>.

Албатта, Навоийнинг миллат ва башар шоири булиб камол топиши, дунёга танилган санъаткор мақомини эгаллашида Султон Абусаид ҳеч вақт Ҳусайн Бойқаро даражасида эрк ҳам, имкон ҳам бермасди. Бунга шубҳаланмаслик керак. Бироқ Навоийни улуғлаб, шижоатини шарафлаш учун мутафаккир шоирга Абусаидни қаттол бир душман қиёфасида кўрсатишнинг ҳам ҳеч кераги йўқ. Акс ҳолда, Навоийнинг холислиги ва бағрикенглиги камситилади. Абусаид Мирзонинг

<sup>91</sup> Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Алишер Навоий ва Султон Абусаид.

ўлдирилиши хусусида дин, тасаввуф, сиёсат, илм ва ижод вакиллари ҳар хил фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Ўша мудҳиш ҳодисанинг тӯғри ва ишонарли бадиий характеристикикани эса Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида учратамиз. Хуллас, Султон Абусаид ва Алишер Навоий муносабатини ёритишда бир силжиш сезилишига қарамай, мавзуни тарихчи ва адабиётшунос нигоҳи илиа тадқиқ этиш тұхтаб қолмаслиги лозим. Чунки Абусаид қатл қилинганды, Навоий дүнёқараши ва шахсияти шаклланған забардаст шоир санъаткор мақомига юксалған эди.

«Ўзбек тили ва адабиёти», 2015, 3-сон.

---

## ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ – ҲАҚИҚАТ ТАРИХИ ДЕМАК

Илм-фан тажрибаси аслини олганда бири-биридан янги, бири бошқасидан фойдали илмий натижага эришмақдир. Мана шунинг учун ҳам бутун дунёда илмнинг куч-куввати ва олимлик мартабасига алоҳида бир эътибор билан қараб келинган. Бу дегани – илмдаги чалғиши ва чалғитиш, олимлиқдаги ҳийла ва сохтакорликдан кўз юмиш дегани эмас, албатта. Оташин рус шоири М. Ю. Лермонтов кучли бир ижтимоий ҳасрат билан ёзилган «Ўйларим» номли шеърида «Умримизни сурди самарсиз фан», дейди. Самарасиз фан – ҳар турли мафкуравий ё моддий ғараз ва даъвога асосланган бефойда бир фан ҳисобланади.

Илм-фан тарихи бундоқ назардан ўтказилиб, қилинган илмий тадқиқотларнинг сараги-саракка, пучаги-пучакка ажратилса, уларнинг яроқлисидан яроқсизи, кераклисидан кераксизининг қўплиги ҳар қандоқ кишини ҳайрон қолдиради. Илмбозлиқдан етган ва етаётган заарнинг ҳисоб-китобини қилишнинг эса ҳеч имкони йўқ.

Узоққа бормайлик, шуро давлати ҳукм юритган даврда ижтимоий фан соҳаларида ёзилган мақола, китоб, диссертациялардан қанча қисмини бугун яроқли дейиш ёки фойдаланишга тавсия этиш мумкин? Гапириш жуда ноқулай. Мустақилликкача неча юзлаб мақола, ўнлаб китоб чиқарган мунаққид ва адабиётшунослар бўлган. Ўша асарлар орасида ҳатто номини тилга олиш ҳозир ноқулайлик туғдираётганлари ҳам бисёр. Мухаммад Пайғамбар (с.а.в) бир ҳадисларида «Ёлғон илмдан сақланинг!» дея марҳамат қилган эканлар. Ёлғон илмдан тиийилиш ва сақланишнинг иложсизлигини йиллар

ёки замонлар эмас, балки асрлар ҳам афсуски тасдиқлаб турибди. Шунинг учун Хожа Аҳмад Яссавий, Фариуддин Аттор, Жалолиддин Румий каби валий зотларнинг ҳаёти ва ижодиёти ҳақида ҳам кўп уйдирма ва тахминий гаплар, ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалар эълон қилинган.

Шарқнинг улуғ мутасаввиф шоири Мавлоно Жалолиддин Румий таваллудининг саккиз юз йиллиги муносабати билан Туркияда кўплаб илмий ва илмий-оммабоп китоблар нашр этилди. Шулардан бири Усмон Нури Кўчук деган олимнинг «Мавлоно ва ҳокимият» (Кўнё, 2007) номли китобидир. Қанча вақт, қанча куч сарфлаб ёзилган бу китобни ўқиб, очиғи, мен жуда таажжубландим. Чунки унда Румий мӯғул ҳукмдорларининг «жосуси» қиёфасида кўрсатилиб, унинг «айғоқчи»лиги «факт ва далиллар» орқали гўё фош қилинган. Илм дегани инсонни наҳотки шунаقا ишларга илҳомлантирса? Наҳотки, китоб ҳақида ҳеч бир киши ҳеч нима демаса, деб ўйладим. Хайрият унга танқидий муносабат билдирилиб, холис фикр айтилган мақола («Тасаввуф» жур. Анқара. 2007 №8 (20-сон) чоп этилди. Мақола муаллифи Атҳам Жабачи ўғлининг холосаси эса мана бундай: «Бу асарга («Мавлоно ва ҳокимият»га демоқчи – И.Х.) қарши матбуотда ҳозиргacha бирор бир нарса чиққани йўқ. Жавоб берилиши, бизнингча, ақлдан ҳам эмас. Чунки муаллифнинг манбаларни онгли равишда бузиб, қорани оқ қилиб кўрсатишга қасд қилгани жуда аниқдир...»

Оқни қора, қорани бемалол оқ дейишининг илмга нима алоқаси бор? Қандайдир ҳовлиқмалик, ҳатто телбаликка яқин бир ҳолатни ифодалайдиган бунақа «тадқиқот»ларнинг пайдо бўлишига бош сабаб нима? Худди шу саволга турк олимнинг қуйидаги сўzlари бир жавобдир: «Мавлонони англашда ҳар бир кимса ёки мазҳаб вакили ўзи билганча, ўз савияси даражасида мулоҳаза юритмоқда, талқин қилмоқда, яъни унинг инсоний ва ижодий қиёфасини бузиб кўрсатмоқда. Бу эса улар назаридаги Мавлоно билан ҳақиқий Мавлоно

орасида жарлик, чиндан ҳам хавфли бир номувофиқлик ҳолатини акс эттираётир...»

Шунга монанд фикрни биз навоийшунослик хусусида ҳам айтишимиз мумкин. Зеро Навоийни асл Навоийдан йироқлаштирувчи ишлар, хусусан, шуро замонида күп ёзилган. Бунинг туб сабаби ва асосларини шартли равишда мана бундай таснифлаштириш мумкин: 1. Сиёсат ва мағкура талаби туфайли түқилган ёлғон ҳамда ғайриилмий мuloҳазалар. 2. Тарих, дин ва тасаввифни ва эски фалсафани билишни истамасликдан юзага чиқсан уйдирмалар. 3. Диң, савия ва дунёқараашнинг паст ҳамда саёзлигидан туғилгантамалсиз фикр-мuloҳазалар. 4. Үзига – үзи ҳисоб бермаслик, яъни омиёна үзбошимчаликка берилиш маҳсули үлароқ илгари сурилган ясама гаплар. Үзини бу тасниф, балки, тұла оқламас. Бироқ навоийшунослик тарихи пухта текширилса, улардан ҳеч қайсисини бутунлай рад қилиб бўлмаслиги, үз-үзидан равшанлашиби мұқаррардир. Навоийни ўрганиш масъулияти эса йўл қўйилган хатони ўз номи билан аташ ва ундан кўз юмаслик зарурлигини асло истисно қилмайди.

Илм, аввало, далил ва мантиққа таяниши маълум. Бироқ ҳамма далил ва мантиқ ҳам ҳақиқатга хизмат этмаганидек, факт ва далил сохибларининг мuloҳазалари бетайин эмаслигига гоҳо ҳеч ким кафолат беролмайди. Айниқса, Ғарбу Шарқ адабиёти орасидаги ўзаро таъсир ва ўхшашликлардан баҳс юритганда, ёлғиз бадиий ижод билан чегараланмасдан, ижтимоий-маданий мухит, дин, сиёсат, ҳуқуқ кабиларни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Чунки дин, сиёсат босими ёхуд мағкура измидан чиқолмай қолган ижодкор ҳатто у улкан талант бўлганда ҳам, холис қабул қилиб бўлмайдиган фикр ва ҳукмларни ўртага ташлаши мумкин. Бундай пайтда муаммо илдизига етишни унутмаслик керак.

Ўзининг менлиги ва башар табиатини етарли зайлда таниган ижодкор борки, Ғарб ва Шарқ зоҳирда ҳам, ботинда ҳам бир-бири билан боғланганлигини, бирини иккинчисидан ажратишнинг асло иложи йўқлигини билади.

Улут немис шоири ва мутафаккири В. Гёте айнан шундай миқёс ва юксаклиқда фикрлаган шахсиятлардан эди.

Дунё тамаддунининг қадим маркази бўлган Шарқقا Гётенинг муносабати, мусулмон илм-фани ва маданиятига қизиқиш, Румий, Ҳофиз, Саъдий сингари бир қатор беназир сўз санъаткорлари шеъриятини қунт билан ўқиб ўрганиб, шу шеърият таъсирида шеърлар ёзгани тўғрисида турли халқ тадқиқотчилари жуда кўп асалар яратишган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Шарқ бадиий-ирфоний меросига Гёте диққат-эътиборининг теранлашуви, унинг бевосита ислом дини ва ҳазрати Муҳаммад (с.а.в) ҳаёти, шахсияти, оламшумул фаолиятини билиш ишиёқи билан боғлиқ. Гётенинг Шарқ ва исломга меҳр учқунларини файласуф ва адид Гердер оловлантириб юборган экан. Гёте Қуръони Каримнинг лотинча, олмонча таржималарини ўқиб кўп мушоҳада юритган ва Қуръон оятлари маъно-моҳиятидан дили завқ олиб, улардан баъзиларини ўзининг қарашларига мувофиқлаштириб шарҳлаган<sup>92</sup>. Йигирма уч ёшларидаги ёзишга киришиб, аммо тугаллаб билмаган «Ҳазрати Муҳаммад» драмасидаги бир лавҳада қаҳрамони тилидан у шундай деган экан: «Мен Оллоҳни ҳамма жойда мушоҳада этаман: сассиз оққан булоқларда, янги гуллаган дарахтларда, ишқ оловларида фақат У билан юзлашарман...» Бу гаплар йигит чоғларидаёқ Гётенинг Қуръони карим таъсирида тасаввуф таълимоти ва ваҳдати вужуд тушунчасидан ҳам анча яхши хабардор бўлганлигидан далолат беради. Бунда қарийб пирдай йўл-йўриқ кўрсатиб, маънан Гётега раҳнамолик қилган даҳо ҳеч шубҳасизки Жалолиддин Румий эди.

«Маснавий» дебочасидаги «Тингла найдан...» дея бошланадиган ўн саккиз байт билан дейди, – Ў. Саноил. – Гётенинг «Фарбу Шарқ девони»даги «Вуслат» шеъри маъно ва моҳият эътибори билан бир-бирига

<sup>92</sup> Шафик Жон. Мавлоно. Истанбул. 2006, 254- бет.

ниҳоятда монанд.<sup>93</sup> Уларнинг иккаласида ҳам яратилиш, айрилик, яшаш дарди, ишқ ҳасрати ва вуслатдан баҳс юритилгандир».<sup>94</sup>

Тұғри, руҳоний асослари, маънавий-ахлоқий ва диний нүқтаи назар әзтибори билан Шарқ Farбдан, Farб эса Шарқдан фарқланади. Кенг күламда муқояса этган файласуф шоир Мұхаммад Иқбол:

*Шарқ, Ҳақро диду оламро надиd,  
Farб, дар олам ҳазид, аз Ҳақ рамид, –*

дейди. Яъни: Шарқ Ҳақни таниди-ю, дунёни танимади. Farб дунёни севди, аммо Ҳақдан құрқиб үзини четга тортди. Албатта, Оллоқга күнгил боғлаган минтақа одамлари билан, мұхаббати моддий оламга йұналтирилган кишилар дунёқарашида сезиларли тағовутлар бўлиши табиий. Бу каби нозик фарқлар билан ҳисоблашмай туриб ижодий яқынлик, қандайдир адабий алоқалардан сўзлаш умуман үзини оқламайди. Бундан ташқари, мағрибдаги қайсикир қалам соҳибини зўрма-зўракилик илиа машриқдаги бир шоир ё адига ҳамфикр, руҳдош ё мусоҳиб этиб кўрсатишга уриниш ҳам илмдан эмас. Бизнингча, «Данте ва Навоий: юксак фазоларда учрашув»<sup>95</sup> номли мақола мазкур фикрнинг характерли мисолидандир.

Сиртдан қараганда, хоҳ ерда, хоҳ фазода бўлсин Данте ва Навоийнинг хаёлий учрашуви илм ва ижодга яқин ҳеч бир кимсага әзтиroz қўзғамайди. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам миллий тил тақдирли, адабиёт равнақи, юрт ва миллат бутунлиги учун матонат билан курашиб жаҳон адабиёти шоҳсупасидан жой эгаллаган доҳий шоирлардандир. Дантенинг дард, изтироб ва армонларини Навоийники билан, Навоийнинг ғам, алам, қайғуларини ўлмас

<sup>93</sup> Саноил Ӯ. Мавлоно ва Гёте. Истанбул. 2006, 58-59-бет.

<sup>94</sup> Саноил Ӯ. Кўрсатилган китоб, 85- бет.

<sup>95</sup> Мели С. Данте ва Навоий: юксак фазолардаги учрашув. «Жаҳон адабиёти» жур. 1998-йил, 2-сон

италян шоириники билан қиёслаганды Данте ўзбекнинг Навоийсига, Навоий эса италянларнинг Дантесига ўхшаб кетиши ҳеч гапмас.

Атоқли озар олимни Комил Валиевга кўра, «Даҳо санъаткор Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида тилни тилнинг ўзи билан, хусусий табиати ва ўз бойлиги билан шарҳлаб ёритишнинг йўлини кўрсатган эди. Айни италян тили учун Данте ҳам амалга оширган»<sup>96</sup>.

Инсон ички ҳаёти, мураккаб, оғриқли кечинмалари, айниқса, мавҳум туйғулардан тушунчага ўтиш ҳолатларини тасвирлаш усуслари Навоий ва Дантеда нисбатан бошқа – бошқа бўлса ҳамки, руҳ ва тафаккурни бемуруват давр, қаттол замон қафасидан қутқазиш муддаоси улар идеалидаги бир ҳаракат ўзани эди. Бу икки даҳо ижодкор асарларидан бир-бирига нечоғли яқин ва ўхшашиб жиҳат ё ифодалар топилмасин, улардаги имон-эътиқодга тегишли тафоввутни тан олмасликнинг ҳам асло иложи йўқ. Агар масаланинг шу томони четлаб ўтилса ёки унга керакли даражада аниқлик киритилмаса, мавзуу ва ифода ўз-узидан ҳаққониятини бой беради.

Мақола муаллифига кўра, Данте ва Навоийни замон, вақт, масофа, «буткул ўзга диний-маданий қатлам» ажратиб турса-да, аммо улар учрашадиган умумий майдон бор. «**Бу майдон академиклар Н. И. Конрад ва В. М. Жирмунискийларнинг фикрича, Шарқу Ғарб учун муштарак ҳодиса бўлган Ренессанс, яъни Уйғонишdir.**

Аслида эса, Навоийни Дантедан ажратадиган «умумий майдон» худди ўша Ренессансдирки, ислом дини ва маданиятига тегишли кўпдан-кўп нарсага қарши чиқиш, унда умумий бир мақсад тусини олган.

Дунёга таниқли олмон файласуфи ва адаби Ф. Нитшенинг хulosаси бўйича, «Ренессанс – тушунарсиз бир ҳодиса, улкан самарасизлиқdir»<sup>97</sup>.

Айрим мусулмон олимлари кескин танқид қилиб, коғирлиқда айбланган тўрт-беш файласуфни насроний ди-

<sup>96</sup> Валиев К. Суз сеҳри. Баку. 281- бет

<sup>97</sup> Нитше Ф. Дажжол. Христианликнинг танқиди. Истанбул, 2008, 81- бет

нини қабул қилишга тайёр, дея мақтовга лойик күрилгани инобатга олинмаса («Илоҳий комедия»да *Ибн Сино ва Ибн Рушдга ўрин ажратилган* – И.Х.), ренессансчилик ислом илм-фани ва маданиятидан юз буришни тарғиб ва ташвиқ тамойилига айлантирди.

Европада ислом тарихи тадқиқотчиси сифатида танилган профессор Монтгомере Уотнинг таъкидлаши бўйича, ўрта асрлардаги Европага хос бир ҳолат, яъни XII – XIV асрлар давомида ислом динининг ҳақиқий қиёфасини бузиб кўрсатишга уриниш бўлган. «Европанинг ислом дунёсидан ўзини ажратиб, юонон ва румо классик мероси ила ўзини қандай ўртага олиб чиққанини Данте аниқ ифодалаб берган. Унинг «Илоҳий комедия»сидаги айрим тушунчалари исломий манбалардан олинган. Данте Европанинг ислом файласуфлари қаршисидаги бурчини яхши фарқларди. Бироқ унинг асарида диққатни энг кўп тортадиган жиҳат исломнинг камситилишидир».<sup>98</sup>

Хўш, ислом ва Мұхаммад (с.а.в)ни таҳқирлашга Дантедай мутафаккир санъаткорни инонтирган куч ва асос нима эди? Хорижлик бир неча тадқиқотчиларнинг умумий эътирофига кўра, қудратли маданият ва маърифатга соҳиб бўлган ислом дунёси X асрдан эътиборан XVI аср охирларига қадар бутун Европага ўз таъсирини ўтказиб билган. Бу илмий-таълимий ва маърифий таъсирининг марказий майдони, ҳеч шубҳасизки, ислом дини эди. Аммо у ўзининг мутлақо янги бир дин эканлигини даъво қилмаганидек, ўзидан олдинги ваҳийликка асосланган тавҳид таълимотини давом қилдирганлигини ҳам сир сақламаганди. Зоро, тавҳид инончининг ҳаётийлиги ва давомийлиги мусулмончиликнинг тебранмас тушунчаларидандир. Бунга алоҳида урғу бериш маъносида Қуръони Карим Ҳазрати Одамдан бошлаб то Хотами анбиё Мұхаммад (с.а.в)га қадар бўлган пайғамбар тарихи ва турли қавмлар ҳақида ўзига хос тарзда маълумотлар беради.

<sup>98</sup> «Буюк ислом тарихи». З-жилд(санасиз), 553- бет

Ислом дини тарих саҳнасига чиққан VII асрда насронийлик Европанинг ўрталаридан Араб яриморолигача тарқалган дин эди. Исломнинг қисқа бир муддатда араб мушриклари ва Шарқ насронийлари орасида ёйилиши, табиийки, рақобат туйғусини оёқлантирган. Дунёдаги бошқа динлар билан қиёслаганда, зўр бир тезлик билан тарқалган янги дин Муҳаммад Мустафонинг вафтидан юз йил кейин Шимолий Африка, Эрон, Ирок, Сурдия, Афғонистон, Онадўлига қадар кириб борди. Бундай ҳодиса ғанимлик ҳиссиётини қўзғashi ҳам англашиларли. VIII- IX асрларда Европада Исломга қарши ҳаракат баҳс ва мунозара шаклида кечган бўлса, ўрта асрларда энди муросасиз душманлик мақомига кўтарилиганди.

Аслини олганда, санъат ва адабиётнинг моҳиятида турли ирқ, миллат вакилларини бир-бирига қайраб, қарши қўйиб, содда, инонувчан юракларда душманлик уруғини кўкартирадиган бир нима йўқ. Қарама-қаршилик ва ғанимликнинг замини – тор ё бир ёқлама англашда, бузук дунёқарашда, ғоявий ҳамда мафкуравий заҳарланишда. Ғарблик азбаройи ғарблик бўлганидан шарқликка адоват нигоҳи билан қарамаганидек, шарқлик ҳам азбаройи Шарққа мансублигидан ғарбликларга паст назар ила боқмайди. Дин тақдири ва равнақи ёлғиз дин раҳбару арбобларига боғлиқ бўлмагани туфайли фикрий-эътиқодий кураш ва олишувларда сиёsat, илм-фан, ада-биёт, санъат вакиллари ҳам аралашишган.

XII-XVI асрлар оралиғида ғарб оламида ислом ва унинг пайғамбарига қарши ёзилган асарлар мусулмон олимлари томонидан маҳсус ўрганилган. Уша асарлардан айримларида пайғамбар сеҳр йули билан инсонларни ўзига оғдириб олган, нафс ва шаҳватга қуллиги боис кўп бора уйланиб, издошларини ҳам шунга ундан-ган, душманларига қарши ниҳоятда шафқатсиз, христианликни бус-бутун йўқотишга бел боғлаган бир сохта расул, Исо Масиҳнинг душмани қиёфасида кўрсатилган экан. Хуллас, бунақа мазмундаги китобларни кўп сонли ўқувчиларга ўқитишдан кўзланган умумий мақсад ислом

динининг илдизига болта уриш учун, аввало, унинг асосини яроқсиз кўрсатиб, қўркув ва нафрат уйғотадиган образни яратиш эди. Бас шундоқ бўлгач, Данте каби тафаккур паҳлавонига ҳам инонувчанлик панд берган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам бор. Илмда ифодаланишича, «Инжил» инсон заифлиги, «Қуръон» эса инсон куч-қуввати асосида яралган. «Инжил»да одам қаровсиз: ёрдамга, раҳм-шафқатга муҳтож ва ҳар турли зулмга гирифтор эрур. «Қуръон» эса одамни салтанат учун сафарбар айлаб, уни яна ва яна кучли бўлишини талқин этади»<sup>99</sup>. Данте шу ҳақиқат ва моҳиятни ҳазм қилолмаган бўлиши ҳам мумкин. Бизнинг назаримизда, туб-тубигача хусумат ва адоватдан иборат диний-сиёсий тарғибот ва ташвиқотлар Данте-ни сеҳрламаганида, «Илоҳий комедия»нинг йигирма саккизинчи қўшиғида Оллоҳнинг суюкли пайғамбари Мұхаммад Мустафо (с.а.в.) ва жасорати тилларда достон бўлган ҳазрати Али тўғрисида энг оғир тухмат сўзлар битиб қолдирилмасди. «Ушбу қўшиқда (йигирма саккизинчи қўшиқда – И.Х) тасвирланган зотлар инсонлар орасида низо ва нифоқ сочганликда айланади. Уларнинг жазоси ўзига хосдир; маҳкум бир доира бўйлаб тинмай айланади, бир нуқтага етганда иблис уни шамшир билан ёриб ташлайди. Маҳкум доирани яна айланиб келгунга қадар жароҳат битади, ўша жазо эса яна такрорланади. Бу ерда Данте Мұхаммад пайғамбар, Ҳазрати Али, Медичи, Курион, Маска, Борн сингари зотларни учратади.

*«Мұхаммад нечоғ бад, бир назар солгин!  
 Қаршимда юрган зот бенаво Али,  
 Боши қоқ иккига бўлинган, ҳорғин.  
 Бундаги маҳкумлар ҳаёт маҳали  
 Жаҳонга солганди нифоқ ва низо.  
 Энди жазо тортар, келмишдир гали.  
 Ортда пойлаб турар иблис серғавғо,  
 Бизни тилкалайси тиғ уриб тамом,  
 Ҳар бир айланганда тағин шу жазо...»<sup>100</sup>*

<sup>99</sup> Валиев К. Ўша китоб, 23- бет

<sup>100</sup> Данте Алигьери. Илоҳий комедия. Тошкент, 1975, 186- 188- бет  
 92

Оллоҳ севган расули қиёматгача парвардигори оламнинг ардоғ ва эъзозида бўлишини имон эътиқоди соғлом ҳар бир мусулмон тушунади.

«Эй туғилиши ҳамон ҳаётга ёшлик келтирган Ҳаз. Мұхаммад (с.а.в), Сенинг тажаллинг ҳаёт дунёсининг таъбиридир... Мен сени қўрдим, отам- онамдан ҳам кўпроқ севдим. Ишқ менда сўнгсиз бир оловни алан-галатди ...» – дейди Мұхаммад Иқбол. Ҳақиқатда ҳам миллион-миллион мусулмон қалбидан ана шундай туйғу ва сўзлар оловланишига асло шубҳаланиб бўлмайди. Демоқчимизки, бошқа динга мансуб ўнлаб ижодкор ҳамжиҳатликда қоралагани билан пайғамбарнинг муборак номларига заррача бўлсин қоралик юқмайди. Аммо баъзи ҳақиқатлар аниқ ва чуқурроқ тушунилса, ҳеч зарар қилмайди.

Мавлоно Жалолиддин Румий ва Данте асрдош ижодкорлар. Данте Мавлононинг ўлимидан саккиз йил олдин дунёга келган эди. Лекин барча пайғамбарлар сингари Ҳазрати Исони ҳам севиб, унга тобе дин арбобларининг ҳурмат-эҳтиромини у жойига қўйганди. Бу – ислом дини, чинакам мусулмонлик эътиқодидаги кенглик, маънавий ҳимматми ёки Мавлоно шахсиятидаги жаҳоний юксакликми? Мавлононинг шоир ва ориф фарзанди Султон Валад ёзади: «Барча пайғамбар, вали ва восиллар бирдурлар, улардан бирини танимоқ, ҳаммасини кўрмоқ ва танимоқдир; айни замонда бирини рад қилиш, барчасини рад айлаш демак. Бир пайғамбарга душманлик ҳаммасига душманлик ҳисобланади. Бирор бир кимса қайси бир пайғамбарга қуфр этса, коғир бўлғай ва бошқа бир пайғамбарни улуғлашидан, ҳеч қандай фойда чиқмайди. Оллоҳ Таолонинг бирор бир пайғамбарига ғаним нигоҳи билан қараш телбалиқдан бошқа бир нима эмас»<sup>101</sup>.

Мана шу сабабдан ҳам Шарқ мумтоз адабиётида ҳеч қайси пайғамбарни камситиб, қораланган гапга, ҳатто бир жумла бўлсин таънаю маломатга дуч келинмайди.

Маълумки, Алишер Навоий мансуб бўлган нақшбандийлик тариқатида инсон ўзлигини англаш нуқтаи наза-

<sup>101</sup> Султон Валад. Маориф. Истанбул. 1993, 244-бет..

ридан латойиф тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади. Бу тушунчага Баҳоуддин Нақшбанднинг «Машойиҳдан ҳар бирининг ойнасида икки томон бор Бизнинг ойнамиз эса олти жиҳотлидир», деган гапи асос бўлган. Имом Раббоний ушбу фикрни «Ойнадан кўзланган мақсад орифнинг кўнгли, икки томон руҳ ва нафс, олти жиҳот – олти латифа (қалб, руҳ, сир, хафи, ахфо ва нафс)», деб шарҳлаган.<sup>102</sup>

Нақшбандийликнинг йирик назариётчиси Муҳаммад Порсолатойифсонини еттига етказиб инсонҳақиқатининг етти табақа билан пардаланганини мана бу тарзда кўрсатган: 1. Шайтон ғайби. 2. Нафс ғайби. 3. Қалб ғайби. 4. Сир ғайби. 5. Руҳ ғайби. 6. Хафи ғайби. 7. Ҳақ ғайби. Мазкур мавҳумот, яъни ғайблар латифасини кашф айлаш осон кечмаганлиги учун ҳар бир ғайб мушоҳадасида бир пайғамбарга суюнлган. Чунончи, илк ғайбда Одам (а.с.) га, иккинчисида Нуҳ, учинчида Иброҳим, тўртинчида Мусо, бешинчида Довуд, олтинчисида Исо ва еттинчида Муҳаммад (а.с.)га боғланилган.<sup>103</sup> Демак, ботиндаги ҳар турли ҳижобларни йўқотиб инсоннинг асил моҳиятини очишга бирмас, бир неча пайғамбарга суюнлгани тариқатда ҳам нубувват талабларига тўла риоя этилганини тасдиқлайди.

Буни теран англаб, ўзи унга иқрор бўлмаганида ғарbdаги йирик тасаввуфшунослардан бири Р. Никильсон ҳеч вақт мана бундай деб ёзмасди: «Данте таваллудидан бир неча йил сўнг Мавлоно суюклиси Оллоҳ висолига етишди. Аммо Данте, яъни бу христиан шоири мусулмон замондоши юксалган севги ва мушоҳада чўққисидан жуда пастда қолди...»<sup>104</sup>

Дарвоқе, ишқ-муҳаббат робитасига тўхталсак. Данте ва Навоий маслагидаги асосий муштараклик нуқтаси деб С. Мели, ўзича, ишқ ҳамда «ишқ трагизми»ни белгилайди: «...Данте ва унинг Шарқдаги ғойибона сұхбатдоши улуғ Навоий ҳам олий даражадаги тра-

<sup>102</sup> Аҳмад Сирхиндий. Мабда ва маъод. Караби. 1968. Саҳ. 19-20.

<sup>103</sup> Муҳаммад Порсо. Тухфатуъс соликин. Деҳли. 1970. Саҳ. 362-63.; Наждат Тусин. Баҳоуддин Нақшбанд. Истанбул. 2003, 309-бет.

<sup>104</sup> Никильсон Р. Ислом тасаввуфи. Истанбул 1985, 165-бет.

**гизмга, ҳаётдаги барча ғам-алам, жабр-ситам, умид-сизликларни босиб үтиб, ҳазм этган ҳолда етишиладиган трагизм – ишқа восил бўлишган».**

Биринчидан, Шарқдаги мутасаввиф шоирлар, жумладан, Алишер Навоий учун ҳам «ҳаётдаги барча ғам-алам, жабр-ситам, умидсизликларни босиб үтиб» етишиладиган **«олий даражадаги трагизм»** йўқ ва булиши ҳам мумкин эмас. Чунки ваҳдати вужуд ҳоли ва талаби ишқа фаноликда, яъни ишқ орқали олий ҳақиқат манзилини ишғол қилиш учун ҳар қандай трагизмни бутунлай четга суриб ташлайди. Иккинчидан, ишқ тариқида ҳақиқати муҳаммадияни идрок этмоқ нималигини хаёлга ҳам келтиролмаган бир шоир билан Навоий руҳониятида қанақа яқинлик бўлиши мумкин?

Майли, буларни ҳам бир ёнга қўяйлик. Навоийнинг ҳамд шеърларини эсланг. Расули акрам таърифи ва севгиси уларнинг ҳар бирида гўё нур ва сидқи садоқат чашмасидай мавжланади.

*Итларинг маҳсусу маҳзундур, Навоий, кашки,  
Кирса бу маҳрум ҳам ул зумрайи маҳрам аро,*

дея ёзган шоир, азиз пайғамбарини жаҳаннам қаърига тиқиб, турли-турли қийноқларни унга раво кўрган бир ижодкорни ерда ҳам, кўкда ҳам ўзига яқин ололмаслиги ни ким билмайди, дейсиз?

*Юз эшигинг туфроғига сурта олғайманму деб,  
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро...*

Зоро, мутафаккир шоир кўнглини олий мақомларга жазбалантирган қувват ана шу ишқ офтоби эди. Унинг ҳаётбахш, серхосият зиёсида Навоий исломнинг маъно оламига чуқур кириб борар, ирфоний ҳақиқатлар сирини чуқур англагани сайин Муҳаммад алайҳиссалом шахсиятига меҳр-муҳаббати янада кучаярди.

Шарқ мумтоз шеъриятида шоирлар деярли бир турли мавзуда ёзиб, бир-бирига монанд ҳис-туйғуларни тас-

вирлашгани учун адабиётшуюнослик илмида шахсият ма-саласи алоҳида ўрганилмаган. Ҳолбуки, бадий ижодда ҳал қилувчи омил, яъни бош асос шоир ё адебнинг шах-сиятидир. Шахсият – бошқа биронникига ўхшамайдиган кучли, мустақил, эркин характер демак. Шахслик сифат ва хусусиятлари айнан характерда мужассамлашиб, ўзини намоён этиб боради. Ижодкорнинг адабиётга олиб кира-диган янгилиги, биринчи навбатда ўзи яратадиган Шахси. Шунинг учун талантли ижодкор ёзишдан аввал ўзини та-нишда ҳам, ҳаётни мушоҳада қилиш, тақлид ва такрор-дан тийилишда ҳам бошқалардан тамоман фарқ қиласди.

Инсоний шахсият билан адабий шахсият ўртасида тўсиқ қўйиб бўлмаса-да, биринчисига қараганда иккин-чиси, яъни адабий шахсият ботиний, зоҳирий зиддият, таҳлика ва иккиланишларни енгиб ўтишни ички маж-буриятига айлантиради. Ҳар бир улуғ шоирда адабий «Мен»лик таомими охирги нафасгача давом этади. Зеро, маънавий ҳаётдаги ўзгариш, руҳий юксалиш, дард, ҳасрат ва алам ўзаро топишган нуқталардаги фифону фарёдлар, қаноатдан беоромликка йўлловчи эзгинлик ҳолатларини унинг ўзи ва Оллоҳдан бошқа ҳеч кимса билмайди.

Маълумки, Пайғамбар Оллоҳ билан сўзлашган, Унинг тилак ва амрларини инсонларга етказган буюк зот. Оллоҳга У қандай яқин борган бўлса, Унинг изидан юрган ҳар бир одамга ҳам илоҳий йўл шундай очиқ саналади. Шунинг учун пайғамбарлик, яъни нубувват «Бутун ин-сонликнинг ақли», деб таърифланган. Бу ҳақиқат, унути-либ ёки эсдан чиқарилганда Навоий наинки шеърхондан, балки ўзидан ҳам йироқлашишини ёдда тутиш лозим.

2014 йил.

---

## «ЗОҲИД БЎЛМА, ОБИД БЎЛМА...»

Ўн иккинчи асрдан кейин Farbda «Хур тушунча» деган тасаввуфий ҳаракат ташкил этилиб, сўфиёна ва орифона фикру туйғуларни ўзлаштириш ҳамда тарғиб этишда катта натижаларга эришилган экан. Янада аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, инглизларда XV асрлардан эътиборан «дарвеш», «сўфий» атамаси кенг ишлатилган. Тасаввуф тадқиқотчиларининг умумий эътирофлагига кўра, «Орифнинг қалби Арш ва курсидан ҳам кенг бўлмоғи муҳаққақдир. Зеро, Арш ва курси ва буварнинг ичидагилар олами жисмонийдур. Қалби солимнинг руҳи инсонийдурки, у амри Раббоний эрур... Ориф бирор бир қавм ёхуд миллатнинг эмас, жаҳоннинг сultonидур». Орифлик луғавий маънода, билган, воқиф, ошно, таниган, англовчи, ирфон ва маърифат соҳиби демак. Тасаввуфий истилоҳда эса Оллоҳнинг зоти, сифати, исм ва феълларини мушоҳада этган киши маъносини билдиради. Аҳмад Яссавийнинг «Фақрнома»сида орифлик фақрнинг сунгги мақоми сифатида таърифланиб, Муҳаммад мустафодан мерос қолганлиги айтилган.

Абу Туроб Нахшабийдан орифнинг фазилатлари ҳақида сўрашганда: «Ҳеч бир нарсадан кирланмайдиган ва ҳамма нарсани ўзи ила поклайдиган киши орифдир», – деган экан. Абу Наср Сарроғнинг таъкидлашича, «Мўмин билан ориф орасидаги фарқ шундайдир: мўмин оламга Оллоҳ нури билан боқади, ориф эса Оллоҳнинг ўзи ила назар ташлайди. Мўминнинг қалби бордир. Орифники йўқ. Мўминнинг кўнгли зикри илоҳий ила ором олади, ориф эса Оллоҳдан бошқа ҳеч нимадан роҳатланмайди». Мана шунинг учун ҳам ориф Шарқ тасаввуф адабиётида марказий мавқелардан бирини эгаллаганди. «Зоҳид

бұлма, обид бұлма, ориф бұл». Бу – туркий адабиётнинг асосий ғоявий даъватларидан зди. Ва бунинг ёрқин исботини Алишер Навоий ижодида ҳам кузатиш мүмкін. Навоий шеъриятида орифга хос фазилат, хусусият ва орифона маңнолар тасвири көнг үрин ишғол этган. Бу түғрида навоийшұносликда айрим умумий фикрлар айтилған бұлса-да, мавзу маҳсус үрганилмаган.

Орифларнинг фикр-қараашларыда ҳам ҳархиллик бұлған. Бир ориф «хеч бир нарсаны күрмайман, унинг ортида Оллоғни күрмасам», деса, бошқа бири «хеч бир нарсаны күрмайманки, унда Оллоғни күрмаган бұлсам», деган. Яна бошқаси, «хеч бир нарсаны күрмаганманки, ундан олдин Оллоғни күрмаган бұлсам», деса, навбатдағиси «фақат Оллоғни күраман», деган. Шунингдек, «ёлғиз Оллоғ күринади, У эса күринмайдиган Оллоғ әзтур», деғувчилар ҳам бұлған. Мана шу беш ҳол, яғни тавр ташқи борлықдаги ҳоллар бұлиб, комил ориф бу ҳолларнинг барисини үзіде мужассамлаштира билған. Ҳуллас, орифнинг Оллоғ билан доимий үнсияти, ажралмас дүстлиги бұлған.

Ибн Синоға күра, «борлиғининг сиррини ва илохий Сирга оид ҳақиқат нурларини идрок этган, шу мақсад ила тушунчасини жабарут оламиға қаратған шахсга ориф» дейилади. Ориф охират завқи ва мукофоти учун әмас, «валилик ишоратларини англамоқ учун» Оллоғға юз қаратған. Орифлар наздидаги маңнавий-рухий ҳаракат уч босқичдан иборат. Биринчиси – ирода ҳоли, иккінчиси – риёзат ва учинчиси, диққати таксиф учун үзни ҳилмлаштирум. Тасаввуфда «ирфон» самимий ва давомли бир илохий суҳбат маңносини ҳам билдиради. Шу сабабдан Сулаймон Бокирғоний:

Сұхбатлиқ орифларга жоним беріб,  
Сұхбатсиз нодонлардан қочкүм келур, –

деган. Орифнинг ибрати, әнг аввало, тарки даъво, тарки такаллуф, тарки ҳубби мосиво (ғайрни севмак) ва

тарки тасаллуф (тил ёғламалик ва ялтоқланиш)га эришишидадир. Борлиқда фоний бўлиб, Ҳақнинг борлиғида тирилмоқ идеали билан яшаганлиги учун ҳам орифнинг ҳолатларида шошқинлик, бесаранжомлик, шикоят ва тангдиллик мутлақо кўзга ташланмайди. Ориф мушоҳадага киришар экан, Оллоҳнинг ҳаёт, илм, ирода, қудрат, камол сингари сифатларини билиш билан чекланмайди, балки бутун борлиқ – коинот ва инсонийлик сирларидан ҳам огоҳликка эришади. Бу ҳам бежиз эмас. Тасаввуфда тариқат аҳллари учун турли мақом ва вазифалар белгиланган. Энг охирги мақом орифлар мақоми – сиём (парҳез), қиём (қойим туриш) ва муроқаба бўлиб, уларнинг устози Мұхаммад алайҳиссаломдир. Бу ерда муроқаба ҳақида алоҳида тұхталишнинг имкони йўқ. Лекин орифнинг муроқабаси холиққа давомли назару бошқасини кўрмоқни унтиш эканлигини эслатиб ўтиш керак, албатта.

«Орифлар самовий мажмаисида кўнгиллар тарвиҳи (роҳат ва сокинлиги) учун уч нимага муҳтождурлар, – деди Алишер Навоий, – равойиҳи тайиба (тавба латофати ва хушбўйлиги), важҳи сабиҳ (сабаб ёки йўл гўзалиги), сурати малиҳ (ҳол ва кайфият чироий)».

Кўнглини поклик камолига етказгач, орифнинг Рӯҳ ва Хаёлот оламида эврилиш юзага келади. Ва бунинг таъсири табиат дунёсига бориб боғланади. Чунки ориф ниҳоятда кучли, ниҳоятда нурли ҳиссиёт соҳиби. Ибн Синонинг айтиши бўйича, ориф сирли ёхуд ғайбий бир нарсадан сўзласа, табиат олами бағрида, албатта, шу нарсанинг изоҳи мавжуд бўларкан. Шунинг учун Аҳмад Яссавийнинг «Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса, Ўн саккиз минг қомуғ олам ғулғул бўлур», деган гапларига бир шоирона муболаға деб қарамаслик керак. Ориф қисмати ва орифлик салоҳиятига доир мазкур ҳақиқатлар турли шаклларда Навоий шеъриятида ҳам талқин этилган. Шоир бир ғазалида ёзади:

*Саҳфаи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,  
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.*

Бу – хотира күзгусини поклаш ва кўнгил нигоҳини ёлғиз Ҳаққа қаратишга даъват бўлиб, унинг замонавий талқини бундай: орифлик – ташқи дунё ахборот ва маълумотларидан воз кечиб, кўнгилни илоҳий алоқа ва маълумот манбаига айлантириш ҳамда ваҳдат мақомига эришишdir.

Тасаввуфда хавотир етти турга ажратилган. Булардан, айниқса, нафс, шайтон тарафидан қалбнинг қўлга олиниши ва ақл жиҳатдин қалбга етказилган хутур жуда ёмондир. Булар тўла барҳам топмоғи лозим. Ана шунда орифликнинг бошқа бир шарти ўз-ўзидан амалга ошади. Зеро, орифликда бехуда баҳс ва эътиrozга ўрин йўқ.

*Фақр кўйида мусаллам тут неки қилсанг истимоъ,<sup>105</sup>  
Ориф эрмас, ҳар кишиким, қилса ирфон бирла баҳс.*

Хуллас, орифнинг кўнгли илоҳий файз ва ганж билан нечоғлик бойиб, мушоҳада ва муроқаба йўли билан комиллашиб бормасин, унинг вазифаси сира дам урмасдан, буларни яширин тутмоқдир. Шу маънода Навоий орифни қуёш нур тўкса-да, ўзгариш кўзга ташланмайдиган азим дарёга қиёслайди:

*Эрур, орифға ганжи файз етса,  
Иши дам урмайин ани ёшурмоқ.  
Қуёш акси тушуб дарё ичинда,  
Не мумкиндур онинг сувин тошурмоқ.*

Ориф маъруфи висолига интилиб, мақомдан мақомга, ҳолдан ҳолга кечгани сайин унинг сийратида ўзгариш ва янгиланишлар содир бўладики, алал-оқибатда у завқ ва ҳайрат тузоғига тушган қушга ўхшаб қолади. Шунда унинг сўзга, тилга муносабати ҳам тубдан ўзгаради. Маъно олами ва ҳақойиқ уммонига сайд этувчи орифлар наздида тил нуқсонли бир нарсага ўхшаб туюлгани боис улар сўзлашдан кўра сукутни мақбул ва афзал кўришган.

<sup>105</sup> Истимоъ — эшитмоқ, тингламоқ.

Ҳикматнинг боши сукутда, деб билганлиги ва шунга амал қила олганлиги туфайли, ориф офати лисондан тамоман халосдир. Сукут одобига эришиш ва амал қилиш умуман тасаввуфдаги муҳим талаб бўлганлиги учун Румийнинг машҳур «Маснавий»сида бунга маҳсус боб ажратилган. Бу тўғрида Аҳмад Афлокийнинг «Маноқиб ул-орифин» асарида қимматли маълумотлар мавжуд. Қолаверса, Навоий «Лисон ут-тайр»да айни шу масаладан баҳс этганлиги боис ҳам «Шарт буким, онглагон шарҳ этмагай, То тилдин бошқа офат етмагай» деган таъкид сўзларини битган.

Маълумки, ҳамма замонларда тасаввуфни динга, динни тасаввуфга қарам қилиш ёки қарама-қарши қўйишга уринишлар бўлган. Орифнинг маслаги айни шундай бирёқламалик ва маҳдудликдан озоддир. Ориф учун тасаввуф дин бўлмаганидек, динсизлик ҳам эмас, балки диндорни ҳам, динсизни ҳам Оллоҳ ишқи ва илоҳий Гўзалликка восил этадиган бир жабҳадир. Дунёдаги барча динларнинг ўз муқаддас китоблари мавжуд, улар ўз масжидлари, черковлари, бутхона ва ибодатхоналарига эга. Тасаввуфда дини, ирқи, мазҳаби, миллатидан қатъи назар, олам ҳалқини бирлаштирадиган ягона ибодатгоҳ бор. Бу – тасаввуфий ҳаётнинг бош манбаи – Дил ва Қўнгул. Тасаввуфда илоҳий китобларга тавҳид мақомларини анлатувчи рамзий маънолар бағишлиланган. Чунончи: Инжил исмлар тавҳиди, Забур феъллар, Таврот сифатлар, Қуръони карим зот тавҳидига тимсол эрур. Қуръон зот оламидан тажалли топган китоб бўлганлигидан унинг қадри бағоят баланд: Мавлоно Румий бир рубойисида «Етмиш икки миллат сирини биздан тингланг. Биз икки юз мазҳаб аҳли илиа бир пардада сўзлашадиган найга ўхшаймиз», – деса, Юнус Эмро: «Етмиш икки миллатни бир кўз илиа кўрмаган, Шарънинг авлиёси эрса-да ҳақиқатда, осийдир», – дейди. Навоийнинг орифона шеърларидаги мазмун умуминсоний ана шу тушунчаларга ҳамоҳангдир.

Инсоният тамаддуни тараққиётига кучли таъсир кўрсатган таълимотлардан биттаси, ҳеч шубҳасиз, Суқрот

яратган Қалб концепцияси ҳисобланади. Бу таълимотдан Сүкрот инсоннинг ақидапарастлиги, ўз-ўзидан қаноатланиши ва мағрурликка қарши тұхтовсиз курашида фойдаланған эди. Шарқда бундай вазифаны ўз зиммасига олган ва ўз-ўзидан мамнунлик, мағрурлик ҳамда худ-парастликка доимо ботиний қаршилиқта яшаган ва гоҳ очиқ курашган кишилар дарвешлар ва орифлар бўлган. Уларнинг тушунчасида, кибр – инсоннинг ўз жони ва имонига зулм ўтказиши, зулмнинг ҳар қанақа хили эса Ҳақ қаҳрига учрамоқдир. Шу ўринда бир ҳақиқатни алоҳида таъкидлаш жоиз қўринади. Жаҳондаги барча динлар ва диндорлар у ёки бу даражада ҳокимият, сиёsat ва сultonларга хизмат қилганлар. Дин ва сиёsat ўртасидаги яқинлик баъзан яхши натижалар берган бўлса, баъзан жуда салбий ишга айланган.

Инсоннинг бахтими, бахтсизлигими – буни ҳамма вақт ҳам қатъий белгилаш қийин-ку, аммо, туйғу, ҳолат ва кайфиятлари каби инсон «мен»лиги ҳам тез ўзгарувчандир. Бунинг сабабларини чуқур мушоҳада қилган тасаввуф-шунос Гуржизода бундай дейди: «Инсоннинг индивидуал «мен»га эга бўлмоғи беҳад қийин. Бунинг ўрнига, кўп ҳолларда, ўзаро алоқасиз, келиштириб бўлмас, бир-биридан йироқ юзлаб ва минглаб майдада «мен»лар мавжуд бўлади. Ҳар бир дақиқа, ҳар бир вазиятда инсон «мен» деб ўйлади, «мен» деб сўзлади. Бироқ ҳар гал бу «мен» бир-биридан фарқланувчиidir... Яъни инсон – бу кўплиқdirки, унинг номи легион эрур». Легиончиликнинг ўзбекча ифодаси–оломончилик. Оломончилик эса – нафсу тама, шухрату хусумат, жаҳолату зўравонликнинг аскарчаси сифатида турланиб, парчаланиб, майдада ақидаларга ёпишиб яшаш, руҳоний қиёфасизликка кўникиш, риё ва мунофиқлиқдан азоб чекмаслик демак. Орифнинг энг буюк фазилати ва ҳамма замонлар учун бир хилда ибратли хислати ана шу оломончиликка та моман зид равишда инсоний моҳият бутунлиги ва маслак мукаммаллигига эриша олганлигидир. Сўз, ҳол ва

амал мувофиқлиги, фикр ва эътиқод бирлиги маъносида орифдан ҳар қанча ўрнак олса, ўшанча кам.

Ибн Арабийнинг таърифлаши бўйича, ориф бамисли бир тупроқ. Яхшини ҳам, ёмонни ҳам енгиг билади. У беҳуда ва бефойда ҳеч бир ишга қўл урмайди. Энг муҳими, «ориф мамлакатнинг оғир юкини елкасига олади. Барча масалаларнинг пинҳоний жиҳатларини юзага чиқаришни истайди. Ва фикр-тушунчаларини ўзининг шахсиятига мувофиқ тарзда ўртага ташлайди». Зоро, Оллоҳ ва оламни завқ ҳамда ишқ йўли билан таниш имтиёзи тўла равишда орифликда намоён бўлиши Навоийни ҳеч шубҳалантирган.

---

## КОМИЛЛИК ОРЗУСИ

Оллоҳ таоло яратган борлиқлар орасида энг улуғи, энг шарафлиси Инсон ва унинг камолига ҳамма нарса, ҳатто ақл ҳам ҳайрон, деган фикр Алишер Навоийнинг асарларида қайта-қайта таъкидланган. Дарҳақиқат, инсоннинг дунёга келиши ва онгли ҳаёт кечиришидан бош мақсад камолотга эришувдир. Комиллик туйғуси – фақат инсонга хос туйғу. Чунки мушоҳада завқини тотиш, танқидий нуқтаси назардан ўзига ўзи баҳо бера олиш ва ноқисликларини бартараф айлаб, мукаммал бир ўзликка соҳиб бўлиш ёлғиз инсонга насиб қилувчи салоҳият эрур. Демак, шахснинг ҳаётдаги асосий матлаби комиллик саодатидан бенасиб бўлмаслиқдир. Абдулкарим Жилий «Инсони комил» китобида «Ҳақнинг миръоти Инсони комил бўлганидек, Инсони комилнинг миръоти Ҳақдир. Чунки жаноби Ҳақ асмосини ва сифатини инсони комилда қўриш ва қўрсатишни вожиб этмишдир», – дейди. Шунинг учун ҳаётнинг яхшиланиши, ақл ва тафаккур ривожи, дунёнинг эзгуликка қараб эврилиши бевосита Инсони комилнинг мавқеи ва қўпайишига боғлиқ. Навоийнинг комил инсон куч-куввати, фазилат ва имтиёзларига катта умид билан қарашининг биринчи сабаби мана шудир.

Алишер Навоий нуқтаси назарида комилликнинг муҳташам пойдевори ҳам, олий чўққиси ва сўнмас нур манбаи ҳам ишқдир. Мутафаккир шоирнинг:

*Бўлмаса ишқ–икки жаҳон бўлмасун,  
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун, –*

деган мантиқий инкорининг замирида ғоятда буюк эътироф ётади. Чунончи, комилликнинг дахлсиз шарти–ишқ ва ошиқлиқдаги комиллик эрур. Шу ўринда ошиқликнинг

энг эътиборли бир сифатини қайд этиб ўтиш зарурга ўхшайди. Жалолиддин Румий «Маснавий»сида «Рўзҳо бо сўзиҳо ҳамроҳ шуд»—«Кунлар ёнишлар билан ҳамроҳ бўлди», демиш. Навоийда ҳам ошиқлик камолоти фақат дард ва изтиробда эмас, ёниш, ёлқинли кўнгил билан яшашдадир. Буни алоҳида таъкидлашимизнинг яна бир жиҳати бор. Шарқнинг буюк файласуф шоири Муҳаммад Иқбол диний маҳдудлик ва ҳар турли ақидапарастлик иллатлари хусусида тұхталиб: «Мусулмоннинг табиати ишқ туфайли баланд эрур. Мусулмон агар ошиқ бўлмаса, коғирдир»,—дейди. Навоий эса, ишқ, коғир нафсни мусулмон айлашига тұла ишонч билдирган. Буни Навоийнинг комиллик тұғрисидаги қараашларининг таянч нүқтаси, дейиш мүмкіндир.

Комил инсоннинг таъриф-тафсифи учун Навоий неча ўнлаб улуғ зотлар – пайғамбарлар, машҳур шайхлар, ориф ва дарвешларнинг сифату хислатларига диққатни жалб этади, аммо ҳеч қачон ишқ гўзаллиги, ишқ ва изтиробнинг оламшумул моҳиятини ёддан чиқармайди. Бу эса, ўз навбатида, поэтик маъно ва образли ифодаларнинг узлуксиз равищда янгиланиб боришига кенг йўл очгандир.

Алишер Навоийнинг комиллик ҳақидаги фикр қараашлари, асосан тўрт устувор асосга таянади. Булар: ахлоқ гўзаллиги, қалб поклиги, руҳоният қудрати ва тафаккур балоғати. Навоий комил инсон, деганда, нафсоний эҳтиёж ва талаблардан ғолиб келган ва мутлақ тарзда маънавий-руҳий ҳурриятга эришган инсондаги янги ва ҳар жиҳатдан ибратли «мен»ни назарда тутган. Бу «мен» эса энг событ, энг ёруғ дунёвий ҳамда илоҳий ҳақиқатларнинг бош меҳваридир. Шунинг учун Навоий шеъриятида тасвиrlанган Комил инсон муаммоси тадқиқ этилганда ана шу «мен»нинг ботиний ҳаёт йўли, руҳий юксалиши ва кўнгил оламидаги ўзгаришларга алоҳида диққат қилиш ниҳоятда зарур.

Комиллик тұғрисида баҳс юритилган айрим асарларни ўқиганда, комиллик мақоми замин одамига насиб этмайдиган бир идеалга ўхшаб туюлади. Тұғри, комил ин-

сон даражасига күтарилиш жуда сермашаққат, күп риёзат ва назоратни талаб этадиган иш. Тасаввуф таълимотида белгиланган комиллик шартлари янада мураккаб. Комил инсон тушунчасини тасаввуфда биринчи бўлиб назарий жиҳатдан жуда теран шаклда ёритиб берган Ибн Арабий-нинг эътирофи бўйича: «Инсони комилдан юқори мукаммал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони нотик, яъни фақат суратда инсондир». Худди шу боис ҳам Навоий бу масалада «ахли маъни» ҳақиқатини биринчи планга олиб чиқсан ва уни бевосита юрт, миллат, дин, имон, виждан, инсон севгиси кабилар билан уйғунликда бадиий талқин қилиб берган.

Алишер Навоийнинг инсони комил баҳсидаги фикр-мулоҳазаларини дин ва шариат, тасаввуф ва тариқат мағкураси билан чегаралаш, албатта, туғри эмас. Чунки ҳамма даҳо санъаткорларга ўхшаб Навоийнинг дунёқараши миллий заминдан, миллий қадрият ва фазилатлардан қувватланиб борган. Абу Усмон Амр бин Баҳр ал-Жоҳизнинг «Фазоъил ал атрок», яъни «Туркларнинг фазилатлари» деб номланган китобида туркийлар ялтоқланиш, ялтироқ сўзларни ишлатиш, гап ташиш, соҳтакорлик, фирибгарлик, риё, дуст-у биродарларига нисбатан кибр, оқибатсизлик, бидъат нималигини билмасликларини таъкидлаб яна бундай дейди: «Туркийлар араблардан бошқа миллатлар орасида ватан севгиси энг юксак бўлган миллатdir. Чунки уларнинг вужудларида ўзга миллатлар соҳиб бўла олмаган даражада мамлакатларига, тупроқларига боғлиқлик, ўхшашлиқ ва садоқат бордир...» Навоий комил инсон мавқеи ва истиқболи туғрисида қайғураркан, авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган ана шу хислатларни назардан соқит қилмаганлиги ҳам шубҳасиздир. Зоро, Навоий миллат онги ва кўнглини майда ҳислар, ўткинчи ва тубан ақидалардан поклашга тўсиқлик қилувчи зулм, зўравонлик ва зулмат қўрқувидан тамоман фориғ эди. У фикри очик, имон-эътиқоди хатолик ва ожизликлардан озод, руҳонияти соғлом, тўғрилик, ростлик ва ҳақиқатни умрининг туб моҳияти, деб билган эл учун асарлар яратиш эҳтиёжини ниҳоятда теран мушоҳада қилмаганида, комил инсон мавзусини бунчалик илҳом билан ёритмаган бўларди.

---

## ТАФАККУР ВА ТАСАВВУР ЧЕЧАКЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти, аввало, моҳият адабиёти бўлиб, у маънога толиб, руҳониятга ошиқ бир адабиётдир. Шунинг учун моддадан кўра, маънога унда эътибор доимо баланд бўлган. Фикр, туйғу, мушоҳада, изланиш ва ифода – буларнинг барчаси ўтмиш адабиётида, аввало, маъно ва моҳиятга асосланади. Илоҳий ҳақиқатларни англаш, уларни эркин ўзлаштириш йўли – бу ҳам маъно йўли. Ҳатто айрим мутасаввиф ижодкорлар руҳни ҳам вужудга ҳаёт бағишивчи бир маъно деб билишган. Уларга кўра, маънисизлик зулматини маъни нури билан бартараф айлаш, ақл, ахлоқ ва қалbdаги бўшлиқларни маъно билан тўлдириш, тафаккурни фақат ва фақат маъно дурлари билан бойитиш – маънавий туғилиш ва ўсиб-улғайиш дегани мана шу ҳисобланади. Зоро, инсоннинг асли ва комили ҳам аҳли маънига мансуби. Шуни назарда тутиб Алишер Навоий:

*Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,  
Ор айлама ҳеч гадолиғдин, –*

деган. Аҳли маъни шу даражада қадрли, шу қадар мўтабардир. Акс ҳолда Навоий:

*Ким дедим, узлат эшигин очқамен,  
Даҳри бемаъни элидин қочқамен, –*

демасди. Аслида даҳр beməyни бўлмайди: унинг ҳар бир ҳаракати, ранги ва оҳангидаги маъни бор, ибрат бор. Уни маънисиз кўрсатадиган ёки beməyниликка маҳкум этадиган одамдаги гумроҳлик, жаҳолат ва маҳдудлик.

Булар моҳиятни бузадиган, ақл-идрок қийматини ерга қориширадиган иллат ва ноқисликлар эрур.

*Аё нодон, маъно бўл, деб айди, билдим,  
Ондин сўнгра чўллар кезиб, Ҳақни сўрдим, –*

дейди Хожа Аҳмад Яссавий. Бу гапнинг замирида илоҳий моҳиятингни бил, Ҳақ ва ҳақиқатдан ғофил яшашни умр ҳисоблама деган мазмун яширинганд.

Алишер Навоий бир тилда эмас, балки икки тил – туркий ва форсийда тафаккур оламини сайр айлаган, бебаҳо маоний хазинасини яратган санъаткор эди. Шоир «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида «олти мингдин абъёти адади кўпроқ» форсий девонида «кўп турлик дилкаш адолар (ифода ва тасвирлар) ва дилпазир маънолар» муҗассамлашганини айтган бўлса, бошқа бир асарида бундай дейди:

*Форсий назм ичра чун сурдум қалам,  
Назмнинг ҳар синфини қилдим рақам.  
Файз еткач, ул маонийдан манго  
Топти белгу назми Фонийдин манго...*

Навоий форс-тоҷик тилида ёзилган шеърларида гарчи Фоний тахаллусини танлаган бўлса ҳам, унинг қалби боқийлик файзи, боқий сўз ва моҳият илҳоми билан тўлиб-тошган эди. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоир Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий сингари даҳолар изидан бориб форсий шеъриятга ўзининг муносаб улушкини қўшиш шарафига эришган эди. Бироқ «адабиёт ва санъат оламида энг теран бир қараш соҳиби бўлган» Заҳириддин Муҳаммад Бобур Навоийнинг форсий тилдаги «баъзи абёти ёмон эмастур, vale аксар суст ва фурудтур», дейди. Устод Абдурауф Фитрат эса «Навоийнинг форс тилида ҳам теран, уста бир санъаткор» эканлигига ишонч билдириб, «Бобурнинг маълумотини қўб-да қабул эткусимиз келмайди», деган холосани илгари суради. Бобур

устозининг форсий меросини умуман инкор қилгани йўқ, балки унда ғоявий-бадиий қуввати юқори, юракка кучли таъсир ўтказадиган шеърлар камроқлигини таъкидлаган, холос. Фитратда ҳам Бобурнинг фикрини бутунлай рад этиш мақсади бўлмагани боис уни «қўб-да», яъни тұла қабул қилолмаймиз, деган. Умуман олганда, «Девони Фоний» бадиий ижод тажрибасида кам учрайдиган ҳодиса. Унда ўқиса ўқигулик, мақтаса мақтагулик шеърларнинг кўплиги шак-шубҳасиздир.

Ундан ўрин олган ғазал, рубоий, қитъа, хуллас, Навоий қалам тебратган ҳар бир жанр ўзича буни тасдиқлашга қодир. Мана, қасида жанридаги шеърларни олайлик. Шоирнинг форсий тилда яратилган қасидаларини эътибордан четга суреб, унинг қасиданавислик майдонидаги хизматларини баҳолаш мумкин эмас. Зеро, «Ситтай зарурия» ва «Фусули арбаъа» туркумидаги қасидалар мазмунан бири-биридан теран, мушоҳада ва тасвирида мусобақалашадиган даражада гузалдир. Навоийнинг ўзи таъкидлашича, «Ситтай зарурия»даги «Рұх ул-қудс» деб номланган ilk қасида Оллоҳ ҳамдига бағишлиланган бўлса, кейингиси, яъни «Айн ул-ҳаёт» «Мустафо мадҳи сарчашмаси файзидан томчилар»дир. Демак, булар Ҳақ ишқи ва сарвари олам Мұхаммад алайҳиссалом муҳаббатидан туғилган ва бошдин-охир сидқу ихлос, эътиқоду самимиятдан яралган асарлар эди.

Хайриятки, дунёда жонни роҳатлантириб, кўнгилга куч-мадор бағишлиб, моҳият эътибори ила руҳни, имонни асрраб-авайлайдиган илоҳий тушунча ва калималар бор. Инсонни шулар Ҳақ ва ҳақиқат йўлларига бошлайди, шулар ахлоқ ва қалб хасталикларини даволайди, бандасини шулар куфру гуноҳдан халос айлади. Ахлоқда, тафаккурда ва руҳониятда уларга суюнилмаса, улардаги маъно-моҳият сир-асорори тўхтовсиз равишда каашф этиб борилмаса, одамзод ихтиёрий равишда ўзини азоб-уқубат, кулфат ва бадбахтикларга гирифтор этаверади. Қуръони карим ҳар бир ҳақпараст, маърифатсевар инсон учун умид ва муҳаббат, қисмат ва саодат қомуси.

Унда таъкидланишича, Мұхаммад алайхиссалом әнг улұғ ахлоқ соҳиби, Ҳақ әлчисидир. У койнотнинг сабаби, хилқатнинг аввали, нубувватнинг хотами әрүр. Мусулмон оламида бирор бир атоқли ё машхур зот йүқки, Ҳақ таолонинг охирги пайғамбари ва ҳабиби Мұхаммад алайхиссаломнинг шариати, яъни муборак йүлидан четлашган бўлсин. Чунки бу йўл – тўғрилик, адолат, муҳаббат ва комиллик йўли. Расулуллоҳни севмасдан, ўзини шу севгига фидо қилмасдан илоҳий ишқ завқига етишмоқ душвордир. Пайғамбаримизга муҳаббат – бу мутлақ холис ва соғ муҳаббат. Бу фақат ақлий бир севги эмас, балки қўнгил ва рух ишқи. Навоий «Айн ул-ҳаёт»да шу ишқ туғёни тўлқинларини ўзига хос самовий миқёсда манзаралаштиради. Ва бу ишқдан бенасиб нафс бандалари хусусида, жумладан, шундай дейди:

*Девмардум, яъни бозор аҳли юлғичлик учун,  
Шайланиб, очгай дўкону суди савдо айлагай.*

*Олди-сотди айлашаркан, жўш уриб инсофлари,  
Бўрёнинг қийматин бир халта тилло айлагай.*

*Қозихона аҳли, коғирлар синиқ дирҳамни деб,  
Юз мусулмон мулкини олмоққа фатво айлагай.*

*Дунҳиммат, пасткашлар азбаройи нафси шум,  
Ўзгаларнинг эшигида ўзни расво айлагай.*

Мутасаввиғларнинг эътирофи бўйича, қалбнинг илм билан тўлиши денгизга ўхшайди. Чунки Расулуллоҳнинг қалби илм ва ҳидоят билан тўла, долғали бир денгиз эди. Илм ва ҳидоят, унинг қалб денгизидан нафсига ўтгач, илм ҳарорати юзага чиқиб, нафснинг сифатлари ўзгаради. Ва табиати буткул баркамоллашади.

«Пайғамбаримиз (с.а.в.) «Сиз дунё ишларини мендан кўп яхши билурсиз», деяроқ дунёни ҳалққа изофа этди ва нафсини дунёга дахлдор даврадан чиқарди», дейди Абу

Наср Саррож. Навоий эса ушбу ҳақиқатни тушунгандарда унга амал қилишни зиммасига олган кишиларни назарда тутиб:

*Гар күнгил жамъи висол бүстони сари бурса юэ,  
Тонг эмаским, тарки дунё, тарки уқбо айлагай, –*

деган эди.

Одам умри гүзәллик ва чиркинлик, яхши ва ёмон, мағлубият ва муваффақият каби зиддиятли, бири иккинчисига мувофиқ келмас тушунча ёхуд ҳақиқатлар мөхварида айланади. Инсон ҳаммасидан күпроқ үзини билиш ва танишда адашгани боис, нима оқ, нима қора, нима түғри, нима нотүғри – буларни вақтида фарқлай олмайди. Ҳақ билан яқындан боғланолмаганлиги учун нафсдан у узоқлашолмайди. Нафсу ҳаво таъсиридан қутулиб билмаган ақл эса кундан кунга майдалашиб, соҳибини манфаат, тама құғирчоғига айлантиради. Ички ҳаётдаги чалғышлар, бузулиш ва айнишлар нима? Улардан қутулишнинг асосий чоралари қанақа? Безавол бир саодатта эришиш мумкинми, йүқми? Кимга суюнгандан ва кимдан ибрат олганда одам хато қилмайди, фалокатта жүлиқмайди?

«Құт ул-қулуб» («Қалблар озуқаси») ва «Минжіж уннажот» («Нажот йүли») қасидаларида худди шундай саволларга теран жавоблар бор.

Ҳаёт ва олам ҳеч қачон бир жойда тұхтаб ёки түрғунлашиб қолмайди: табиатдаги ҳар бир нарсада үзига хос бир ҳаракат, ички ва ташқи үзгаришлар булади. Шунинг учун тун бағрида күн туғилади, ойлар үзаро үрин алмашиб, фасллар үзгаратади. Фасл янгиланар экан, инсон табиати ва ҳолатларида ҳам, албатта, ҳар турли әврилишлар юзага келади. Алишер Навоий «Фусули арбаға», яғни «Тұрт фасл» деб номланған ва бағор, ёз, куз, қишлоғасирларига бағишилған қасидаларида, аввало, ана шу ҳақиқатта асосланади. Ұлуғ шоир ҳар қайси фасл сийрати ва сувратини жуда ёрқин очиб берадиган ҳодиса ҳамда

манзараларни бири иккинчисини тақрорламайдиган турфа ранг ва оҳангларда жонлантиради. Бу эса Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишиланган сўзларнинг самимий ифодаланишида ҳам алоҳида аҳамият касб этган, дейиш мумкин. Навоий Бойқаро таърифида:

*Ҳашамат чўққиси сенга муяссар бўлди чун,  
Арш ҳам пойингдадир магар, етолмайин хуноб, -*

каби юксак фикрларни ёзар экан, айни пайтда қаҳратон қишиз азобларига чидаб кун кечираётган noctor одамларнинг аҳволини ҳам назардан четда қолдирмайди:

*Камбағал шўрлик қалтирас, кўнглида шавқи олов,  
Мисоли майхўр бошида ҳавоий кайфи шароб.*

*Қашишоқ, бечораҳол гўё қулоғи том битган,  
Елкаси ёпишиб икки қулоғига, ҳижоб.*

*Жисмида титтрашдин ўзга ҳаёт нишони йўқ  
Гўё ўликка жон соларкан, титраттур Ваҳҳоб...*

Қайси бир йўл ва қайси бир тарзда бўлмасин, Навоий барибир ҳақиқатни айтади, кўнгли халқ аҳволининг шаффоғ кўзгуси эканини барибир билдиради. Навоийнинг форсий қасидалари фавқулодда юксак фикр мақомида яратилган. Айниқса, «Ситтаи зарурия»даги қасидалар фалсафий-ирфоний мушоҳаданинг чукурлиги, руҳоний завқнинг баландлиги ва ёрқинлиги билан ўқувчини ҳайратлантиради. Меҳр ва ихлос билан уларнинг таржима қилинишига асосий сабаб ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлаймиз. Навоий ўзбек тилида «Ҳилолия» деб аталган битта қасида ёзган. Қолганлари форсийда битилган ва мутафаккир шоир уларда қасиданавислик маҳоратини бекаму кўст намоён айлаган. Ушбу қасидалар илк бора Навоийнинг йигирма жилдлик Муқаммал асарлар тўпламида насрый таржималари билан бирга нашр этил-

ди. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ғазаллар билан бирга ўн қасиданинг шеърий таржимасини амалга ошириди. Уларни ўқиши насрий таржимага нисбатан ўзгача фикр ва таассурот уйғотиши, энг муҳими, Навоийнинг санъатхонасига яқинлаштириши шубҳасиздир. Бу хайрли иш тұхтаб қолмаслиги керак. Чунки Навоий форсий шеъриятининг ҳажми ҳам, миқёси ҳам салмоқли. Ундаги турли лирик жанрда ёзилган шеърларнинг ўзбекчалаштирилиши Фоний–Навоийнинг форс-тожик тилида ижод қылған дақо шоирлар сафидаги мавқеини яқиндан билишга хизмат қиласади.

---

## ШАХСИЯТ ВА ИЖОД МУШТАРАКЛИГИ

Абдураҳмон Жомий Шарқ мумтоз адабиётидан алоҳида ўрин эгаллаган сермаҳсул истеъдод соҳиби. Илмда унинг эллиқдан ортиқ асар ёзганлиги қайд этилган. Шеъриятнинг ғазал, рубойй, қитъа каби қатор жанрларида қалам тебратган Жомий ишқ, ирфон, ҳақиқат, адолат, комиллик ғояларини янгича муносабат, янгича бўёқ ва ифодаларда тасвирлаб берган. «Менинг шеърим, – дейди у, – ишқ азоби ва қон ютишнинг баёни. Улар ғазал мажмуаси эмас, балки менинг амалий ҳаётим девони эрур».

*Шеъри ман Жомий баёни ишқу хун хўрдан бувад,  
Ин на девони ғазал, девони аъмоли ман аст.*

Шоирнинг қалб ҳолати, ғам-ғусса ва ички кайфияти шеърда қанчалик ёрқин аксини топса, самимият унда ўшанча ортади. Шоир ўқувчини нималаргадир ишонтириб, самимиятга, айниқса дард ва изтироб самимилигига ишонтириб билмаса, қилган меҳнатидан кўзланган бир натижа чиқмайди. Анъанавий йўлда ижод қилишнинг қалтис жиҳатларидан бири ҳам мана шу. Қайси шеърий жанрда қалам юритмасин, буни Жомий ҳисобга олган. Хуллас, форс-тожик шеърияти Абдураҳмон Жомий тажрибалари тимсолида соддалик, самимият ва ҳаққонийликнинг янги мэрраларини эгаллаганди.

Жомий ғазалиёти билан танишилганда киши кўз ўнгига Хурросон, Самарқанд, Табрез, Кашмир санамларининг қиёфалари жонланади. Айрим пайтларда у араб гузалларини ҳам мадҳ этади. Аммо унинг висолини орзу қилиб, ёниб-куйиб интилгани турк дилбарлари эди.

*Эй турки шўх, ин ҳама нозу итоб чист?  
Бо дилшикастагон ситами бехост чист?*

Мазмуни: Эй шұх түрк гүзали, бу нозу итобларинг нима? Диңгезкасталарга күтилмаган сиатмаларинг-чи?

Бошқа бир ғазалда эса бундай дейилади:

*Түркі гүлчехраи ман хайма ба сахро задааст,  
Дар дили лола рұхаш оташи савдо задааст.*

Мазмуни: Менинг чөхраси гул түрк санамим сахрода оқ үй тиклабди. Лекин унинг олов яноклари лоланинг дилига аланга савдосини солибди.

Таниқли жомийшунос А. Афсаҳзоднинг ёзишича, «Жомийнинг маъшуқаси ҳаммадан аввал түрк сиймосида намоён бўлади. Ва у ниҳоятда ёрқин сифат, жозибали хислатлар соҳибасидир. Ошиқнинг маъшуқа тилини билмаслиги ва унинг ўз ошиғи сўзларини тушунавермаслиги тез-тез эсланади. Аммо тилдаги тафовут ошиқнинг садоқати, ёрига жонини бағишлишашига ҳеч монелик қилмайди». Қуйидаги байтни шу гапнинг бир тасдиғи дейиш мумкин:

*Нестам чун ёр туркигү, vale то зиндаам,  
Чашми турку лаъли туркигү уро бандам.*

Мазмуни: Мен ёримга үхшаб түркча сўзлашни билмайман. Бироқ тирик эканман, унинг туркона кўзи, түркча сўзлайдиган лабига бандаман.

Ғазал, рубой, таржиъбанд, таркиббанд сингари жанрдаги шеърлар Жомийнинг лирик салоҳиятини намойиш этган бўлса, достонлар унинг эпик маҳоратини кўрсатган. «Тұхфат ул-аҳрор» («Хайрли кишилар тұхфаси»), «Сибҳат ул-аброр» («Яхшилар тасбиҳи»), «Юсуф ва Зулайх», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандар», «Саломон ва Абсол», «Силсилат уз-заҳаб» номли асарларида фалсафа, ахлоқ, ишқ, ирфон, жамият ва сиёсат, шахс эрки ва воқелик шафқатсизлиги каби масалалардан баҳс юритилган.

Жомийнинг насрда битилган асарлари орасида «Баҳористон» ва «Нафаҳот ул-унс» китоблари доимо

кучли иштиёқ билан ўқиб-ўрганилганини таъкидлаш лозим. Жомий «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи мусиқа», «Шарҳи рубоиёт» номли бир неча илмий рисолаларнинг ҳам муаллифи. Буларнинг ҳар бири учун муаллиф захмат чеккан, кўз нурини сарфлаган. Табиийки, ҳар бирида бир ихтирони кўзлаган ва шунга эришган ҳам.

Оллоҳ таоло Алишер Навоийнинг Абдураҳмон Жомий билан Жомийнинг Навоий билан учрашувинираво кўрмай, ўртадаги дўстлик ва сафдошлиқ, устозу шогирдлик ришталарини мустаҳкам боғламагандазди, ўзбек ва тоҷик халқлари тарихида ҳеч нима билан тўлдириб ёки бартараф этиб бўлмайдиган бир бўшлиқ, ўзгача бир кемтиклиқ юзага келарди. Тўғри, Жомий Навоийсиз, Навоий Жомийсиз ном қозонган улкан ижодкорлар бўлишига ҳеч шубҳа йўқ. Лекин улар нисбатан бошқа Навоий, бошқа Жомий бўлишарди. Ва Жомийнинг кўнгил дунёсига эркин кириб бориб эркин яшаган Навоийни, Навоийнинг қалб оламидан теран ўрин эгаллаган Жомийни билиш ва тасаввур айлашга имкон қолмасди. Бу икки буюк шахс ва шоир юзлашган кунидан бошлаб гўёки бир-бирига интилиш, бир-бирини ботинан бойитиш, бир-бири учун яшаб, ижод қилиш учун таваллуд топгандай зди. Жомий ва Навоий муносабатларида аста-секин устоз ва шогирдлик, маънавий-руҳий бирлик ва издошликтининг айтарли барча маъно-моҳияти ҳар куни, ҳар соатда ўзининг бетакрор манзараларини намоён этарди.

Алишер Навоий ижодини шартли равища жомий-шунослик қомуси, дейиш мумкин. Чунки унинг шеърий, насрий, илмий асарларининг кўпчилигида Абдураҳмон Жомийга тегишли бири-биридан янги фикр, самимий таъриф, бири кейингисини бойитувчи маълумот ва қайдлар мавжуддир. Шунга монанд манзарани Жомий китобларида ҳам кузатиш қувонарли, албатта.

Алишер Навоийнинг буюк устоди вафотидан кейин ёзган «Ҳамсат ул-мутаҳайирин» асари эса шогирдининг устозга, муриднинг муршидга, дўстнинг энг содиқ дўстга, сафдошнинг беғараз сафдошга бағишиланган ба-

дий ёдгорлиги ва хотира тұхфасидир. Китобдаги воқеа-ходисаларнинг асосан тахайюл ойнасида акс эттирилиши шундан. Унинг мазмун-моҳиятига дикқат қилинса, муаллифнинг барча фикр-мулоҳазаси уч асос – Жомийнинг шахси, ҳоли, фаолияти маҳсули эканлиги ойдинлашади.

Эрон олими Али Асғар Ҳикматнинг ёзишича, «Ҳижрий 875 дан 898 йилга қадар давом этган ва умрининг түртдан бирини ташкил қылған вақт орасида яратылған Жомий асарларининг деярли барчаси Навоийнинг юксак севгиси ва тарғибу ташвиқларининг маҳсулидир». «Ҳамсат ул-мутаҳайирин» шу гапнинг тұғрилигини тасдиқлайдиган бекиёс бир бадиий-илмий ҳужжат.

Шарқ адабиётшунослигига ижодий шахсият мавзуи агар маҳсус тадқиқ этилганда эди ахлоқшунос, диншунос, адабиётшунос ва яна қанча «шунос»лар құлни-құлға бериб Жомий шахсиятини ўрганғанда ҳам, денгиз тубидаги дур ва гавҳарнинг ҳаммасини құлға киритиб бұлмаганидек, Махдуми Нуранга хос фазилат, хислат ва ҳолатлардан қанчадан-қанчаси ҳеч шубҳасиз қайд қилинмай, тавсифсиз қоларди.

«Абдураҳмон Жомийнинг күчли бир важд ва илхом манбаи бұлған закоси, – дейди түрк олими М.Н.Ганж Усмон, – бир ирфон хазинаси билан зийнатланған. Кишини ҳайратта соладиган жиҳати эса, унинг ҳеч бир пешво таъсирига берилмай, бекиёс маданиятга соҳиб булиши ва үзини үзи камолга етиштиришнинг ҳақиқиي тимсоли эканлигидадир».

Тұхтовсиз шеър ёзиш, китоб ортидан китоб тартиб бериш ва жамиятда фаол ёки донгдор шоир қиёфасида күринишни Жомий ҳеч қачон үйлаган эмас. Унинг бутун фикр-хаёли үзгаларникига үхшамайдиган, ҳаётта, замонга, ижод ва инсонийликка муносабати ҳам, қизиқиши ҳам бутунлай бошқача адабий «мен»ликни яратиш ҳамда уни үткинчи ташқи таъсирлардан муҳофаза қилиш билан банд бўлған. Шунинг учун Жомийнинг шеър сифатига қараши ҳам нисбатан үзгача. Унга кўра, авомфаҳм, оломон савиясига мувофиқ келадиган шеър ҳам бўш, ҳам

хом бўлишини ақл-идроки юксак кишилар, яъни хослар билиши керак:

*Шеър ки афтод қабули хотири ом,  
Хос донад, ки суст бошаду хом.*

Дарҳақиқат, шеър ва шоирликни оломон эҳтиёжига мувофиқлаштириш, бошқача айтганда гўзаллик туйғуси ва мустақил фикрдан маҳрум тұданинг қонини қиздириш ёхуд таҳсину олқишини құзлаб қоғоз қоралаш бадий ижод оламидаги энг қабиҳ ишлардандир. Шеърият ва шоирлик қадрини ерга қориштирадиган бундоқ суханбозлик ва «оммавийлик»ка Жомий сұнгги нафасигача қарши курашганки, шахсиятидаги ўқтам, муросасиз хислатларидан бири ҳам унинг ана шудир. Бу хусусда тожик олими А. Қурбонмамадов «Абдураҳмон Жомий эстетикаси» номли китобида алоҳида тұхталған.

Машҳур олмон шарқшуноси Ҳ. Риттернинг «Ислом қомуси»да босилган мақоласида эътироф этиши бўйича, «Абдураҳмон Жомийнинг асл шахсияти жуда жонли тарзда девонларида ва кучли эътиқод қўйгани Ибн Арабийнинг ваҳдати вужуд тушунчаси оммавий шаклда шарҳлаб берилган ихчам ва гўзал услубдаги асарларида аксини топган».

Жомийнинг тасаввуфда эришгани бадий ижодда қўлга киритганидан кам эмасди. Айтиш мумкинки, мутасавифлик маслаги унинг шеъриятига руҳоний куч ва ирфоний равнақ бағишилаганди. Тасаввуф дунёсига кирган шоир аввалгига қараганда ўзини ҳам, ўзлик моҳиятини ҳам бошқача таниди ва илоҳий илҳом, самовий завқшавқ оғушида янги «мен»ини яратди. Орифлик шахсияти ва сурури билан ёзилган шеърлар Фаридуддин Аттор, Мавлоно Румий, Ҳофиз, Шайх Саъдийларга издош Жомийни ҳақиқий ишқ ва маърифатнинг ҳали эгалланмаган манзилу мақомларига олиб чиқди.

Борлик ҳақиқатини йўқлиқдан ахтариш, боқийлик файзу фароғатини фонийликдан исташ, бақони фано ҳолида яшаш – Ҳақ васлига етишиш орзусини Жомий

күнглида оловлантирган тушунча ана шу эди. Буни бехато ва нозик идрок этгани боис ҳам Навой:

*Ул фано сори дастгир манга,  
Муршиду устоду пир манга, –*

дейди.

Абдураҳмон Жомий шахсияти ва дунёқарашини фақат тасаввуф билан эмас, балки, аввало, Куръони карим, Ҳадиси шариф билан боғлиқликда ёритиш жоиздир.

Куръон ва ҳадисдан бошлаб, мусулмон дунёсида машҳур қайси улуғ китобни мутолаа қилманг, унда юксак инсоний хислат ва фазилатлар асоси бўлмиш гўзал ахлоққа алоҳида аҳамият берилганлигига иқорор бўласиз. Чунки ҳар қандай ёрқин ва кучли шахсиятнинг туб асоси, яъни пойдевори ахлоқdir. Ахлоқда ожизлик ва кучсизлик ёки биқиқлик ва синиқлик мавжуд экан, одам ҳеч қачон бутун шахс ўлароқ вояга етолмайди. Буни Абдураҳмон Жомий шу қадар чуқур англағанки, ахлоқ йўлида Қуръони карим талаблари, ҳадиси шариф курсатмалари, тасаввуф ҳақиқатларидан четлашмаганлигини ҳам шеърий, ҳам насрый асарларида кўп маротаба таъкидлаб ўтган. Ғазалларидан бирида у:

*Ошиқи дарвеш то доност завқи сабру шукр,  
Бар жафоҳои ту собир, дар балоҳо шокир аст, –*

дейдики, бунинг мазмуни: сабр ва шукр завқини англаған ошиқи дарвеш, сенинг жафоларингга сабр айлаб, балоларингга, албатта, шукр қилур, деганидир. Ёки мана бу байтни олайлик:

*Жомий ба мулку мол чу ҳар сифла дил мабанд,  
Кунжи фароғу ганжи қаноат туро бас аст.*

Яъни: Эй Жомий, ҳар пасткаш ҳорисга ўхшаб молу мулкка дил боғлама, сенга хилват фароғати-ю, қаноат ганжи басдир.

Жомийнинг тасаввуф ва тариқат пирларига ишончи баланд бўлган. Бу ишонч шахсиятини майдалик, мўртлик ва маҳдудликдан сақлашга доимо унга бир таянч бўлиб турган. «Фотиҳат уш-шабоб» девонидаги бир ғазалида у, Пири Ҳирот сўзларини жон қулоғи илинг тингла, унинг айтган гапларидан тариқат мушкулликлари осон англашилади, дейди:

*Ба гўши жон бишнов нуктаҳои Пири Ҳирот,  
Ки мушкилоти тариқ аз баёнаш осон аст.*

Пири Ҳирот – Абдуллоҳ Анзорий. Бу улуғ муршид ва аллома Шахсидан ҳам, тасаввуфга доир асарларидан ҳам Жомий теран таъсирланиб, ундан ўrnак ва сабоқ олган.

Анзорийнинг «Дил ва жон мунозараси» рисоласида нақл қилинишича, бир кимса етмиш йил тинмай илм ўрганибди. Лекин дилида йилт этган бир ёруғлик пайдо қилолмабди. Бошқа бир киши бутун умрини битта ҳарф сир-асрорини билишга бағишлибди. Шу биргина ҳарф уни ёндирибди. Демак, кўп нарсани эмас, балки кераклисими билиш, ҳеч бўлмагандага юракни нурлантирувчи бир мавзуни ўрганиш зарур. Анзорий сўзларидан кўзланган мақсад мана шу! Жомий эса бутун илмий-ижодий фаолияти мобайнида инсон руҳи, тафаккур ва маъно оламини нурлантирадиган ғоя ҳамда мавзулар талқинига куч сарфлаган.

Абдураҳмон Жомий XV асрнинг, айни пайтда ундан кейинги барча давр ва замонларнинг йирик мутафаккири. Шижоат, мардлик, жасорат ва мутафаккирлик эса бир-биридан ажralмайдиган тушунчалар. Жомий ҳаётда буни кўп маротаба қўрсатиб, тасдиқлаб кетган. Жомий шахсиятини қуллик, ҳар турли мўртлик ва қарамликдан халос эта олишдек чўнг жасорат соҳиби бўлган.

Машхур муаррих Заки Валиди Тўғон «Жомий самимий бир мутасаввиф ва мутақкий зот бўлиши билан бирга кундалик турмушда ринд машраб ва мусиқасевар ҳам эди», – дейди. Бу фикрнинг тўғрилигини исботлайдиган

асосий далиллардан бири Жомий девонларида риндо-на байт ва ғазаллар миқдорининг күглиги бўлса, иккинчи бири мана бу воқеадир: Ҳирот муфтиси Сайфиддин Аҳмад шоир хонадонига меҳмон бўлиб келади. Зиёфат тугагач мезбон, яъни Мавлоно Жомий хонанда ва созандаларга навбат бериб, куй ва қўшиқлар ижро эттиради. Шу иши боис калтабин, завқи сўник айрим кимсаларнинг таънаю танқидларига йўлиқади. Лекин Жомий уларга ҳатто эътибор ҳам бермайди. Хорижлик тасаввуфшунос олим Н.Тусиннинг таъкидлаши бўйича, ўша танқид ва маломатларга жавобан мусиқа ҳақида у бир рисола ёзиб, «амалда само ва мусиқадан йироқ бўлган классик нақшбандия анъанасини янгилик билан бойитади». Бу иш атайин ёки зўракилик билан қилингани йўқ, албатта.

Ибн Сино «ал-Ишорат» номли асарининг орифлар мақомига бағишлиланган бўлимида уларнинг мусиқа тинглашга эҳтиёжи борлигидан сўзлаб яна бундай дейди: «Ориф риёзатга муҳтож эрур. Риёзат уни уч манзилга етказади. Биринчisi, Ҳаққа яқинлик. Иккинчisi, нафси амморани нафси лаввомага итоат қилдириш. Бунда хаёл ва ваҳм қуввати суфлий оламдан узилиб, қудсий оламга томон йўналади. Учинчisi, уйғониш ва ҳассос ҳолга эришмоқ учун сирни латифлаштириш».

Буюкалломанингизоҳлаши бўйича биринчи мақсадни бажаришга ҳақиқий зухд ёрдамчилик қиласади. Иккинчи ғоянинг юзага чиқишини тафаккур ва таҳаммулга асосланган ишонч ва ибодат таъминлайди. Учинчи чегарани эгаллашга эса латиф фикр, руҳоний ишқ ва оҳангга суюнилади.

«Демак, бундан англашилаётирки, – дейди Ибн Сино, – ориф ва орифлик камолини мусиқадан ажратиб бўлмайди».

Жомийнинг табиати, руҳий ҳаёти, орифлиги хусусан «Рисолаи мусиқий»сининг хотимасидаги мулоҳазалар ушбу фикрнинг тўғрилигини тұла тасдиқлайди. Умуман, орифлик завқ-шавқи ва сирларидан қанча кўпроқ ҳабардор бўлинса, Жомийнинг ирфонга кон шахсиятидан ҳайратланиш ўшанча ортади.

1472 йилнинг кузида Жомий кўпдан ният қилиб юрган ҳаж сафарига отланади. Нишопур, Пешовар, Бистом, Домғон, Қазвин ва Ҳамадонга боради. Ҳамадон ҳокими Шоҳ Манучеҳр зўр иззат-икром билан кутиб олиб, Жомий шарафига зиёфатлар беради ва уни Курдистондан омон-эсон ўtkазиб, Бағдод сарҳадига етказади. Ҳалаб, Карбало зиёратидан сўнг Жомий яна Бағдодга қайтиб келади. «Силсилат ул-заҳаб» достонидаги айрим байтларга кескин эътиrozда юрган шиалар Жомий билан мунозара қилмоқ учун катта бир йиғин ташкил этадилар. Бағдоднинг улкан бир мадрасасида ўтказилган шу мажлисда Жомий аҳли байтни севиш Қуръони каримда буюрилганини айтиб, достонидаги ғолат тушунилган байтларни сўзма-сўз талқин қилиб беради. «киноят тариқи била шўрангиз ва фитнаомиз сўзлар» айтган товламачиларнинг саси эса сўнади. Ўшанда Жомий «Вақтиkim «Силсилат ул-заҳаб»нинг назмида амирул-мўминин ва аларнинг авлоди бузурглари ризвонулоҳи ажмаъиннинг ситойишларини этдим, Хуросон суннийларидан харосон эрдим, ногоҳ мани рафозга нисбат бермасинлар, на билдукким, Бағдодда равофизнинг жафосиға мубтало бўлурмиз», деган экан.

Шоирнинг рубоийларидан бирида айтган мана бу сўзлари эса янада эътиборли:

Эй муғбачаи даҳр, бидеҳ жоми маям,  
К-омад зи низои шиау суни қаям.  
Гўянд, ки Жомиё, чи мазҳаб дори?  
Сад шукр, ки саги суннию хари шии наям.

Мазмуни: Эй даҳр муғбачаси, май жомимни узаттил. Шиаву сунний жанжалидан безиб кетдим. Агар мендан «Жомий, сен қайси мазҳабдансан?» деб сўрашса, «Юз шукрки, суннийнинг ити, шианинг эшаги ҳам эмасман», дейди.

Хуллас, Бағдод ҳодисаси сунний дунёда Абдураҳмон Жомий обрў-эътиборини яна ҳам юксалтириб юборади.

Чунки қалтис, ҳатто хавфли бир вазиятда у ўзининг кимлиги, ҳам олимлик, ҳам орифлиқда қандай шижаат касб этганлигини намойиш қилиш шарафига эриша билганди.

Жомий ҳаждан қайтар экан, усмонли турк султони Фотих Султон Маҳмед Истанбулга Жомийни таклиф этиш учун Хожа Абдуллоҳ Кирмонийни Ҳалабга жұнатади. Бироқ Кирмонийнинг боришидан бир неча күн олдин Жомий Ҳалабдан жұнаб кетганди. Оққуюнли ҳукмдори Узун Ҳасан эса Маҳдуми Нуранни Табризда қолишига ундашига қарамай, 1474 йили у жонажон Ҳиротига қайтиб келади ва унинг учун Ҳусайн Бойқаро қурдирған мадрасада дарс бериш билан машғул бўлади.

«Мансабдорларга яқинлашмоқ, улар билан яқин алоқа боғлаш, – деб ёзади Имом Ғаззолий – олимлар учун энг катта фитнадир. Фитна эса инсонни нифоққа солиши учун шайтон қўллаган усуллардан... Қадимда олимлар илм эгаллагандан сўнг унга амал қиласар ва амал қилишгани замон ўрганиш, изланиш билан машғул бўлардилар. Ўшанда уларни ҳеч кимса, ҳеч вақт ўрталиқда кўрмасди...»

Абдураҳмон Жомий «ўрталиқ»да бўлиш, яъни илм ва ижодни амал, бойлик, мартаба воситасига айлантириш майлларини тамоман сўндириган, мулло, эшон, сўфий, шайх сингари атамаларнинг «юқ»идан қалбини фориғ этган холис ва хоксор мутасаввиф эди.

«Хамсат ул-мутаҳайирин»да ҳикоя қилинишича, Жомий Макка сафаридан қайтганда, Ҳусайн Бойқаро Балхга кетган экан. Унинг Балхдан қайтиш хабарини эшигтгач, Жомий ҳам унга пешвоз чиқиб Мурғоб вилоятига боради. Учрашув ва мулоқотлардан сўнг, тунда истироҳат қилиш учун Жомийга алоҳида бир оқ уй тиклаб беришади. Қарангки, ўша кечаси қаттиқ бир шамол қўзғолиб, ўрдадаги оқ уйлардан бир нечасини, жумладан, Жомийга тегишлисини ҳам қулатиб, парчалаб ташлайди. Шунда хизматкорлар «Жуда яхши уй эди-да, ҳайфки пора-пора бўлиб кетди. Уни қурганлар не дегайлар?» – дейишибди. Жомий эса «Нима ҳам дейишарди, шумқадам муллолар кошки бизнинг уйга келмасалар эрди дейдилар-да»,

дебди. Бу – чинакам маломатмашраб кишининг сўзи ва икрори.

«Мавлоно Жомий мурид тутмаслар» деган хабарнинг Хуросондан йироқ жойларга тарқалиши ҳам бежиз эмасди. «Рашаҳот»да ёзилишича, Жомийдан «Шайхлиқнинг бориға таҳаммулимиз йўқ турур» («Шайхликнинг юкига тоқатимиз йўқ») дейишларининг сабаби сўралганда у: «Дариғим, толиб топилмастур. Толиб кўп турур, аммо уз нафси ҳазларининг толиби туурлар», – деган экан.

Баҳовуддин Нақшбанд тасаввуфда асос соглани янги тариқат истиқболини ўзича ҳар қалай яхши тасаввур этган. Аммо унинг нақшбандийлик номи билан жаҳон миқёсида донг таратиб, миллион-миллион мурид ва толибларнинг фахрига айланишини, балки ўйламаган булиши мумкин. Чунки Нақшбанд вафотидан тахминан бир аср кейин ilk маротаба нақшбандия истилоҳини Абдураҳмон Жомий кўллаган эди. Жомий нақшбандийлик сулукининг ҳам назариётчи, ҳам амалиётчиси, ҳам тарғиботчи ва обру-эътибори олий пешвоси эди.

Али Асғар Ҳикматнинг таъкидлашига кўра, сафавийлар билан шиа олимларининг Абдураҳмон Жомийга қарши қаҳр ва нафрати туфайли унинг асарлари уч-тўрт аср мобайнida Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонда топган шуҳратини Эронда тополмаган. Лекин нур ва ёруғлик йўлини тўсиб бўлмаганидек, холис ва юксак тафаккур соҳибларининг Жомий асарларига қизиқишини чеклаб ёки тўхтатиб ҳам бўлмаган. Сафавийлар подшоҳи Шоҳ Исмоил ҳатто Жомий сўзини тилга олишга тоқат қилолмаган бўлса, унинг ўғли Сом Мирзо «Тұхфаи Сомий» асарида мана нима деб ёзиб қолдирган: «Абдураҳмон Жомий туғма истеъодод ва закосидаги буюклик жиҳатидан таъри-фу тавсифга сиғмас нодир бир шахсият соҳибидир. Унинг фазилат нурлари Шарқдан олис Ғарбга қадар ёйилган ва ирфон суфроси дунёни бир чеккасидан наригисига қадар ёзилгандир».

Худди шу боисдан ҳам Жомийнинг илмий, адабий ва ирфоний мероси Қадим-қадимдан ўзбек халқини

қизиқтириб, ўқиб-ўрганишга иштиёқ уйғотиб келган. Ўн бешинчи ва ундан кейинги асрларда адабиётда ном қозонган бирор бир шоиримиз йўқ-ки, Жомий шеърият мактабидан сабоқ олмаган бўлсин. Жомий асарларининг ўзбек тилига ҳамон ғайрат билан таржима қилиниши ва жомийшуносликда қўлга киритилаётган натижалар ушбу жараённинг истиқболидан далолат бериб турибди. Зоро, олти юз йил муқаддам туғилган ҳамма шоирнинг ҳам Жомий қадар эътибор ва эъзозга эришуви душвордир.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 2014 йил 5-сон.

---

## НАВОЙ ВА БОБУР

Алишер Навоий узбек адабиётида янги ва юксак бир давр яратди. Бу ўз моҳияти ва миқёсига кўра шундай бир қўлами кенг давр эдикӣ, унда ўзбек адабиётининг XV асрларгача бўлган ижодий тажрибалари зўр муваффақият билан ҳам умумлаштирилди, ҳам унинг тараққиёт йўллари белгилаб берилди. Навоий ижодиёти инсоният маънавий оламидаги буюк ҳодисалардан. Навоийдан сўнг яшаб ижод қилган ўзбек санъаткорларининг айтарли ҳаммасида Навоий ижодиётининг маълум бир жиҳатлари ўзига хос шаклларда акс этди. Бошқача қилиб айтганда, деярли ҳар бир ўзбек ижодкорига Навоийдан нималардир ўтган ёки уларнинг бадиий меросида улуғ шоир даҳосидан нимадир яшайди. Хуллас, бутун коинот қуёш таъсиридан четда қолмаганидек, ижодда Навоий таъсири ўтмаган ўзбек қаламкаши ҳам йўқ.

Бобур бадиий ижод ишларини бошлаганида Навоий ҳали ҳаёт, охирги асарлари устида меҳнат қилмоқда эди. «Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, – дейди Бобур, – Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди».

Демак, «Навоий ўз умрининг сўнгги йилида ғойибона равишда Бобурни эшитиб, унга қизиқади ва мактуб билан алоқа боғлаш ташаббусини ўзи бошлайди. Ўн түққиз яшар фарғоналик ёш шоирнинг кутарилаётган юлдузини узоқ Ҳиротдан кўра олган Навоий ҳамма гениал шоирларга үхшаб ундаги ҳақиқий талантни илғаган бўлса, эҳтимол.

Албатта, Навоий Бобурсиз Навоий булиб қолди, лекин Бобурни Навоийсиз тасаввур қилиш қийин», – деган эди Мақсуд Шайхзода. Бобур үз мемуарида Навоий ҳақида шуларни ёзиб қолдирған эди: «Алишербек назири йүқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча күп ва хұб айтқон әмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тұрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, мазкур бұлғонларқа боқа пастроқ, ва сустроқ воқе бұлубтур. Ул жумладан иншоларини мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур...

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум әмаским, ҳарғыз пайдо бұлмиш бұлғай...»

Бобур бутун умри ва ижоди давомида Навоийнинг халқ, ватан, инсон меҳру муҳаббатини тарғиб этувчи улуғ ва ибратли мактабидан таълим олди. Мана шунинг учун ҳам, атоқли адібимиз Ойбек сұzlари билан айтганда, Бобур назми Навоий шеърияты қуёши нурларида барқ уриб, ривожланған эди.

Бобур учун Навоий «назири йүқ» устод эди. У бошқа шоиры ёзувчилардан күра Навоийга ортиқроқ, мунтазамроқ әргашди, унинг «туркий тил била» айтилған күп ва хұб ижодиётини шеъриятдаги бириңчи ва доимий мактаби, деб билди. Бобур истеъдодининг тикланиш босқичларидан бошлаб Навоий шеърияты билан мунтазам равища машғул бұлған. Бу ҳақда қуйидаги факт ҳам маълум бир тасаввур бериши шубҳасиз. Бобур ёзади: «Одина куни ойнинг йигирма учиды (1519 йил) Алишербекнинг тұрт девонидин бухур, авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилилодур эди итмомиға етди». Бобур Навоийдан, аввало, ҳаётта, инсонға зытикаодни, юксак ва сұнмас түйғу ҳамда ғояларға

содиқликни ўрганди; умуминсоний масалаларни давр ва тарих воқеа-ҳодисалари билан мустаҳкам алоқада бадиий тадқиқ этиш сирларини ўзлаштириди.

Бобурнинг инсон маънавий камолотига жиддий эътибор бериши ва бу масалани рух, муҳаббат, илм, халқ, ватан ишқи кабилар билан ички алоқада бадиий тадқиқ этиши мутлақо мустаҳкам заминдан келиб чиққандир. Шунинг учун ҳам асосий лаҳзаларда Бобур шеърияти-нинг лирик қаҳрамони бир шоир, файласуф, ҳаётсевар сифатида Навоий лирик қаҳрамонига маслақдош, унинг ижтимоий, ахлоқий ва фалсафий ғояларининг давомчиси ҳамда ривожлантирувчисидир. Бу ерда ўз-ўзидан бир савол туғилади. Хуш, Бобур Навоий ижодиётининг қайси қирраларини диққат билан ўрганди? Қайси бир жиҳатларини кўпроқ ўзлаштириди? Бу саволга лўнда қилиб шундай жавоб берса бўлади: Бобур Навоийдан биринчи навбатда бадиятни, шеъриятда мазмунни маҳорат билан ифодалаш сирларини ўрганди. Шеърни қалб ва рух ойнаси даражасига етказиш малакасини ўзлаштириди.

Навоий шеърияти ўзбек адабиётининг юқори чўққиси ҳисобланади. Навоий ўз поэзиясида Шарқ адабиётининг илғор қисмига хос бўлган эстетик нормаларни ижодий равища ўзлаштириб, айни бир пайтда уларни янгиликлар билан бойитди. Навоий лирикасида илгари поэзияда деярли қўлланилмаган ёки кам истифода этилган образ, санъат, бадиий усул ва воситалар тез-тез учрайди. Ҳатто буларнинг баъзилари ҳақида улуғ шоирнинг ўзи ҳам асарларида маълумотлар бериб ўтган.

«Навоий ғазалининг асосий ва биринчи хислати, – деб эътироф қилган эди Мақсад Шайхзода, – мантиқий тарзда тузилиши, бир моментнинг иккинчи моментдан туғилиб келишидир. Бу жуда муҳим хислатдир. Чунки кўп ғазалнавис шоирларда шеър гўзал ва алоҳида байтлардан иборат бўлиб, механик равища тузилгани учун ундаги байтлар олдинма-кейин қилиб алмаштирилса, ўқиган киши бу ўзгаришнинг фарқига етмаслиги ҳам

мумкин... Навоийда биз бошқа бир хусусиятни кўрамиз. Фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётий воқеаларнинг силсиласини кўзда тутиш, Навоидан энг кичик лирик шеърларини ҳам мантиқий иqlар билан боғлашни талаб қиласди. Бунинг натижасида ғазалда бутунлик, байтларнинг бир-бирига тасодифий эмас, мантиқий муносабатлар билан боғланганини кўрамиз»<sup>106</sup>.

Мўжаз бир ғазалда яхлит бадиий лавҳани юзага келтириб, ундаги байтларни бошдан-охир ягона ғоявий мақсад талабларига мувофиқ шаклдатизиш ҳеч шубҳасиз, шоирдан малака ва маҳоратни талаб қиласди. Бобур ўзбек шоирлари орасида биринчилардан бўлиб Навоийга хос бу хусусиятни теран фаҳм этди ва ўзи ҳам устоз йўлидан боришга дадил интилди. Бобурнинг аruz рисоласида ушбу масалага оид характерли маълумотлар бор. У Навоий ғазалларидағи фикрий яхлитликни бир неча бор қайд этган. Бир ўринда эса Навоийнинг шундай ғазалларидан биттаси келтирилиб, унга «Бошдин-оёқ бу ғазалда бир ҳикоя манзум бўлубтур», деб изоҳ ҳам берган.

Умуман олганда, шеърда ғоявий бутунликка эришишни Бобур бадиийликнинг асосий шартларидан бири, деб билган. Бу жиҳатдан у Навоийга муносиб издош. Шунинг учун унинг ғазалиётидагина эмас, рубоий, қитъа, туюқлари орасида ҳам мантиқий изчилиқдан маҳрум пароканда оҳангларда битилган шеърлар учрайвермайди.

«Бобур рубоийлари, – деган эди Ойбек, – унинг поэзиясининг чўққисидир... Умар Хайёмнинг рубоийлари каби унинг рубоийлари ҳам фалсафий фикрларга бой, шаклан мукаммал...» Бобур рубоийлари Шарқ рубоийчилигидаги янги бир саҳифа эди. Лекин у бу вазифани ҳам, аввало, Навоидан пухта ўрганиб, унинг ҳомийлигига амалга ошириди.

<sup>106</sup> Шайхзода М. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. – Б. 241.

Алишер Навоий рубоийларидан бирида ғариблиқ түйғусини мана бу шаклда ифода этган:

*Мунглуғ бошим остидаги тошимниму, дей?  
Тош устидаги ғариб бошимниму, дей?  
Ҳасрат суйидан кўзимда ёшимниму, дей?  
Ўлмакдин саъброк маошимниму, дей?*

Бобур Навоийнинг мазкур рубоийсига пайравлик қиласи ва ёзади:

*Ғурбат туғи ёпқон руҳи зардимниму, дей?  
Ё ҳажр чикорғон оҳу сардимниму, дей?  
Ҳолинг не дурур билурмисен дардимни,  
Ҳолинг сўрайму, йўқса дардимниму, дей?*

Биринчи рубоийда поэтик фикр савол-мурожаат усулида баён қилинган. Бу эса лирик қаҳрамон қалбидаги изтиробни янада қабартириб кўрсатади. Мақсаднинг худди шу шаклда тасвирланиши Навоийнинг асосий муддаосига мос эди. Бу ерда масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам муҳим. Рубоийда маънога мувофиқ ёниқ эҳтирос бор. Шу билан бир қаторда, сўз билан чизилган манзара ҳам бор. Тош устидаги мунгли бош; ҳасрат суйидин ёшланган кўзлар; ёлғизлик ва кимсасизлик азобларидан заифлашган вужуд. Бу чизгилар уйғун ҳолда ўқувчи кўз ўнгига яхлит ва жонли бир сувратни пайдо қиласи. Хуллас, Навоий тўрт сатрли бир шеърда инсоннинг ички кечинмаларини очади, маънавий-руҳий ҳолатини акс эттиради, ҳам моҳир рассом назари билан унинг ташқи қиёфасини кўрсатади. Гап шундаки, Бобур яратган тўртлик ҳам ўзига хос ички руҳи, маъно товланиши жиҳатидан мутлақо оригинал шеър даражасига етказилган. Бобур Навоий рубоийларидан илҳомланиб қатор-қатор тўртликлар яратган. Аммо бирор вақт ҳам ижодийликдан чекинмаларидан

ган. Шунинг учун бўлса керак, у кўпинча гўё устози билан шеърий мусобақага киришганга ўхшайди, гўё Навоий яратган оҳангларга қараб соз пардаларини мослагандай бўлади. Масалан, қуидаги рубоийларнинг биринчиси Навоий қаламига мансуб:

*Юз меҳнату ғам, кўнглума еткурди, фироқ,  
Жонимға балову дард ўқин урди, фироқ.  
Жисмимни фано ўтиға куйдирди, фироқ,  
Чун куйди, кулини кўкка совурди, фироқ.*

Мана бунисини эса Бобур ёзган:  
*Андин бериким қасдим учук турди, фироқ.  
Юз дарду аламни манга еткурди, фироқ.  
Мени эшигингдин, нетайнин, сурди фироқ,  
Қил чора, йўқ эрса мени ўлтурди, фироқ.*

Бу рубоийлар айрилиқ ҳақида. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам кўз ёшлари билан битилган қайғули фироқномалардир. Бобурнинг ҳижрон ҳис-туйғулари дарж этилган шеърлари кўп. Лекин уларнинг ҳеч бири унинг «фироқ» радифли рубоийсига ўхшамайди. Чунки бу рубоий бевосита Навоий таъсирида ёзилган. Бу гап ҳам мазмунга, ҳам шаклга тегишли. Навоий фикр ифодасида қандай йўл тутган бўлса, Бобур ҳам шу йўлдан боради. Навоий рубоийда радиф сифатида «фироқ» сўзини қўллаган. Натижада, шеърда якоҳанглик вужудга келтирилган; фикрнинг мантиқан тадрижий давом топиши таъминланган. Бундан ташқари, радиф рубоий композициясининг марказий нуқтасига айлантирилган. Шунинг учун тўртлиқдан мабодо «фироқ» сўзи туширилиб қолдирилса, у ўзининг бор мазмунидан бутунлай маҳрум бўлади ва шаклга қаттиқ шикаст етади. Айнан шундай гапларни Бобур рубоийси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Навоий рубоийнинг биринчи сатрида «еткурди» сўзини қофияда қўллайди.

Бобур бу сұздан иккинчи мисра қофиясида фойдаланади. Ҳатто бириңчи тұртлиқдаги сатрлардан бири кейингисида қарийб айнан такрорланиб келади. Навоий «Юз меңнату ғам, қүнглума еткурди, фироқ» деса, Бобур «Юз дарду аламни менга еткурди фироқ», дейди. Шак-шубҳа йүқки, мазкур рубойлардан бириңнинг юзага келишида иккинчи бири ғоявий-бадиий жиҳатдан сезиларли роль бажарған. Шунга қарамасдан, уларнинг ҳар бири үзича мустақил ва гүзал асарлардир. Навоий куйлаган фироқ, мазмун моҳияти билан құпроқ анъанавий характерга эга. Бобур уни ватан түйғуси билан боғлаган.

Рус адеби К.Паустовскийнинг шундай гапи бор: «Деярли ҳар бир санъаткорнинг ўз илҳомчиси, яхши даҳоси бордирки, у ҳам оддий қаламкашдир. Ана шу илҳомчининг китобидан ақалли бир неча сатр үқилса, бас, одам құлиға қалам олгиси келиб қолади...»<sup>107</sup> Бобурнинг илҳомчиси бүлган ана шундай даҳо Алишер Навоий зди. У Навоий рубойлари таъсирида құлиға қайта-қайта қалам олған.

*Андин бериким, қошимда ёрим йүқтур,  
Хижронида жуз нолаи зорим йүқтур.  
Дашт узра қуюн каби қарорим йүқтур,  
Саргашталигимда ихтиёрим йүқтур.*

Энди Бобур ёзади:

*Күпдин бериким ёру диёрим йүқтур,  
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йүқтур.  
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,  
Лекин борурумда ихтиёрим йүқтур.*

<sup>107</sup> Паустовский К. Олтин гул. Ёзувчи меңнати ҳақида үйлар. – Тошкент, 1967. – 138-6.

Бу рубоийларда тасвир усули ўхшаш. Вазн, радиф бир хил. Навоий шеърда ҳижрон дарди билан жони ўртганган саргашта ошиқнинг қалб ҳасратини поэтиклиштирган. Бобур рубоийснинг ғоявий негизида ҳам айрилик, ҳижрон туйғуси ётади. Бироқ унда ижтимоий ранг қуюқ, яъни ёр билан баробар диёр қайғуси ҳам асосий планда талқин этилган.

Классик поэтикада нидо деган санъат бор. Агар шоир ўзининг субъектив фикру туйғуларини инсонга, табиатдаги бирор нарса ёхуд предметга мурожаат қилиш йули билан ифода этса, ўша нидо санъатини амалда қўллаган бўлади. Навоий бу санъатдан рубоийларида кўп ва ҳар гал маҳорат билан фойдаланган. Масалан, шоир баъзи шеърларида ўз кечинмаларини «боди сабо», «ел», «субҳ», «қўнгул» кабиларга тўғридан-тўғри мурожаат қилиш орқали тасвирлаб беради.

*Эй боди сабо, айласанг ул сори гузар,  
Жон бирла кўнгулни топшурай, олғач бор.  
Кўнглумни итига туъма қилғил зинҳор,  
Жонимни доғи аёғига айла нисор.*

Навоийнинг бу рубоийси ишқий мазмунга эга. Унда вафодор ошиқнинг садоқат ҳислари тасвирланган. Лирик қаҳрамоннинг кўнгул орзуласини «боди сабо»га қаратада баён этиши, унинг руҳий ҳолатидаги интизорлик ҳисларини чуқурлаштирган. Энди мана бу рубоийга эътибор беринг:

*Эй боди сабо, айла Хуросонға гузар,  
Мендин дегил, ул ёри паришонға хабар.  
Неча сафар ўз кўнглунг учун қилғайсан,  
Энди бизнинг учун айла, бу ёнға сафар.*

Бобур бу шеърни ёзишда, биринчидан, устозининг тұртлигіда құлланилған бадиий саңыатта асосланади ва ү ҳам фикрни «Эй боди сабо» деган хитоб сұзлари билан бошлайди. Иккінчидан, Навоийнинг «Эй боди сабо, айласанғ үл сори гузар» деган гапини аниклаштириб, ғоявий мақсадига мос slab «Эй боди сабо, айла Хurosонға гузар» шаклида тақрорлайди. Куринаники, Навоий анъанавий мазмунларни талқын этишда фойдаланған бадиий саңыат ва тасвир воситаларидан Бобур ҳаёттій реал кечинмалар тасвири учун истифода этади.

«Оҳанг – бу тупроғ таркибида яшириңган олтин. Тупроғидан олтинни ажратиб олайликда, қолған кераксиз нарсаларни улоқтирайлық», деб ёзади америка шоирларидан бири. Агар шеърда маңнога мувофиқ оҳанг бұлмаса, «шеър – ночор, шоирнинг эса ҳоли танг»дир (Буало). Классик шоирларимиз назира усулида ижод қылғанларидан иккінчи бир шоир шеърининг шакл ва мазмунига үхшатма қилиш билан бир қаторда унинг оҳанг йұналиши ва құламини янада мукаммаллаштириш учун жиddий уринганлар.

Алишер Навоий қайси мавзуда рубоий ёзмасин, албатта, унинг үзига хос ва бетакрор оҳангини топған. Бошқача қилиб айтғанда, шоир рубоийларидан мазмун ва оҳанг ягона тұлқында оқиб, оҳанг фикрга, фикр оҳангга күч бағишлиді. Кузатыштардан шу нарса маълумки, Навоий рубоийларидаги афсунли оҳанлар Бобур қалбіда акс-садо үйғотған.

«Намоз пешин Ограга тушулди, – деб ҳикоя қиласи «Бобурнома» муаллифи. – Якшанба куни мұхаррам ойинингүн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бұлды. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортди. Доруи кор ичдим. Охир басит ярашти, уйқусизлик ва ташналиғдин бисер ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тұрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

*Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,  
Кўздин учадур уйқу чу оқшом бўладур.  
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,  
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур».*

Бизнингча, бу шеърнинг айнан шундай оҳангда юзага келишида Навоийнинг мана бу рубоийсидаги оҳангнинг таъсири бўлган.

*Ҳар лаҳза кўнгул ғамингда маҳзун бўладур,  
Маҳзунлиғи лаҳза-лаҳза афзун бўладур.  
Савдо анга юз ончаки, Мажнун бўладур,  
Юз мунча десам ҳам не ажаб чун бўладур.*

«Ҳақиқий санъаткор..., – деб ёзади Э. Хемингуэй, – мазкур соҳада ундан олдин нимаики кашф қилинган бўлса, нимагаки эришилган бўлса, ҳаммасини ўзлаштиради ва ўзига керагини нокерагидан шундай тезлик билан ажратиб саралайдики, гўё у туғилишдаёқ барча билимлар билан қуролланиб, доно булиб туғилгандек қуринади, чунки оддий одам умр бўйи уриниб эгаллайдиган доноликларни ҳақиқий истеъдод гоҳо кўз очиб юмгунча тез эгаллайди...» Бобур дид даражаси, истеъдодининг куч ва имкониятлари жиҳатидан ана шундай санъаткорлар тоифасига киради. У форс-тожик шеъриятидаги бадиий кашфиётларни ҳам, миллий адабиёт тажрибаларининг сирасорларини ҳам ўзига хос бир донолик билан жуда тез ўзлаштириб олди.

Бобур Навоийга муносиб шогирд. У бадиий ижоднинг ҳал қилувчи жиҳати – шакл ва мазмун маҳоратида Навоийга изчил эргашади. Бобур Навоий мактабининг истеъдодли улуғ бир вакили сифатида адабиётимиз тарихида катта вазифаларни амалга оширди. Бу жиҳатдан унинг поэтик жанрлар такомили, хусусан, рубоий жанри тараққиётидаги хизматларини алоҳида қайд қилиш ке-

рак. Хуллас, шеъриятда Бобур эришган ғоявий-бадиий ютуқларнинг катта қисми буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий поэзияси, унинг үлмас номи билан боғлангандир.

*«Тил ва адабиёт таълими» журнали,*  
*2015 йил 1-сон.*

=

ШЕР ШАРХИ ВА ТАЖИХИ

---

## «ХАР ҚАЧОНКИМ КЕМАГА УЛ ОЙ...»

Хар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур,  
Мавжлуғ дарё кеби ошуфта күнглум құзғалур.

Йиғлама, эй күз, недин соҳилға чиқмас кема деб  
Ким, ёшиңг дарёсидур ҳар сариким эл күз солур.

Титрабон сиймобдек күнглум, етар жон оғзима  
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки, дарё чайқалур.

Сабр күнглумда, күнгүл ул ойда, ул ой кемада,  
Ваҳки, бориб телмуруб күз, мунграйиб жоним қолур.

Дам тутуулғандын үлар элдек етибмен үлгали  
Сурмасун, деб кемасин баским, нафаслар асралур.

Кирма савдо баҳриға оламдин истаб судким,  
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийғалур.

Ғарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,  
Илгига чунким Навоий бода каштийсин олур.

Шеъриятда таассурот – тасаввурга, тасаввур эса таассуротга йүл очиб, доимо улар бир-бирини құллаб-қувватлайды. Үз вақтида тасвиrlанмаган таассуротни тасаввур заминида тиклаш мүмкін бұлғанидек, тасаввурда сақланиб қолған таассуротдан асар яратиш учун bemalol фойдаланиш мүмкін. Баъзан шоир илк таассуротдан эмас, унинг такроридан шеър яратады, «Ғаройиб уссиғар» девонидаги:

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур,  
Мавжлуғ дарё кеби ошуфта күнглум құзғалур.*

байти билан бошланадиган ғазал бунинг бир мисолидир. Илк мисрадаги гапта қараганда, маъшуқанинг сув йүли билан сафарга жұнаши биринчи бора эмас – у ки-йим-кечакларини йиғишириб аввал ҳам кемага чиқсан. Бу ҳодисадан ошиқнинг күнглида дарё тұлқинига монанд шиддатли бир құзғалиш бош күтаради. Күнгилдаги құзғалиш, албатта, айрилиқ дарди, ҳижрон аламидир. Бу ҳол шүрлик ошиқни шу қадар йиғлатадики, унинг күз ёшларидан ёр кемаси соҳилга чиқа олмайдиган үзга дарё юзага келади:

*Йиғлама, эй күз, недин соҳилға чиқмас кема деб  
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сориким эл күз солур.*

Ёрнинг дарё оралаб кетиши ошиқ дилини аламга чулғаган бўлса, кеманинг соҳилга чиқолмаслик хавфи унинг жонини ҳам ҳалқумига келтиради. Ва бу ҳолат энди телба шамол ҳаракатидан тұхтовсиз чайқаладиган дарёга қиёсланади.

*Титрабон сиймобдек күнглум, еттар жон оғзима,  
Тунд ел таҳрикидин, ҳар дамки, дарё чайқалур.*

Ошуфта күнгулнинг құзғалиши, күз ёшининг тинмай оқиши, юракнинг симобдай титраши – булар ошиқнинг ички аҳволини күрсатувчи ҳаракат. Ошиқ – ҳаракат соҳиби. У ҳамма нарсага қарши тұрса ҳам, рух ва күнгил ҳаракатига ҳеч монелик қилмайды. Шунингучун күнгилни сабр құлиға топширган бўлса-да, бундан ҳеч натижа чиқмаслигини у жуда чиройли тарзда ифодалайди:

*Сабр күнглумда, күнгүл ул ойда, ул ой кемада,  
Ваҳки, бориб телмурив, күз мунграйиб, жоним қолур.*

Күнгил ёрда. Ёр кемада. Бориб ёр жамолига термұлғач, күзнинг мунграйиб, жоннинг жонон билан қолишини шеърхон ҳиссиёт билан хаёлдан үтказади. Жон соҳибасига топширилгач, тириклик нима бұлади? Ва уни тириклик дейиш мүмкінми? Навбатдаги байт шу ҳақида:

*Дам тутулғандын үлар әлдек етибмен үлгали  
Сурмасун деб, кемасин баским нафаслар асралур.*

Нафас чиқмагандан кейин үладиган кишиларга үхшаб қолиш табиий, албатта. Аммо ошиқ ҳали тирик – ҳар қалай нафас олиб турибди. Қарангки, шу нафас ҳам унга халақит берәетир. Чунки, ошиқ нафаси кемани илгари силжитиши мүмкін. Демак, нафас чиқмаслиги, яъни нафасни ичга ютиш жоиз – токи кема үрнида событ турсин.

Ақл ва фикр соҳиби ҳаётдаги ҳар бир воқеа, ҳодиса ёки ҳолатдан тегишли хulosса чиқаради. Ишқ-муҳаббат дарёсига ғарқ бўлишни олайлик. Бу – ошиқлар учун шараф. Зеро, ҳамма ҳам бундай ишга журъат этолмайди. Ҳаётда бошқа «дарё»лар ҳам кўп. Масалан, савдоситиқ дарёси. Унда кимлар сузмагану, кимлар чўкмаган? Ғазал қаҳрамонининг фикрига кўра, ўтар дунё манфаати ва фойдасини ўйлаб зинҳор-базинҳор «савдо баҳриға» кирмаслик лозим. Чунки кумуш тангаларни йиғиши, умр бойлигини асраб қолишига кафолат беролмайди.

*Кирма савдо баҳриға оламдин истаб судким,  
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийғалур.*

Шеър ёзиш – азобдан қутулиш демак. Қалbidаги ғам-ғусса ва изтиробни шоир асосан шеър воситасида бартараф этади. Навоий ғазалнинг тили ва мажозий табиатига мувоғиқ равишда «ғам заврақи» – ғам кемасига дикқатни қаратади:

*Ғарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,  
Илгига чунким Навоий бода каштийсин олур.*

«Баҳри фано» – фано дарёси, «ғам заврақи» – ғам кемаси, «пири дайр» – бутхона пири, «бода киштиси» – қайиқ шаклидаги қадаҳ – бу иборалар замиридаги маънени ҳар ким ўзича англаб, ҳар хил шарҳлаши шубҳасиз. Лекин фано ҳақиқати түғри тушунилмаса, байтдан умумий бир маъно чиқариб бўлмайди.

Абу Наср Саррожнинг таърифлашича, фано нафснинг ёмон сифатлардан халос бўлиши ва покланиши. Нафсни поклаш – руҳий-маънавий ҳаётдаги мислсиз ғалаба. Мана шу ғалабага эришилгач, дард, алам, ҳасрат аталмиш ҳиссиётлар ўз қийматини бой беради. «Фано дарёси ғам кемасини ғарқ этар», дейилиши худди шу ўзгаришга ишорат бўлса, қайиқмонанд қадаҳни қўлга олиш эса покланиш ҳолидан шодланишни ифодалайди.

---

## «ФАЛАКДИН ГАР МАНГА ҲАР ЛАҲЗА ...»

Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,  
Агар ҳар қайғудин сүнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

Ва гар ҳар тиyrаликка бир ёруғлуқни инонмассен,  
Йиғи күр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилма күнгүл тиyrа  
Муқаддар айламас хуршид субҳ анфосидин күзгү.

Сағо аҳлиға гулрухлар хаёлидин тағайюр йүк,  
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су.

Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин  
Ки, ғофил элга ул ағсоналардин кам бўлур уйку.

Бақо нақди ҳаётингға чу эрмас бир замон маълум,  
Дирам нақдиға умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжираида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,  
Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку.  
Күнгүл миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,  
Ториқма ҳажридин кўпким эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,  
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбуудур, ушбу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқий,  
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ андин  
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.

«Наводир уш-шабоб»дан ўрин олган (506-ғазал) ўн бир байтли ушбу ғазалда орифона мазмун-моҳият ифодаланган. Буни матлаъданоқ англаш мумкин:

*Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,  
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.*

Мумтоз шоирларнинг қаноати бўйича, даҳр, дунё, чарх, фалақдан ҳеч яхшилик кутиб бўлмайди: улар инсонни доимий равишда қийнайди, ҳар турли азоб ва кулфатларга гирифтор этади. Инсон бундан нолиди. Ҳасрат чекади. Норозилик билдиради. Аммо ҳаммасига чидайди. Чидашни ҳар ким ҳар хил изоҳлади. Ғазал қаҳрамонининг эътирофига кўра, фалақдан ҳар лаҳзада майли унга юз қайғу юзма-юз келсин, агар ҳар қайғудан кейин бир шодлик ё қувонч юз очса, демак, қайғу йўқдир. Навбатдаги байтда шу гапга гўё далил келтирилади:

*Ва гар ҳар тиyrаликка бир ёруғлуқни инонмассен,  
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу*

Кун ва тун, тун ва кун доимий тарзда ўрин алмашганидек, бир тиyrалик ўзга бир ёруғлиққа, албатта, жой беради. Бу – ҳаёт қонунияти. Унга ишонмоқ керак. Зулмат жойини нур эгаллашига инонилмаса, чархнинг ҳар шом қарога бурканишию, тонгнинг чараклаб кулишини тасаввур қилиш лозим.

Ишонч йўли – узун йўл. Бу йўлда адашиб ё чалғиб қолмаслик учун ишонч, имон дарғаларига суюниш керак. Сидқ аҳли уларнинг ҳам пешқадами, ҳам пешвоси:

*Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилма қўнгул тиyrा  
Муқаддадар айламас, хуршид субҳ анфосидин кўзгу.*

Тасаввуф ҳақиқатлари ёритилган бир китобда моддий табиати, нафси ва қалбига қараб одамлар уч тоифага ажратилган. Биринчи тоифа, моддий борлиғининг талаб ва эҳтиёжлари измида яшаб, ейиш, ичиш, жинсий

лаззатлардан бошқасига қизиқмайдиган ибтидоий ёки ярим ваҳший кимсалар. Иккинчи тоифа, нафс йўлидан чиқолмай, манлик ишқи ва бошқарувидан туғилган ҳирс, ҳавас, мавқе – мартабани севадиган кишилар жамоаси. Учинчи тоифа эса, кўнгул шарофати или башарий ўзлиқдан озод бўлган ва «қалб шуури»га эга шахслардирки, булар ҳам ақлан, ҳам қалбан уйғонган, ҳақиқатни танишга қодир комил зотлар жамоасидир. Навоий мунаввар рух, равshan қалб билан танишга чорлаётган «сидқ аҳли» ҳам чинакам ҳақшунослардир. Камолотда шуларга эргашилса, зарра қадар бўлсин, зиён кўрилмайди. Зеро, қўёш субҳ нафасидан кўзгуга ҳеч қандай хирадлик етказмайди. Бунинг бошқа бир ёрқин исботи эса бутун борлиғини Оллоҳ ишқига бағишилаган аҳли сафонинг хаёл ва тасаввурини гул юзли санамларнинг ўзгартиrolmasлигидир. Ахир, гул акси тушиши билан сув ҳеч вақт гулранг бўла қолмайди-ку!

*Сафо аҳлиға гулрухлар хаёлидин тағайюр йўқ,  
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су*

Комиллик йўли – ранжу азоблари кўп ва бағоят машаққатли йўл. Бу йўлга кирган ёки киришни орзу қилганлар қанчалик кўп бўлмасин, асосий мақсад манзилини ишғол этганлар жуда оз бўлган. Аммо шулар ҳам комиллик даъвосидан йироқ бўлишган.

«Инсони комил» китобининг муаллифи Азизиддин Насафийнинг ёзишича, «Ваҳдат аҳлининг нуқтаи назарида инсонликнинг камоли, деган бир нима йўқдир. Инсон нақадар камолотта эришса эришсин, ўзининг истеъоди или Оллоҳнинг илми ва ҳикматига нисбатан барибир ноқис эрур. Бу ҳолда, у ё бу инсонни комил дейиш, албатта, нисбийдир».

Мана шу сабабга кўра, Шарқнинг машҳур мутасаввиф ва мутафаккирлари комиллик ўз ноқислигингни кўриш ҳамда уни исботлай олиш, деган бир холосага келишган. Алишер Навоий ҳам айнан шундай қараш ва «тажриба» тарафдори эди. Бу ҳақидаги фикрларини «Лисон ут-тайр» достонида у шундай баён этган эди:

*Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,  
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.*

*Ўз камолидин демас аҳли камол,  
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол...*

*Ким ўзин комил кўрар, ноқисдур ул,  
Нуқс бермайдур, камоли сори йўл.*

Инсон вужуди фазилат, хислат ва ҳикмат маскани бўлганидек, ёмонлик, чиркинлик ва нуқсон қароргоҳи ҳамдир. Аммо нуқсонларнинг нуқсонидан бири ғафлат, яъни ғофилликдир. Шоирнинг эътирофи бўйича, огоҳ зотларнинг туйғу ва тушунчаларидан ибратланиб, ғафлатни қувишга бел боғлаш – мақбул иш. Бундан сўз юритиш эса ғофил элнинг уйқусини ҳар қалай озайтиради:

*Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин  
Ки, ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур уйқу.*

Одам боласи ҳар қанча доно бўлиб, ҳар қанча уринмасин, ғафлатдан тугал қутулмоғи қийин. Унинг умри маълумдан кўпроқ номаълумлик ичида ўтади. Тақдир сирларини уаниқ англай билмаганидек, ҳаётининг ниҳоясини ҳам аниқ билолмайди. Бас, шундай экан, умрни ҳорислик билан мол-мulk ва бойлик йиғишга сарфлаш ҳам ақлдан эмас:

*Бақо нақди ҳаётингға чу эрмас бир замон маълум,  
Дирам нақдиға умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.*

Руҳи эркин, кўнгли озод шахсга ҳар қанча зулм қилинмасин, уни қулга, муте бир маҳлуққа айлантириб бўлмайди. Қанақадир бир ғоя, тушунча ва ақида қуллари эса ҳеч пайт на руҳан, на фикран эркинликка эришолмайди. Тазодли бу ҳолатни, айниқса, ошиқ ва зоҳид орасида кўпроқ кузатган ўтмиш шоирлари бири иккинчисидан ўткир хulosалар ҳам чиқаришган. Жунун водийси – ҳақиқий ишқ водийси. Жунун – ошиқнинг эрки, ишқдаги саодати. Ҳийлагар зоҳид буни англай оладими? Англаганида шер олдидағи тулкига ўхшаб кўзга ташланмасди.

*Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,  
Киши курса тасаввур айлагай шер оллида тулку.*

Кейинги байт – алоҳида эътиборга молик байт. Ундаги фикр – орифнинг фикри. Оллоҳ, олам ва одамни бирликда танишда ориф жуда ўзиб кетган. Унингча, Ёри азалнинг жойи кўнгул. У кўнгул миръотида жамол кўрсатади. Шунинг учун ҳажрдан сиқиниб, ториқиб қолиб, ёр мендан йироқда, деб ўйламаслик керак:

*Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,  
Ториқма, ҳажридин кўпким эмассен, ёрдин айру.*

Ҳажрнинг зидди – васл. Васл етишиш, эришиш демак. Васл ва вуслат тасаввуфий ҳаётдаги йўлчиликнинг ниҳоясини ифодалайди. Яхё бин Муозга қўра, «Тоиб (тавба қилган) хавф илиа пардаланган, зоҳид севги илиа пардаланган, муштоқ яшаётган маънавий ҳоли илиа пардаланган. Восил эса Ҳақдан бошқа ҳеч нима билан пардаланмагай». Фанофи́ллоҳ мақомига юксалиш, яъни ишқи илоҳийга ғарқ булиш тариқи ана шудир.

*Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,  
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбуудур, ушбу.*

Бақо нима, фано нима – вуслат соҳиби буни билмайди. Мабодо хотирда булардан бирор белги қолган бўлса, ишқ бодаси уни ҳам бартараф қиласди.

*Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқий,  
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.*

Тасаввуфий тушунчада, яшашдан кўзланган туб мақсад бир Гўзаллик излашдир. Жамоли мутлақقا восил булиш – ишқ ва ошиқликнинг сўнгги ҳадафи. Оллоҳни вужуди мутлақ, соқийи азал, шоҳи олам, дея тасаввур қилган ошиқлар Ундан турли зайлда мадад ва илтифотлар кутишган. Навоий ҳам мана бундай умид билан ғазалга нуқта қўйган:

*Навоий дайр аро масть ўлса, шоҳдин паноҳ андин  
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.*

Шоир назарда тутган «соғар»ни муршиди комилнинг  
кўнгли дея ўйлаш мумкин. Лекин ундаги «май» инсонни  
Оллоҳга йўналтирувчи ва У билан бирлаштирувчи май-  
дир.

*2013 йил, февраль.*

---

## **«ИШҚ АРО ДУШВОРДУР БҮЛМОҚ...»**

*Ишқ аро душвордур бүлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,  
Чун де олмас дардини бир йил югурса доддоҳ.*

*Шоҳ додимға нетиб етсунки, мулки ишқ аро,  
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.*

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса тонг эмас  
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, анинг иззу жоҳ.*

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида  
Ким, керак анда сариф юз, лаългун ашк, ўтлуғ оҳ.*

*Шоҳким, матлубиға қуллук буюргай ишқ эмас,  
Кимки ошиқдур анга зору забунлуғдур гувоҳ.*

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур фарқи бор,  
Сарвға то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

*Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,  
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Ишқ ва ошиқлик тарихи – энг қадим тарихларнинг ҳам қадимгисидир. Ишқ бошланғичда, яъни коинот яратилган пайтдаёқ ӯзини намоён эта олган. Борлиқни бор айлаган шу ишқ эди. Унга илк қувват дейилганди. Бу қувват жонсиз мавжудликлар ва сўнгра жонлиларнинг ҳалқаларидан ўтиб, инсонга еттач, айнан инсонда ӯзини таниб, оламшумул шуур касб этган. Ишқ сир-асрорини тўлиқ кашф қилиб бўлмаганидек, дунёда ишқ салтанатига тенг келадиган салтанат ҳам йўқдир. Кухна Шарқда шоҳликка қараганда ошиқлик мақоми юксак кўрилган. Эрк ва ҳуррият подшоҳлик фуқаросида эмас, ишқ фуқаросида, деб англанган. Хуллас, ишқ, ошиқ, маъшуқ ҳақидаги гаглар, маълум бир тарзда шоҳ ва шоҳликка тескари

айтилганки, Навоийнинг ғазалида ҳам тазодий бу тамо-йил осон англашилади.

*Ишқ аро душвордур, бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,  
Чун де олмас, дардини бир йил югурса доддоҳ.*

Мумтоз адабиётимиздаги кўп асарлар ошиқнинг дил дарди, маънавий-руҳий ҳоли, орзу ва армонлари тасвиридан таркиб топган. Ошиқлик фавқулодда самимият, тўғрилик, сидқ ва очиқликни талаб қиласиди. Ошиқ кўнглига йўл очишнинг чораси битта – ошиқлик. Шу маънода шоҳ ва ошиқ бошқа-бошқа одам. Биринчиси борлиғини бағишишлаган нарсани, иккинчиси умуман на-зарга илмайди. Бири интилганидан, иккинчиси қочади. Шунинг учун ишқ дунёсида шоҳ билан ҳамдард булиш душвордир. Йиллар мобайнида югуриб–елиб унга дарди дилни изҳор этолмаслик ҳам одатий ҳодиса. Бундан ташқари, шоҳ ошиққа қандай қилиб мадад бериши ёки ёрдам қўлини чўзиши мумкин? Ишқ мулкида шоҳу гадо деган тафовут йўқ – ҳамма бир хил:

*Шоҳ додимға нетиб етсунки мулки, ишқ аро,  
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.*

Ишқда ижтимоий, иқтисодий тенгсизлик йўқ. Лекин севги ва садоқатда фарқлар бор. Чинакам ошиқ дарду бало одами. Қанча ғам ва изтироб чекса, унга шунча яхши. Азоб, алам, андуҳ бўлмаса, ошиқда ҳаракат бўлмайди. Демак, у ўзидан-ўзи йироқлашиб, ҳатто ажралиб қолади. Подшоҳчи? Ҳеч пайт у иззату мартабадан кўнгил узолмайди. Чунки тожу тахтнинг ҳам ўз сехри, нафсга ором бағишишловчи алоҳида жозибаси булади:

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ улса, тонг эмас,  
Ким, балокашлик менинг хўйимдур, анинг иззу жоҳ.*

Шарқлик ошиқнинг ташқи қиёфасини кўз олдин-гизга келтирсангиз юзи «хазон яфроғи»дай сариф, кўзи ёшли, оҳ-воҳлари ўтли, қадди эгик бир одам намоён бўлади. Унинг ҳолидаги маъюслик ва маҳзунликгаку чи-даш қийин. Аммо булаар ишқ аҳлига хос хусусият, яъни ошиқлик, вафо ва садоқат белгилари.

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида  
Ким, керак анда сариф юз, лаългун ашк, ўтлуғ оҳ.*

Подшоҳлик мартабаси – ҳукм юритиш, фармойиш бериш, тобе айлаш демак. Аслида севги-муҳаббати ғалаба қилган ҳукмдор Бобур мирзога ўхшаб маъшуқасига «Шоҳмен элга vale сенга қулдурмен», дейиши лозим. Аммо умумий таомилга кўра, шоҳу сultonларнинг суюкли ёрлари ҳам уларга бўйин эгиш, қуллуқ қилишга мажбурдирлар. Ваҳоланки, зориқиши, мағлуб бўлиш, таслимиятга розилик ишқнинг шартларидандир:

*Шоҳким, матлубиға қуллуқ буюргай ишқ эмас,  
Кимки ошиқдур анга зору забунлуғдур гувоҳ.*

Етти байтли ғазалнинг беш байтида шоҳ ва ошиқ, ошиқ ва шоҳ ўртасидаги фарқлар кўрсатилган. Олтинчи байтда эса олдин айтилган гаплар гүё мажоз тили билан далилланган. Яъни: сарв билан гиёҳ (ёки хошок) гулга ошиқ бўлгани билан орада жиддий фарқ бор. Мабодо кутилмаганда олов бош кўтарса, сарвга туташгунича «юз минг гиёҳ» кулга айланиб бўлади:

*Сарв ила хошок агар гул ошиқдур фарқи бор,  
Сарвға то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гиёҳ.*

Шоир сарв воситасида ошиқ қадри ва толеининг ба-ландлигини таъкидлар экан, ишқда сидқу сафони ҳамма нарсадан устун қўяди. Ва уни тожу тахт билан алмаштириб бўлмайдиган бекиёс давлат ӯлароқ улуғлайди:

*Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,  
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Бунда ишқда гадолик имтиёзи подшоҳликдан афзал ва юқори кўтарилаётган бўлса-да, ҳаётини тожу тахтга тикиш сўнмас истак ва иштиёқлигини ҳам унутмаслик лозим.

---

## «КҮНГУЛ ИЧРА ҒАМ КАМЛИГИ...»

Күнгүл ичра ғам камлиги асру ғамдур,  
Аlam йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур.

Ема дарду андуҳдин ғамки, истаб  
Топилмас бу давр бўлса бу муғтанамдур.

Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,  
Хуш ул ғамки, хотир оро дам-бадамдур.

Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса тонг йўқ  
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.

Манга ишқ дарди эмас муҳлику бас  
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.

Харобот оро, эй хуш, ул ринди сармаст  
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.

Мақом этса туфроқ уза — таҳти Жамшид,  
Сафолики ул май ичар жоми Жамдур.

Қадаҳ важҳи гар шайҳдин ҳосил эрмас,  
Не ғам дайр пири чу соҳибкарамдур.

Навоий ичар бода ул шўх тутқач,  
Неча гарчи тақво била муттаҳамдур.

Дарду ғам, ҳасрату андуҳ, ғусса ва изтиробни Шарқ  
мумтоз шеъриятининг жон томири, деса хато бўлмайди.  
Чунки бу шеъриятда ҳар бир талантли шоир ўзини дард,

ғам султони ўлароқ ҳис этган. Аммо уларнинг кўнглини нурлантириб, ҳис-туйғуларини янгилашиб берган дард – ишқ ва муҳаббат дарди, айрилиқ ва ҳижрон алами эди. Зоро, «Лисон ут-тайр» достонида таъкидланганидек:

*Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,  
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ.*

Дард устига дард, бало устига бало ёғилиши ошиқнинг асосий бир орзуси. Қолаверса, изтироб инсондаги қалб борлиғининг илк белгиси ва уни дўст каби кутиб олиш кўнгилнинг шодлигидир. Ғам ва изтиробга муштоқлик шундан. Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидаги 134-ғазални:

*Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,  
Аlam ўқёлуғи дағи қаттиқ аlamдур, –*

деган бир эътироф билан бошлишига ҳам асосий сабаб ана шу. Ишқ, маърифат ва ҳақиқат муҳитида инсон бир чироқ ўрнида тасаввур қилинадиган бўлса, унинг нури ғамдир, кадардир. Бироқ «дарду андуҳдин ғам» емас-лик керак, давр ва замон қўзгусидан қаралса, уларнинг ғаниматлиги дарров равшанлашади:

*Ема дарду андуҳдин ғамки, истаб  
Топилмас, бу давр бўлса бу муғтанамдур.*

Инсон ўзининг ички оламини чуқур билмагани боис ўзлиги билан юзлашишдан қўрқади ва ҳаётининг ҳар бир босқичида ўзидан қочади. Чинакам изтироб биздан яши-ринган «мен»ни ўртага олиб чиқади ва ўткинчи лаззатлар, бегона қувватлар орқали билинадиган ҳолдаги иродамиз билан қаршилантиради. Мана шунда дару ғамнинг қадр-қиммати қанча кучайса, ҳаракат тарзи ҳам ўшанча теран маъно касб этади:

*Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,  
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.*

Дунёга дард нигоҳи билан қараб, ҳаётни ғам йўли ила идрок айлайдиган кишининг наинки фикр-қараши, балки феъл-авторида ҳам ўзгаришлар содир булади. Биринчидан, ўзини у ич-ичдан ёлғиз сеза бошлади. Иккинчидан, ҳамдард ахтаргани сайин бедардлик чўнг кулфат эканлигини у чуқур тушуниб етади:

*Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса тонг йўқ  
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.*

Бедардлик, маълум бир маънода, бағритошлиқ, гумроҳлик, зулмкорлик дегани. Бедард кимса қанчадан-қанча одамларнинг қалбида азоб ортидан азоб, ғусса изидан ғусса қўзғашини ҳеч пайт түғри англолмайди. Ҳар қандай шароит, ҳар қанақа вазиятда ишқ дардига чидаш, ҳатто ундан роҳатланиш мумкин. Бироқ замон дарди ва аҳли замон кулфатига тоқат қилиш мушкулдир:

*Менга ишқ дарди эмас муҳлику бас  
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.*

Дард ва ғам ҳақиқат хабарчиси бўлганидек, умидбахш ҳаётий ҳодисаларнинг ташвиқотчиси ҳамdir. Акс ҳолда ошиқ оламни назарга илмаган ринди сармастни ибрат тимсоли деб билмасди:

*Харобот аро, эй хуш, ул ринди сармаст  
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.*

Бирор бир нарсанинг дарду аламини ичдан кечирмаган кимса уни на таниди, на севади. Севги-муҳаббат сингари англаш завқи ҳам майда, майхўрлиқда очилади. Ринд – дунёнинг энг эркин одами. Унинг мастилиги унугтиш ё йўқотиш эмас, эришиш. Эришилиши зарур бўлган асосий нарса учун хотирлашга арзимайдиган ҳамма нарсани у унугтади. Натижада ўша сармаст ринд маънавий-руҳий ҳукмронликнинг бетакрор бир мақомига кутариладики, уни «тахти Жамшид»дан, май ичадиган сафол идишини Жамшиднинг сехрли жомидан ҳеч кам кўрмайди:

*Мақом этса туғроқ уза – тахти Жамшид,  
Сағолики ул май ичар жоми Жамдур.*

Ушбу ғазалда ғам, алам, дард, андух сұzlари ўрин алмашып, тақрорланиб келади. Лекин уларнинг ҳаммаси битта мақсад – түрғунлашувга күникаёзган, демакки, фикрлашда тұхташга мойил үзликни ҳаракатта чорлашга сафарбар этилган. Шу боис ғазал қаҳрамони ишонч-эътиқодда әркін – бир даргоҳдан топмаганини иккінчи биридан топишига асло шубҳаланмайди. Чунончы: комиллик файзи тариқат шайхидан етмаса, соҳибкарам бошқа бир пир буни, албатта, уddалайди:

*Қадаҳ важқи гар шайхдин ҳосил әрмас,  
Не ғам дайр пири чу соҳибкарамдур.*

Қадаҳ, дайр пири, бода каби сүз ва ибораларни ўқиган шеърхон үзгача бир фикр ё хаёлга бориши эҳтимолдан йироқ әмас. Аммо тасаввуфий истилоҳда улар исломга қарши ҳеч қандай маънога эга әмаслиги инобатта олинса, иккиланиш үз-үзидан барҳам топади. Ғазал мақтасидаги гап ҳам ҳақиқий ишқ завқи ва машуқи азалга тегишли:

*Навоий ичар бода ул шұх тутқач,  
Нече гарчи тақво била муттаҳамдур.*

Қадимда ишқ турларга ажратилиб таъриф ва тавсиф этилган бұлса ҳамки, илоҳий ишқ билан мажозий ишқ орасида зидлашадиган, үзаро бир-бирига тубдан қарши ҳеч нима йүқдур. Ҳақни севған одамгина халқни севади. Халқа күнгил боғлаган эса үзини Холиқдан айру тасаввур этолмайди. Ва айнан мана шу ҳолатда у илоҳий ишқ ҳолининг тасаввур этиб бұлмас даражада юксалишига бутун борлиғи билан иқрор бұлади. Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий»да Худо ишқидан маст бүлғанлардан бошқалари гүдактурларки, кибру ҳаводан үзга фазилат йүқдур уларда, дейди:

*Халқ атфоланд жуз масти Худо,  
Нест болиғ жуз роҳида аз ҳаво,*

Инсон руҳи ўз-ўзидан илоҳий чексизликка интилмайди. Руҳнинг қаноти – илоҳий ишқ. Оллоҳга муҳаббат. Бу ишқ, бу муҳаббат билан тенглашадиган ва ошиқ қалбини у қадар поклайдиган бошқа бир нима йўқ. Шунинг учун биз Навоий ғазалларини билиб, англаб, кенг мушоҳада қилиб қанча кўп ўқисак, ўзимизнинг илоҳий моҳиятимиз, ҳурриятимизни ҳам ўшанча ёрқинроқ тасаввур этамиз. Сўзда ўзлигимизни кўрамиз.

Дарвоқе, Ғарб шарқшуносларидан бири топиб айганидек, «Ошиқларнинг ғам-алами заиф инсон характеристини парчалайди, Фоний дунёга боғланганларни ўзидан озод этади».

---

## «ЁРДИН АЙРУ КҮНГУЛ...»

Ёрдин айру күнгүл мулкедурур султони йүқ,  
Мулкким султони йүқ, жисмедурурким, жони йүқ.

Жисмдин жонсиз, не ҳосил, эй мусулмонларким, ул  
Бир қора туфроғдекдурким, гулу райхони йүқ.

Бир қора туфроғким, йүқтүр гулу райхон анга,  
Ул қоронғы кечадекдурким, маҳи тобони йүқ.

Ул қоронғы кечаким йүқтүр маҳи тобон анга,  
Зулматедурким, аниң сарчашмаи ҳайвони йүқ.

Зулматеким, чашмайи ҳайвони аниң бўлмағай  
Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йүқ.

Дўзахеким равзайи ризвондин ўлғай ноумид,  
Бир хуморедурки, анда мастилиғ имкони йүқ.

Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки, бор  
Ҳажрдин дарди-ю лекин васлдин дармони йүқ.

Ғазал – Шарқ шеъриятидаги гўзал бир жанр. Ғазал матнига ҳар жиҳатдан теран ёндашиб, уни мукаммал бир тарзда таҳлил ё талқин қилиш осон иш эмас. Шунинг учун у ёки бу шоирнинг ғазалидан баҳс юритганда, бирор ундаги ғоя ва мазмунни биринчи ўринга қўяди, кимдир ахлоқий-тарбиявий асосга суюниб сўз айтади, яна қайсиdir тадқиқотчи ўзича тасвири ва бадиийлик хусусиятларига эътиборни қаратади. Шунингдек, ғазалда диний, фалсафий тушунчалардан бошқасини муҳим ҳисобламайдиганлар бўлгани сингари, унинг гўзалик сифатларини хирадаштирувчилар ҳам топилади. Бу гаплар

навоийшуносликка ҳам бевосита тегишли. Тил, тарих, бадий ижод сирларини бир қадар яхши билган олим, дин, тасаввуф ва қадим шарқ фалсафасини пухта билмайди, буларни билишни уддалаганларда дид ва савия чатоқ ва ҳ.к. Шунинг учун мутафаккир шоир ғазалиёти тадқиқ ва талқинида зерикарли даражада жүнлик ҳамда бирхилликта эрк берилган. Ваҳоланки, Навоий девонларида түйғу, тушунча, тасвир эътибори билан бири иккинчисига үхшамайдиган ғазаллар жуда күп. Юқоридаги ғазал ана үшалардан бири.

Дастлаб у «Бадойиъ ул-бидоя» девонидан үрин олган, кейин «Ғаройиб ус-сиғар»га киритилган.<sup>108</sup>

Устод Мақсуд Шайхзоданинг шарҳига қўра, мазкур ғазал «бошдан оёқ ташбиҳ (үхшатиш) приёми асосида қурилган. Шоирнинг бадий муддаоси қаноатланмаган ёхуд жавобсиз севгининг дардини ифода қилишдир. Ўзининг бу ҳолатини у 7 ташбиҳ билан, қаторма-қатор, эмоционал лавҳалар билан, борган сайин таассуротни кескинлаштириб баён қиласди»<sup>109</sup>.

Дарҳақиқат, ғазалда орзу-умидига эришолмаган ошиқнинг ҳоли хотирдан чиқмайдиган усул ва гузал таъкидларда тасвиранганд. Лекин ғазал маъноси икки «қатлам»дан таркиб топган. Булардан биринчиси, ишқий, иккинчиси, таъбир жоиз бўлса, ижтимоий-сиёсий қатлам. Шоир учун муҳими, ҳатто айтиш мумкинки, шеърнинг ёзилишига сабаб бўлгани кейинги маъно. Ёрдан жудо кўнгил аҳволи мумтоз шеъриятда жуда күп нарса ва ҳодисаларга үхшатилган. Масалан, ойсиз тун, қўёшсиз кун, гулу гулзорсиз булбул, шамдан йироқ парвона, денгизи йўқ қайиқ ва ҳ.к.

Навоий бу гал шеърни бир қадар ноанаъанавий ташбиҳ билан бошлайди:

<sup>108</sup> Қаранг: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тұглами. Йигирма жылдлик. 1-жылд. – Тошкент, 1987. – 270-271-бетлар.; Үша манба. 3-жылд. – Тошкент, 1988. – 252-253-бетлар.

<sup>109</sup> Мақсад Шайхзода. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усувлари ҳақида. «Ўзбек адабиёти масалалари». – Тошкент, 1959. – 242-бет.

*Ёрдин айру күнгүл, мулкедурур султони йүқ,  
Мулкким султони йүқ, жисмедурурким, жони йүқ.*

Ёрдан айру күнгүлни султони ёки подшохи йүқ салтанаат ёхуд мамлакатта қиёсланишида ҳеч қандай атаяйынлик сезилмайды. Аксинча, ошиқ күнглиниң султони маъшуқа бўлмасдан ким, деган фикр хотираада янада қатъийлашади.

*Мулкким, султони йүқ, жисмедурки жони йүқ.*

Бу гап ўқувчидан энди жиддийроқ мулоҳаза юритишни талаб қиласди. Чунки ёрсиз күнгил билан, подшоҳсиз қолган мамлакат тақдирини бир-бирига қиёслаш мувофиқлаштириб бўлмас бир ишдир. Ҳар қанча қийналиб, азоб чеккани билан ошиқ бутун бошли эгасиз мулк фуқароларига тенглашолмайди. Ва орадаги фожия ёки кулфат миқёсини аниқлашга уриниш умуман ақлга сиғмайди. Дейлики, ҳижрон қафасида ошиқ жон қушини қурбон қилган. Аммо у битта жон, битта қурбонлик. Энди султон ёки ҳоқонсиз мамлакатни жони йўқ жисм ўрнида кўринг. Бу – ўша жой ёки юртда ҳаёт тұхтаб, ҳаракат издан чиқди, дегани эмасми? Ҳуш, бундай бўлмаган, бўлмайди ҳам дейлик. Унда Алишер Навоий айнан шу масалага («Мулкким султони йўқ, жисмедурким жони йўқ») нима учун дикқатни қаратган?

Хорижлик олимлардан Мажид Фахрийнинг ёзишича, давлатчилик илмининг асосини ташкил қилган бошланғич нуқта, Арастунинг инсон туғилишданоқ сиёсатчи махлуқдир, деган тушунчаси саналади. Чунки у ҳамжинсларининг ёрдамисиз ўзининг моддий эҳтиёжларини таъминлай олмаганидек, зўравонлик ва тажовузлардан ҳам ўзини муҳофаза этолмайди. Зоро, фақат сиёсий бирлик тажовузга мойил кишиларнинг, ўзгалар ишонч-эътиқодига қарши борадиган кучларнинг йўлинни тўсишга қодир бир ҳукмдор бўлишини талаб қиласди. Худди ана шу зарурият табиий бир муассаса

бўлмиш ҳукмдорлик муассасининг туғилишига йўл очган. Бундан олдин нубувват, яъни пайғамбарлик муассаси бўлса-да, давлат бошқарувининг мукаммалашувига ҳеч қандай монелик кўрсатмайди.<sup>110</sup> Алишер Навоий ана шу ҳақиқатни теран тушунгани боис ҳам давлатнинг ҳукмдорсиз қолишини фожианинг энг сўнгги нуқтаси сифатида баҳолаган.

Давлат ва давлатчилик жорий этилгандан кейин мулкнинг подшоҳсиз қолиш ҳодисаси тарихда жуда кўп бора такрорланган бўлишига қарамай, ғазал учун мавзу ва таассуротни Навоий ўзи мансуб давр ҳамда замондан олган. Чунки подшоҳсиз қолган юрт кулфатига мутафаккир шоир бирмас, бир неча бора гувоҳ бўлган эди.

Тарихдан маълумки, 1447 йили Хурросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо вафот этгач, ўғил ва неваралари ўртасида таҳт, салтанат талашувлари бошланиб кетганди. Жанг ва босқинлар таҳликали тус олиб, халқ кимга ишониш ва нимага суюнишни ҳам билмай қолган. Натижада, гоҳ у, гоҳ бу шаҳзода ёки Мирзо қулига ута бошлаган Ҳиротда ҳам кун кечириш қийинлашади. Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Баҳодир шу боис юртни тарқ этиб, оиласи билан Ироққа кўчиб кетади. Ўшанда ҳали етти ёшга ҳам қадам қўймаган Алишернинг хотирасига эгасиз бир мамлакатда рўй берган бошбошдоқлик, зўравонлик, ноҷорлик фожиалари илк маротаба чуқур ўрнашиб қолган ва бирмунча вақт ўтгач, ўспирин шоир:

*Ёрдин айру кўнгул мулкедуурур султони йўқ,  
Мулкким султони йўқ, жисмедуурурким, жони йўқ, -*

деб ёзган эди. Лекин ушбу фикр фақат болалиқдаги эмас, шоирнинг ёшлиқ пайтларидағи кечинма ва таассуротларига ҳам дахлдордир. Чунки Алишер 1457 йил Абулқосим Бобур ўлимидан сўнг таҳтпаратлик даъволаридан қўзғалган ғалаёнлар мисолида ҳам подшоҳсиз мамлакатнинг жонсиз жисмга менгзаб қолишига тула инонган эди.

<sup>110</sup> Фахрий М. Ислом фалсафаси тарихи. – Истанбул, 1989. 407-бет.

Ғазалнинг навбатдаги байтларида жонсиз вужуднинг «гули райҳони йўқ» бир қора туфроққа, бундай туфроқнинг, моҳи тобонсиз қоронғу тунга, ойсиз кечани, ҳаёт сувидан маҳрум «зулмат»га, «чашмаи ҳайвони йўқ» қоронғуликни равзайи ризвонсиз дўзахга қиёсланиши, ёрсиз кўнгил ҳолатидан кўра сultonи йўқ давлат тақдирини кенг ва теранроқ акс эттиради. Кейинги икки байт ҳам ўз-ӯзидан умумий ижтимоий-сиёсий фожианинг шарҳи ӯлароқ қабул қилинади. Дарҳақиқат, 1457 йил февралидан кейин Абулқосим Бобурнинг ўғли Шоҳ Маҳмуд, Алоуддавланинг ўғли Мирзо Иброҳим, Султон Абусаид орасида кечган ғавғо ва қирғинлар бошсиз қолган улкан мамлакатнинг парчаланишидан бошқа бир манзарани акс эттирмасди.

Ғазал яратилган вақт эътиборга олинса, Навоийнинг:

Видо этмиш бу кишвардин омонлиғ,  
Омонлиғ ўрниға келмиш ёмонлиғ, –

деган сўзлари ўша давр Хурросон аҳволини бағоят аниқ ифодалайди, деб ўйлаймиз. Миллионлаб одамларнинг тақдирига тегишли улкан ва бағоят долзарб сиёсий масалани ошиқона оҳанг ҳамда «либосда» тасвиirlаб бериш бу – алоҳида маҳорат. Давлатнинг жисмига жон бўладиган ҳукмдор деганда, Навоий, албатта, жаҳонгир Амир Темур, Шоҳруҳ Мирзо, Султон Улуғбек каби подшоҳларни назарда туганлигини изоҳлашга ҳам ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

---

## «Ё РАБКИ, ФАНО БАЗМИДА...»

*Ё рабки, фано базмида хос айла мени,  
Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени,  
Ё дохили зумрайи ҳавос айла мени  
Ё ранжи авомдин ҳалос айла мени.*

Алишер Навоий девонларидағи юзлаб шеърларда фано ва фақр деган сүзга қайта-қайта дуч келинади. «Фано» ҳам, «фақр» ҳам мутафаккир бобомиз учун айтиш ёки ёзиш билан тугатиб бўлмайдиган фикр ва тушунча ҳазинасига ўхшайди. Кўпгина Шарқ шоирлари сингари фақр деса, Навоийнинг кўнглида қувонч ва шодлик қанот қоқади; фано деса руҳи яйраб яшнайди.

Навоий фақирлик маслагини қанчалик улуғласа, фано ҳолини ўшанча юқори шарафлайди. Бунга асосий сабаб нима? Бу сўзларнинг бир қатор луғатларда изоҳланган мазмунларига асосланиб айтиладиган бўлса, на фақрда, на фанода ибрат ва ҳавасга арзигулик ҳаётий бир маъно топилмайди. Масалан, «Навоий асарлари луғати»да фано калимаси: 1. Йўқ булиш; тугалиш; ўлиш; бақосизлик. 2. Ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш (тасаввуфда) деб изоҳланган бўлса, фақр – камбағаллик, йўқсиллик; 2. Дунёдан кечиш дея шарҳланган.

Рубоийнинг илк мисрасидаги «фано базми» иборасини оддий шеърхон «йўқолиш, ўлиш, ўзликдан қутилиш» мазмунида англашга мажбурдир. Демак, унинг нигоҳида Навоий ўз-ўзидан ўлимни, тирикликтининг умуман бақосизлигини ёқловчи бир шоир қиёфасида гавдаланади. Ёки: «Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени», фикрини олайлик. Луғатдаги изоҳга асосланилса, «фақр

аҳли»ни камбағал, қашшоқ, дунёга құл силтаган ким-салар гурухидан бошқа бир жамоа сифатида тасаввур қилолмайсиз. Наҳотки, Навоий nochor, йүқсил одамлар-нинг энг олдинги қаторида бўлиш ва қашшоқлик билан фахрланишни орзу этган бўлса? Ҳеч қачон бундай бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Камбағаллик ва қашшоқлик инсонни нақадар хору зор айлаб, не-не азобу уқубатларга гирифтор айлашини Навоий ҳаммадан кўра яхшироқ англаған.

Лекин ҳалқ орасидаги авомлик, нодонлик ва гумроҳлик Навоий қалбида дард қўзғаб, уни эзганлиги – бу рост, албатта. Аслини олганда, мазкур рубоййнинг ёзилишига асосий сабаб ҳам ана шу дардdir. Шоир авом ранжидан ҳалос айлаш учун Оллоҳга илтижо қилиб бири иккинчисига йўл очиб, бири бошқасини қўллаб-қувватловчи уч орзуни изҳор этади.

Булардан биринчиси, фано ҳолида энг баланд дара-жага кўтарилиб, руҳий шодлик ва фароғатга эришиши:

*Ё рабки, фано базмида хос айла мени.*

Фано – тасаввуфдаги асосий ва ниҳоятда мураккаб истилоҳлардан бири. Мутасаввиф шоирлар уни неча ўнлаб маъноларда қўллаб, бири иккинчисига ўхшамайдиган, гоҳида эса кескин фарқланадиган мазмунларни илгари суришган. Қадимги тасаввуфшунос олимлардан Абу Наср Сарроғга кўра, фано ва бақо моҳияттан ўзаро боғлиқ истилоҳлардир. У ёзади: «Фано ва бақо, авом даражасидан хаввос (хос кишилар, маърифат соҳиблари) мартабасига кўтарилишни қўзлаган аҳли тавҳиднинг сифатига дахлдор икки номдир. Бошланғичда фано ва бақо истилоҳлари шундай тушуниларди: илмнинг ўртага чиқиши – бақо, жаҳолатнинг барҳам берилиши – фано. Қулнинг ўрганган илми ва маърифат асосида инояти илоҳиятга мушарраф бўлиш туйғусининг воқеланиши – бақо, ўзининг ҳаракатларини қўришдан фоне бўлиш – фано».

Демак, Навоий қўзда тутган «фано базми» – бу ҳам хулқий покланиш, ахлоқни гўзаллаштириш «тажриба»си, ҳам илм ва маърифат чўққисини эгаллаш саодати, ҳам тавҳид ҳоли соҳиби бўлишдир.

Буюк шоирнинг:

*Фақр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени, –*

деган илтижосига келсак, бунинг замиридаги ҳақиқат яна ҳам жозибалироқdir. Аммо тасаввуда бўлганидек, дин ва адабиёт тарихида фақр сўзи кўп хато ва нотуғри талқинларга дучор этилганлигини ҳам унумаслик керак. Умуман, фақрда йуқсиллик маъноси бўлгани билан ҳеч бир мумтоз шоиримиз уни қашшоқлик, афодалик тарғиби учун ишлатмаган. Фақр – дарвешнинг бирор нарсаага боғланиб, тақалиб қолмаслик шуурига қутарилиши, Оллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нимага муҳтожлик сезмаслиги, деганидир.

Иброҳим бин Аҳмад Хаввос демиш: «Фақр, шараф кийими, пайғамбар либоси, солиҳлар ризқи, мутаққийлар тожи, мўминлар зийнати, орифлар давлати, итоаткорлар кўшки, гуноҳкорлар зиндонидир. Гуноҳларга кафорат, савобларга пешводир. Фақр – даражаларга юксалтирувчи, мақсадга етиштирувчи эрур. Фақр – эзгу амал соҳибларининг шиори, мутаққийларнинг йўли ҳисобланади».

Фақрнинг шунча сир-асрорини англаған ҳар қанақа киши фақир аҳли орасида зўр нуфуз қозонишни орзу қилмай нима қиласди? Шу боисдан Шарқ мумтоз шеъриятининг деярли ҳар бир йирик вакилининг қўнглида фақр ишқи жўш урган ва фақирликни шахс камолотининг дахлсиз мақоми ӯлароқ эъзозлаган.

Ҳақ ошиқлари, дарвеш, ориф, абдол, аҳли фақр – булар ўтмишда «зумрайи хавос», яъни хос одамлар жамоаси, дейилган. Булар ӯзларининг гўзал хулқ-атвори, илм-маърифати, айниқса, тұғрилиги, файз соҳиблиги билан халқ орасида зўр обрў-эътиборга эга бўлишган. Бундай зотларга тенглашиш камдан-кам кишиларга насиб бўлганлиги учун кўпчилик уларнинг даврасига қўшилиб сұхбатларидан баҳра олишга интилишган. Навоий ҳам буни оломондан ёғилажак азиятдан қутулишнинг бир чораси, деб таъкидлаган:

*Ё дохили зумрайи хавос айла мени.*

Хақиқий рубоий – илм ва маърифат, тафаккур ва мушоҳада шеъри. Рубоийни илм ва мушоҳада кишиси бошқа миқёсда тушунади, билими паст, фикр йўли тор кимса ўзга бир тарзда қабул қиласди. Айтайлик, юқорида келтирилган рубоийнинг моҳиятига етиб боролмаган ўқувчи мана бу рубоийдаги маънонинг ҳам мағзини чақолмайди.

*Бир айбға гарчи ҳалқ қилғай мансуб,*

*Фақр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб.*

*Сидқ эрса, худ этмак керак ўз феълини хуб*

*Кизб эрса, маломат дағи бордур матлуб.*

Бу оламда қандайдир камчилик ёки нуқсондан бутунлай холи бандани учратиш жуда қийин. Хоҳ ёши катта, хоҳ кичик бўлсин, ҳар кимда ўзига яраша бир қусур кўзга ташланиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда одамнинг ўзи буни пайқолмайди. Айримлар эса била тура айбина яширишга ё тан олмасликка уринишади. Ва охир-оқибатда зоҳири билан ботини, айтгани билан амали ҳеч мувофиқ келмас, ашаддий кассоб, риёкорга айланиб қолишади. Ахир, касални яшириб бўлмаганидек, ёмон ҳулқ, нафсоний майлларни ҳам хаспўшлашнинг ҳеч иложи йўқ: бирор кўрмаса уларни бошқа кимдир сезади, кўради. Хўш бундай пайтда нима қилиш лозим? Навоий бу саволга тасаввуф қаҳрамонларининг энг пешқадами фақир мисолида жавоб беради. «Фақирлик – менинг фахрим эрур». Пайғамбаримизнинг бу сўзларига содик бўла билган ҳар бир фақир ақл-идроки, камтарлик ва хоксорлиги, нафс «жилови»ни қўлга маҳкам ушлай ола билганлиги билан алоҳида ажralиб турган. Бироқ фақр одоби, эришилган ахлоқий-маънавий хислатларга бино қўйиш, кўпчиликнинг муносабатини назарга илмасликни мутлақо маъқулламаган. Навоийнинг рубоийсида таъкидланишича, ҳалқу ҳалойиқ қандайдир айб ёхуд нуқсон юзасидан фақр аҳлини қоралашса, бундан асло ранжи-

маслик керак. Фақир таъна-маломатдан эмас, мақтовдан чўчиши лозим.

*Фақр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб.*

Танқиднинг тўғри ё нотўғрилигини аниқ билиш, бу бўлак масала. Агар қўйилган айб туҳмат ва бўхтон бўлмаса, сира оғринмай унга тан бериш ва кечиладиган ноқисликдан кечиш зарур. Танқид мабодо ёлғон ва асоссиз бўлса-чи? Бунинг ҳам оғринадиган томони йўқдир. Зоро, «Маломатда саломат бор» деб бежиз айтилмаган. Бундан ташқари, фақр соҳиблари маънавий салтанатни саховат, вафо, фано ва ризодан айри кўрмасликлари жоиз:

*Ким истаса салтанат, саходур анга шарт,  
Ҳар ваъдаки айласа, вафодур анга шарт.  
Ким факр талаб қиласа, фанодур анга шарт,  
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.*

---

## **«ОЛЛИМДА ТАБИБИ ЧОРАСОЗИМ ҲАМ ЙҮҚ...»**

*Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ,  
Ёнимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ.  
Теграмда аниси жонгудозим ҳам йўқ,  
Бошимда шаҳи банданавозим ҳам йўқ.*

Алишер Навоийнинг элимиз орасида машҳур ғазалларидан бири. «Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим», деб бошланади. «Топмадим», – улуғ шоирнинг ҳолати, муносабати ва иқорини акс эттирадиган бош сўзлардан бири. Ошиқ уринмаса, изламаса, ранж чекдим, деёлмайди. Навоий вафо ва садоқатдан сўз очадими, меҳр-шафқатдан баҳс юритадими ёки дўстликдан гапирадими, кўп пайтда «Топмадим!» дейди. Юқорида ўқиганимиз рубоийдаги таъкид – «йўқ, йўқ»лардан кўзланган асосий мақсад ҳам «топмадим, топмадим» демоқдир.

Кимлигидан қатъи назар, бирорвнинг олдида дардига дармон бўлгувчи бир табиб, кўнглини кўтара оладиган дўст, атрофида жони ачийдиган меҳрибон сирдош, қошида мард бир муҳофиз топилмаса, унинг қисмати, албатта, куйинишга, борингки, ачинишга лойиқ. Аввало, шундай кишиларнинг ҳаётда мавжудлиги, ҳатто кўплигидан ҳеч кўз юмиб бўлмайди. Демак, ўзининг аҳвол-руҳияси орқали шоир ўзгаларнинг аҳволига ҳам дикқатни тортган. Чунончи, шафқат, мурувват, ҳиммат ва маънавий ҳимояга муҳтоҷ ғарибу ғураболарни ҳеч унутманг, демоқчи бўлган. Рубоий қаҳрамонининг нијати аслида бу эмас. Банданинг бандага муҳтоҷлик «босқич»ларидан у аллақачон ўтиб кетган.

Үтмиш даврларда Ҳақ йўлчилариға ошиқ, дарвеш, фақир, ориф, мискин, қаландар дейилган. Шулардан бирортаси ҳам дунё аҳли ёки «аҳли сурат» сафидан «табиби чорасоз», «рафиқи дилнавоз», «аниси жонгудоз» ва «шаҳи банданавоз» топилади ёки топилса эди, деб умид қилмаган. Аксинча, бунақа умидворликларни илдиз-илдизидан қуритишга уринишган. Навоийда ҳам шундай. Ғазалларидан бирида шоир аҳли замондан алоқа ва улфатчилик шу қадар узилганки, бирор бир замон ўзим билан ўзим ҳам келишолмайман дейди:

*Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим,  
Ким, ўзум бирла чиқишимас ҳам замоне суҳбатим.*

Зеро, башарий ироданинг кучсиз ва мўртлигини чуқур англаб, илоҳий ирова соҳиби бўлишга етишмоқ орифликнинг ilk шартларидандир.

---

## «ГАР ҚҮЁШ ВАСЛИН ТИЛАРСЕН...»

Шарқ мумтоз адабиёти намуналарини қанча қўп ўқисангиз, ёлғизлик, ёлғизланиш туйғуси ёритилган фикрларга ўшанча изчилроқ дуч келасиз.

Инсон ўз-ўзидан ёлғизланмайди. Одамлар билан муомала-муносабатдаги узилиш, давр ва замон билан зиддият, тафаккурдаги тафовут кабилар бунга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ёлғизлиқдан баҳс юритилганда, унинг ижтимоий, ахлоқий, маънавий асосларини ҳам на зардан четда қолдирмаслик керак.

Бундоқ қаралганда, танҳолик, яъни тоқлик, одамлардан ўзни четга тортиш, жамоатдан қочиш, хилват ва узлатни ҳар нарсадан афзал қўриш, дегани бўлади. Модомики, шундай экан, ёлғизлик ҳолатини тарғиб қилишдан қўзланадиган натижга нима? Кимларнидир ёлғизликни севиш, сўққабошликка юз буришгаchorлашми?

Тафаккур ва руҳониятда ўз даври, замони, жамиятидан илгарилаган шахс борки, унинг ёлғизланиши ибратли, ундан нималарнидир ўрганиш ҳеч зиён қилмайди. Яна шундай бир тоқлик борки, уни халқдан Ҳаққа юксалиш ҳоли, ваҳдат орзуси или мосиводан алоқани узиш, деса бўлади. Тасаввувуф истилоҳида бу тажрид ва тафрид дейилган.

Шу ўринда бир нарсани изоҳлаб ўтиш зарурга ўхшайди. Тасаввувуф тили – қўпчилик сўз, атама ва иборалар бошқа соҳалардан, масалан, дин, фалсафа, адабиётдан ўзлаштирилиб, хусусий маънолар сингдирилган бир тилдир. Бу тилнинг рамзий-мажозий таркиби ҳам ўзига хос. Таҳлил ва талқинда сўз ё истилоҳнинг фақат луғавий мазмунига таяниб фикр юритиш наинки англашилмовчилик, жиддий хато ва чалғишларни ҳам юзага чиқариши муқаррар.

Масалан, тасаввуф ва тасаввуф адабиётида кўп қўлланилган вужуд қалимасини олайлик. Луғатда қўлга киритиш, матлуби бўлиш, мавжудлик, ҳис этиш, ошиқлик, орзу айлаш сингари маъноларни билдирган арабий бу сўз тасаввухда, аввало, Ҳақ учун қўлланилган, шунингдек, борлиқ, бор этиш, важдга келиш, Ҳақ зоти билан бирлашув мазмунини ифодалаган. Демак, адабий матнда сўфийликка тегишли истилоҳ ё ибораларга дуч келинганда, ҳеч эринмасдан маҳсус луғат ва манбаларга мурожаат этиш лозим.

Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонидаги қитъалардан бирида шундай дейилган:

*Эй Навоий, англакум хуш оламедур фардлиғ,  
Гар қуёш васлин тиларсен, фард бўл зарротдин.*

*Ул эмастур фардлиғким, жуфтдин фард ўлғасен  
Фард улдурким, мужаррад бўлғай ҳар зотдин.*

«Навоий асарлари луғати»да фард (кўплиги афрод) қалимаси якка, ёлғиз ва ажралган мазмунида шарҳланган. Агар шу шарҳга асосланилса, танҳолик шундай яхши, эркин бир оламки, сен «қуёш васли»ни орзу қилсанг, қолган барча мавжудликлардан алоқани узгил! Уйланмаслик тоқлик эмас, балки ҳар борлиқдан йироқлашиш фардликдир, дейишга тӯғри келади. Асл моҳиятга етиб боролмаган киши эса шеърни ўқиб бўйдоқлик тушунчасини ҳам кашф этмоғи мумкин. Қитъани таҳлил қилган олимлардан бири ёзади: «...Навоий маслагидаги инсон учун «фардлиғ» – «хушолам» эди. Навоий эътиқоди чинакам танҳоликни тақозо этар эди. Шунинг учун у ҳаттоқи жуфти ҳалол билан биргалиқдаги танҳоликни чинакам танҳолик, деб ҳисобламасди».

Ҳақиқатда ҳам мутафаккир шоир қитъани шу нуқтаи назар билан ёзганми? «Чинакам танҳолик» деганда нимани тасаввур қилиш керак? Дарвоқе, фардлиғ ғояси Навоийнинг ғазалларида ҳам ёритилган. Англаш ва таҳлилда

чалғимаслик учун уларни ҳам эътибордан четлаштирилмагани мақбул. «Фавойид ул-кибар»даги 506-ғазални ўқиймиз:

*Тариқи ишқ аро гар ўзни фард қилса бирор,  
Хариф эмас, еру кўк неча гар эрурлар иков.*

*Кўнгилдан айла маволид майлини кам-кам,  
Бўлурға фард мавониъдурлар ушбу учов.*

*Десанг, фалакка чиқай фоний аносирдин,  
Нединки руҳинггадир чормих бу тўртov...»*

Чунончи: кимда-ким ишқ тариқида тоқлик мақомиға кўтарила, еру кўкни у иккилик деб эмас, бирлик, деб англайди. Ва кўнглини наботот, ҳайвонот, жамодот майлларидан тозалайди. Чунки бу учлик танҳоликка тўсиқдурлар. Ёлғизланишдан мақсад нима? Руҳни фалакка юксалтириб, руҳоний ҳаёт завқини суриш. Бунда энди тўрт унсур – сув, ҳаво, олов ва туфроқлик сифатларидан ҳам фориғ бўлиш зарур. Зоро, руҳнинг чормихи худди шу тўртводир.

Покланиш – руҳоний. Ёлғизланиш – самовий. Шуни хаёлдан кечиришнинг ўзи кўнгилни орзиқтириб юборади. Ва фардлик сирларидан қўпроқ огоҳ бўлгинг келади.

*Мантиқи ишқ ичра ошиқни тасаввур айла навъ,  
Фард бўлғонларни бу йўлда анга афрод бил.*

Навоийнинг кўрсатмаси бўйича, фардлик саодатини қўлга киритганларни ишқ йўлидаги афрод, деб билиш керак.

Афрод – фарднинг кўплиги. Лекин вақт тоқлари, ғайб эранлари дейилган маълум бир тоифа бўлганки, улар ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га мукаммал бир тарзда тобе бўлиб, фардоният тажаллийсига мазҳар бўлишгани учун афрод номини олишган. Ишқ аҳлига раҳнамоликка уларнинг лойик кўрилишига асосий сабаб ана шу.

Кошонийнинг «Тасаввуф луғати»да ёзилишича, фардлиғ, яъни тафрид – Ҳақ мушоҳадаси ва ҳеч нимани унинг билан бирликда кўрмаслик, шу зайлда қулнинг Ҳақни тоқлиқда кўришидирки, у тажридан кейин эришиладиган марҳала саналади.

Абу Наср Саррожнинг маълумоти бўйича, фардоният соликнинг вуслатга эришгандан кейин эгалланадиган мартабаси. Маънавий-руҳий ушбу мартабада қалб башарий чиркинликлардан буткул покланиб, Ҳақ билан яккама-якка қолиб, тавҳид мушоҳадаси билан машғул бўлади.

Фардлик шунинг учун дахлсиз, идрок ва иродани самовий миқёсда қувватлантиргувчи такрорланмас оламдир. «Тажрид орадан ағёрни қувса, тафрид нафсни четлаштиради ва амалларни ўзининг нафсига нисбат беришдан қутулиш, уларни кўрмаслик ҳолига етиш, одамни мужкаррадликнинг чўққисига қўтаради».

Бу тажрибалардан, албатта, йироқмиз. Уларни жорий қилиш истаги йўқ, ҳисоби. Ўзликни англаш, шу йўлда «ўзлик иморати»ни бузиш нималигини кўпчилик ҳатто хаёлга ҳам келтиролмайди. Навоий талқин қилган жуда нозик, жуда дақиқ маъно ва ҳақиқатларнинг мағзини чақмай, сир-асрорига етолмай Навоийни ўқиб-урганишдан мақтаниш ҳаёсизлик эмасми?

«Ҳайрат ул-аброр»даги қуйидаги мисралар ҳам бу гапни тасдиқлайди:

*Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,  
Бир садафедур дури шаҳворсиз.*

*Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,  
Қайда киши сонида ёлғуз киши.*

*Фард киши даврда топмас наво,  
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?..*

*Тоқ киши айши уйин бил нигун,  
Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?*

Мана «Ул эмастур фардлиғким, жуфтдин фард ўлғасин», деган фикрни олайлик. «Жуфти ҳалол билан биргалиқдаги танҳолик»ка унинг ҳеч алоқаси йўқ.

Султон Валаднинг «Маъориф» китобида баён қилинишича, «бир инсон башарий сифатлардан қутулгани замон, мусаффолашиб, денгизга юзланган бир малакка айланади. Аммо бу мартабага юксалган кишилар ҳам еб-ичади, ишлайди, ухлайди ва оила қуради. Чунки Пайғамбар салоллоҳу алайҳи вассаллам «Никоҳ суннат-дир», деб буюрмишлар».

Навоий ҳам «Жуфтингни топмасдан, сўққабош яшашни сен фардлик деб англама» деганида Пайғамбар (с.а.в.) суннатига асло дахл қилиб бўлмаслигини ёқлаган.

Тўғри, баъзи тариқатларда уйланмаслик қўллаб-куватланиб, унга «мужаррадлик», дея ном берилган. Лекин тасаввуфий истилоҳ сифатида у ағёрдан ва мосиводан алоқани бутунлай узиб, фақат Оллоҳга таважжӯҳ этиш маъносида қўлланилган. Шунинг учун кимdir ҳақида «олами тажарудда эди» дейилса, у уйланмаган маъносида эмас, ул зотнинг кўнглида дунё ва дунё неъматлари ўрнида Ҳақ ишқи мавжуддир, у мосиводан қутилиб, нафс тўсиқларини кечиб, Оллоҳ дийдорига восил бўлмиш, деган фикр англашилган. Навоий қитъасида ҳам «қуёш вали», яъни маъшуқи азал висолига этишишнинг хос бир «усул»и характерлаб берилган.

---

## «ФАЛОНГА АЖАБ ҲОЛ ЭРУРКИМ...»

Фалонға ажаб ҳол эрүрким халойиқ,  
Не құлса алар бирладур можароси.

Сола олмас әл ошиға бир нухуд, гар  
Тузулмас анинг бирла ул әл ароси.

Қазон йүқки, ул анда кафлиз әмастур  
Ки, бўлсун юзига қазонлар қароси.

Бу қитъани қайта-қайта ўқиб, таҳлил ҳам қилғанман. Аммо кейинчалик англадимки, Навоий шеърлари замидида яширинган маъно ва ҳақиқатлар ҳар қандай тушуниш ҳамда таҳлилга қараганда теранроқ экан. Қитъада характеристири асос қилиб олинган жанжалкаш, можаропа-раст «Фалонга» нигоҳни қаратайлик. У умумлашма тип. Шунинг учун оддий одамлар орасидан чиққан «Фалон» билан, сиёсатга ёки амалдор тоифага мансуб «Фалон» бошқа-бошқа кимса: бирининг юзсизлиги, фитнакорлиги ва ўжарлиги иккинчисига айнан ўхшамайди. Айтайлик, олим ва ижодкорнинг можарочилиги янада бошқача. Буларда билағонлик, ақл ўргатиш иddaоси бўлади. Булар бирорларга ташланса, йиртқичлик билан ташланади ва «Ўткан кунлар»даги баттол Ҳомидга ўхшаб боши кесилса ҳам ноҳақлигини тан олмайди. Ана шуларнинг ҳолини «ажаб ҳол» деса бўлади. Зоро, ўз ахволини билмаслик ва майдаликни илм билан ҳам бартараф этиб бўлмайди. Эл орасида «Олимнинг жаллоди, авомнинг жаллодидан ёмон бўлади», деган гапнинг пайдо бўлиши бежиз эмас.

Хуллас, қайси бир ижтимоий гуруҳни қузатманг, «эл ошига бир нўхат» солиш қўлидан келмаса-да, ғавғо-ю

машмаша қўзғашга моҳир бандалар ҳам борлигига иқрор бўласиз. Шоир «Қазон йўқки, ул анда кафлиз (капгир) эмастур», деганда одамларнинг жонига тегиб, асабини қақшатган кимса табиатини бехато гавдалантириб берган.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги қитъалардан бирида «бир аёқ ош учун» эрки ва ғурурини сотган кимса ҳақида:

*Бироқим бўлур бир аёқ ош учун қул,  
Юзига керактур қозоннинг қароси,*

дейилади. Шоир «кафлиз»га қиёслагани кимсага ҳам худди шундай шармандаликни раво кўради. «Ки, бўлсин юзига қазонлар қароси».

---

## **«КАМОЛ ЭТ КАСБКИМ...»**

*Камол эт касбким, олам уйидин,  
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.*

*Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,  
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Комиллик, яъни ахлоқий, маънавий, фикрий камолотга эришиш шарқ адабиётида кенг талқин қилинган мавзу. Алишер Навоий ҳам шу мавзуда кўп асарлар яратган. Бунда улуғ шоир ҳар бир жанрнинг талаби, табиати ва ифода йўли ҳамда усусларини ҳисобга олиб қалам юритган. Бу ҳолни, қитъа жанрига мансуб ушбу тўртликда ҳам кузатиш мумкин. Унинг дастлабки мисраси тўғридан-тўғри «Камол эт касбким...», деган даъват билан бошланади. Азизиддин Насафийнинг ёзишича, «Комил инсон, яхши сўз, яхши амал, яхши ахлоқ ва пухта илмга соҳиб бўлган кишидир... У ашёни ва ашёning маъно-моҳиятини қандай бўлса, худди шу тарзда англар».

Навоий ҳам комиллик тушунчасини оламни тўғри тушуниш билан боғлаган. Чунки олам билан алоқа ва муносабатда хатога йўл қўйилса, инсон ҳеч қачон ўзини хушнуд ва озод ҳис қилмайди. Демак, одам аввал ўзини танимаса, дунёни билишга эришолмайди. Қитъада тарки дунё қилиш тугал, яъни нуқсонсиз бўлишга ҳам ишорат этилган. Акс ҳолда, қўлга киритилган натижага ҳаммомдан нопок чиқишдан унча фарқланмайди. Хуллас, қитъада инсон эрки ва озодлиги муаммоси тасаввуфий тамойилда ёритиб берилган.

---

## «БИЙИК МАҚОМИҒА УЛКИМ...»

*Бийик мақомиға улким тилар сабот, керак  
Ки, әгриликни құюб, тузлук айласа қонун.*

*Туз ўлса соясида әл тиниб манор киби,  
Сипеҳр уйида турад қарнлар, нечукки сутун,*

*Гар әгридур ёғибон ўқу боғланиб бүйни,  
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун.*

Шарқ донишманларидан бири: «Ҳар кишининг бўйнида икки занжир бўлур. Бирорининг уни етти қат кўкка, иккинчисиники етти қат замин қаърида. Кимки тузлук, яъни тўғриликка эътиқодли бўлса, юқоридаги занжир тортилур. Бундай одам халқ ичида улуғ ва азиз бўлур... Кимда-ким әгрилик ва такаббурликни одат қилса, пастки занжир тортилур. Ва ундан маҳлук әл орасинда хор ва безътибор бўлур», – деган экан. Занжир хусусида гапга шубҳаланиш мумкинdir, балки. Лекин тўғрилик инсон қадрини осмон қадар юксакликка кўтариб, әгрилик уни тупроққа қоришириб ташлаши рост. Ҳазрат Навоий әгриликни – ботиллик, тўғриликни «ҳақ дурур», дейдилар. Шоир қитъада тўғриликни умр ва эзгулик таянчи сифатида улуғлаган.

Дастлабки байтнинг маъноси: «Кимки баландлик марта басини истар экан, унга әгриликлан кечиб, тўғриликни яшаш қонунига айлантириш саботи керак. Кейинги фикрлар тамсилий характерда. Яъни: тўғри киши минорга ўхшайди, эл унинг соясида тин олмоғи мумкин. Агар әгри бўлганида қабақ ёғочидек бўйнидан боғланиб, ўқ ёғдирилар ва у ўн-ўн беш кунда яксон бўларди. «Қабақ

йиғочи»— ёй билан нишонга олиб, машқ учун ходанинг учиға ўрнатиладиган ёғочдир.

Мир Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да тұғри одамни шамга қиёслайдилар. Шамнинг қисмати бошдин-оёқ күйіб адo бўлиш. Лекин ёниб тугагунча ҳам нур таратади, у бор экан – ёруғлик мавжуд. Тұғри одамнинг толеи ҳам шунга ўхшаш. У тирик экан, унинг руҳидан тұғрилик ёлқинлари балқийверади.

---

## «НЕ РАҲРАВЕКИ, ТОЖИ ҲИДОЯТ...»

*Не раҳравеки, тожи ҳидоят бошидадур,  
Йўқ бок, анга ҳаводиси афлок тошидин.*

*Худҳудки, қўйдилар азалий тож бошиға,  
Тушкайму, жола ёққан ила тожи бошидин?*

Раҳрав (роҳрав) форсча сўз, йўлчи, йўл юрувчи, дегани. Қитъа «тожи ҳидоят»га эришган солик таърифиға бағишиланган. Шоир айтмоқчики, Ҳақ йўлига кирган, ростлик ва тўғрилиқка эътиқоди событ одам мард ва жасурдир. Замон ва давр воқеалари нечоғлиқ ўзгариб, турили тарзда тусланмасин, бундай кишида қўрқув бўлмайди. Демак, ҳаёт ва замон «тош»ларидан чўчимасликнинг асосий чораси Ҳаққа садоқат ва ўзига ишончdir. Бунга далил сифатида эса Худҳуд қисмати танланган. Навоийнинг «Лисон ут-тайр»ида бу қуш мадҳида ўқиймиз: «Худҳуд (попишак) ақл нуридан баҳраманд ва раҳбарлик жиғаси билан сарбаланд бўлган бир қушдирки, унинг зотида шараф ва иззат ниҳоят юксак бўлиб, бошини тўғри йўл кўрсатувчи тож безайди».

Худҳуд «оламда тенги ва ўхшаши йўқ бир шоҳ» – Оллоҳнинг мавжудлиги ва қудратини англаған қуш. Шарқда Худҳуд тўғрисида тўқилган ривоятлар кўп. Буларда у ақл ва донишмандликнинг тимсоли бўлиб гавдаланади. Худҳуднинг бошига «азалий тож» қўйилишининг илдизларини очадиган битта ривоятни эслатиб ўтайлик. Маълумки, Сулаймон пайғамбар бутун жонзорларнинг жумладан, қушларнинг ҳам тилини билган. Унинг саройида кўп қушлар тўпланган. Ҳар бир қушнинг ўз маҳсус жойи бўлган. Кунлардан бир кун Сулаймон бутун қушларни на-

зардан ўтказиб, Ҳудҳуднинг ўрнини бўш кўрибди ва унинг ўзбошимчалигидан ғазабланибди. Ҳудҳуд қайтганидан сўнг унга оғир жазо бермоқقا онт ичибди. Бир неча вақтдан сўнг Ҳудҳуд қайтиб келибди. Шоҳ уни сўроққа тутибди. Шунда Ҳудҳуд Сабо шаҳрига учиб борганлиги, у ерда бир улкан давлат бўлиб, подшоҳи Билқис отли гўзал хотин эканлигини сўзлабди. У мамлакат кишилари қуёшга сиғинарканлар. Тўғри гапларни айтганлиги учун Сулаймон пайғамбар Ҳудҳуднинг гуноҳидан ўтибди. Ке-йин Билқис хонимга мактуб ёзиб оташпарамстликдан кечиб, ўзининг динини қабул қилишларини таклиф этибди. Билқис бунга розилик билдирибди. Ҳудҳуд шарофати билан Сулаймон Билқис хонимга уйланган, ўша-ўша Ҳудҳуд пайғамбарнинг меҳрини қозонган, яқин сирдоши бўлиб қолган экан. Қитъадан келиб чиқадиган умумий маъно бундай: тўғрилик йўли – ҳудҳудсифатлик йўли. Ҳудҳуднинг бошидаги тож жала ёққани билан тушиб кетмаганидек Ҳақ йўлида юрган кишилар ҳаётини ҳам хавф-хатарлар маҳв эта олмайди.

---

## **«ЮЗИГА АСЛИ ЁМОННИНГ...»**

*Юзига асли ёмоннинг кўп очма гулшани хулқ,  
Сияҳ гилемга албатта меҳр айлама фош.*

*Ки қилмади, гул иси бирла тоза руҳ жуал,  
Қуёш чароғиға парвона бўлмади хуффош.*

Одам боласи онадан ёмон бўлиб туғилмайди. У тарбиятсизлик туфайли ёки носоғлом мухит таъсирида ёмон шахс сифатида шаклланади. Хўш, бундайларни яхши муомала-муносабат билан ўзгартириш мумкинми? Қитъанинг умумий мантиғи бу саволга: «Мумкин эмас», – деб жавоб қайтаришни талаб этади. Ва айни пайтда юқоридаги фикримизни бир қадар ислоҳ қилиш мажбуриятини ҳам туғдиради. Илондан илон пайдо бўлади, чаёндан чаён, дейишади. Худди шунга ўхшаб бадаҳлоқ ота-оналардан ёмон фарзандлар ҳам туғилади. Булар ҳазрат Навоий иборалари билан айтганда, «асли ёмон»лардир. Бобомизнинг насиҳатларига амал қиласиган бўлсак, бунақаларга яхши муомала-муносабат кўрсатавериш донолиқдан эмас. Негаки, «сиёҳ гилем»га қанча нур тўкилмасин, унинг қаролиги ортса ортадики, камаймайди. «Асли ёмон»нинг қора гиламга қиёсланиши билан ҳам кифояланиш мумкин эди. Лекин мана бу ўхшатиш шоир нуқтаи назарини янада ёрқинроқ аён этади:

*Ки қилмади, гул иси бирла тоза руҳ жуал,  
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.*

Жуал – қорақўнғиз. Унинг қисмати гул исинимас, тезак бўйини ҳидлаш. Шунинг учун унга гул иси бирла руҳни тозалаш насиб этмаган. Хуффош – кўршапалак-чи? Унинг ҳаёти зулмат бағрида кечади. Кўршапалак «қуёш чароғига» парвоналикдан маҳрумдир.

---

## **«ВАЖХИ МАОШ УЧУН...»**

*Важхи маош учун кишиким деса, фикр этай,  
Қисмат ризосидан анга бегоналиқ керак.*

*Күнжи қаноат арчи әрур салтанат валек,  
Элдин тамаңни узгали мардоналиқ керак.*

*Ким ишқ асирі үлсаки, мумкин әмас висол,  
Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналиқ керак.*

*Лаззоти нафс тарки самари оғият берур,  
Лек, ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.*

*Тажрид нуридин киши күз ёруттай деса,  
Ахбоб ҳажри шамъига парвоналиқ керак.*

*Гар анжуманни деса, муриду мутисъ этай,  
Күп нұктаву фасонада афсоналиқ керак.*

*Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,  
Зоҳир уйи асосиға вайроналиқ керак.*

*Зоҳир юзидин ар тиласа тожу иззу жоҳ,  
Дарду бало мұхитиға дурдоналиқ керак.*

*Десаңг, халос үлай, борисидин Навоийдек,  
Бехудлуғу май ичмагу девоналиқ керак.*

Бу қитъа Мир Алишер Навоийнинг фалсафий-ирфоний мазмундаги шеърларидан бири. Дастрасында байтдаги маъно мана бундай: «Қайси инсонки «важхи маош» – ҳаёт, тирикчилик ташвишлари түғрисида фикр юритай деса, у

қисмат ҳукмидин йироқлашиши керак». Бу сўзлари билан шоир: «Эй одам, тақдир сир-асоридан огоҳ бўлишга урин, фикрсизлик чоҳига қулама!», – демоқчи бўлган.

Шарқ мутафаккирларининг эътирофига кўра, қаноат – тенгсиз бир маънавий бойлик. Қаноатли киши ҳеч кимга муҳтожлик сезмайди. Шунинг учун бундай шахсларни манфаат ёки тама тузоғига тушириш мумкин эмас. Зоро, улар одамийлик қадриятларини ҳар нарсадан устун қўядилар. Қаноатли бўлиш – аввало, руҳан ва маънан озодликка эришишдир. Руҳ эркинлиги эса шундай дахлсиз мавжудликки, унда ғурур шикастланмайди, майда ва ўткинчи ташвишлар кўнгилга малол ҳамда озурдалик етказа олмайди. Навоий худди шундай қараашларни давом эттириб, қаноат хазинасини бир салтанат сифатида таърифлайди. Лекин унга эгалик қилишнинг энг муҳим шарти бор. Бу – элдан тама этмаслик, элни алдамаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суюнмоқ кифоя эмас. Шоир таъкидлаганидек, «Элдин таъмани узгали мардоналиқ керак».

Ишқа асирилик – дардга мубталолик. Муҳаммад Фузулий «азал котиблари» ошиқлар баҳтини қора ёзганликларни сўзлаган. Алишер Навоий гўё шу баҳти қораликнинг туб сабабини очганлар. Яъни, ишқ дардига мубтало кўнгил висолга интилади. Аммо ошиқ учун висолга етиш мумкин эмас. Ошиқлик аввал-охир «Дарду балога ҳамдаму ҳамхоналиқ»ни талаб этади. Бу нима дегани? Ҳайвоний ҳирсу ҳаваслардан покланиш, демакдир. Шунинг учун ҳам қитъанинг навбатдаги байтида нафс лаззатларидан қутулиш зарурлиги хусусида сўз юритилади:

*Лаззати нафс тарки самари оғият берур,  
Лек ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.*

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ самараси – ботиний осудалик ва равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, вояга етказмоқ учун оқиллик ва заковат лозим.

Оқииллик билан фидойилик орасидаги масофани у қадар йироқ деб бўлмайди. «Дунёда жамики нарса инсонга қурбон, фақат инсон ўз-ўзига қурбон», – деган экан Шамсиддин Табризий. Ўз-ўзини билган инсон мана шу қурбонлиқдан қутулиб, дунёга нечун келиб кетишини ҳар қалай тўғри ҳал қиласди. Ва ўзининг ёлғизлиги билан юзлашган инсон охир-оқибатда уни юракка яширмоқни истайди. Лекин ёлғизлик ҳиссиётлари қалб қаърига ҳар қанча чукур чўймасин, бундан дил зарур даражадаги ёруғликни топмайди. Тоқлик нурининг манбани Навоий қуйидаги тарзда асослаган:

*Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,  
Аҳбоб ҳажри шаъмиға парвоналиқ керак.*

Тасаввуфга бағишлиланган қадимий манбалардан бирида ўқиймиз: «Тажридан мақсад зоҳирий ўлароқ дунё борлиқларини, ботинан эса ҳам дунёвий, ҳам ухровий зиддиятларни тарқ этишдир. Бу гапнинг изоҳи шундай. Ҳақиқий мужаррад дунёдан юз бургани боис бир қарама-қаршиликка йўлиқмайди. Фақат Оллоҳга яқинлик фикри билан яшайди...» Буни эса ҳаммадан талаб қилиб бўлмайди. Шу боис, аҳли дунё билан орада узилиш ёйроқлашиб муқаррардир. Бундай ҳолатда ҳижрон шамига ўзни парвона, дея тасаввур айлаш зарур.

Ёлғизлик нуридан нажот истаган киши учун ҳижрон ҳақиқатда хароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

*Гар анжуманни деса муриду мутиъ этай,  
Кўп нуктаву фасонада афсоналиқ керак.*

Мазмуни: ҳалқни ўзига ром этишни истаган киши кўп маъно, ҳақиқатларни билиши, саргузашларда достон бўлмоғи керак. Шу «афсоналиқ»лардан бири – «ботин ҳарими» дил кошонасини маънавий бойликлари билан тўлдириб, «Зоҳир уйи» ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишдир:

*Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,  
Зоҳир уйи асосига вайроналиқ керак.*

«Зоҳир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ керак. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш – булар ўша «зоҳир уйи»нинг пойдевори ёки безаклариdir. Агар «зоҳир юзидан» кимки тож, иззат ва мартаба тиласа, унга:

*Дарду бало муҳитига дурдоналиғ керак.*

Бироқ шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, ишқ туфайли «дарду балога ҳамхоналиқ» билан тож-у давлат, иззат-у шуҳрат ҳирсида «дарду бало муҳити»даги «дурдоналиқ» ўртасида ер-у осмон қадар фарқ бор.

Охирги сатрдаги «бехудлуғ», «майхўрлик» ва «девоналиқ» тушунчалари қай мақсадда ишлатилаётганлигини тўғри тушуниш зарур, албатта. «Бехудлуғ» – ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувватдир. Май-чи? У маърифат нури, руҳоният бодаси. Бу майдан қониб, ўзини унутган киши дунёга энг ҳушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи донишманд зотдир.

---

## «ЧУН МАНГА ЛУТФ ЭТТИ ШОХ...»

Чун манга лутф этти шоҳ девонда муҳр,  
Бу эди, элдин қуи муҳр урмоғим.

Ким, эрур нафси саркаш манъиға,  
Барчадин бўлғай қуи ўлтурмоғим,

Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади,  
Мундин ўлди муҳрни синдурмоғим.

Тарихчи Мирхонд «Равзат ус-сафо» китобида Ҳазрат Алишер Навоийга муҳрдорлик мансаби берилганлиги ҳақида ёзади: «Хайру эҳсон, латофат ва кўнгил зарофати бобида амир Алишернинг тенги йўқлигидан жаҳонгир подшоҳнинг (Ҳусайн Бойқаро назарда тутмилган – И.Ҳ.) хотири ҳамма вақт унга мойил бўлиб, улуғлик вазирлик ва амирлик мартабасини унга инъом этди. Сўзнинг қисқаси шулки, аввал ул ҳазрат улуғ муҳрни амир Алишернинг қўлига тутқазди ва ул амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида қойим туриб, хизматкорлик поясини юқори осмондан ҳам ўтказди».

Орадан анча муддат кечгач, шоир бу мансабни тарқ этмоқчи бўлади ва мақсадини подшоҳга билдиради. Илтимос қабул қилинади. Лекин Ҳусайн Бойқаро Навоийни янада юқорироқ мартабага – девони олий амирга тайинламоқчи бўлади. Шоирнинг қаршилигига қарамасдан, бу иш амалга оширилади. Бойқаро «маълум соатда муҳр босиш» учун рухсат берганда, Навоий «нишоннинг шундай жойига муҳр босадиким, ундан пастроққа муҳр босишга» жой қолмайди.

Ушбу қитъя ана шу воқеалар таассуротида ёзилган. Илк сатрдаги «чун манга лутф этти шоҳ...» деган фикр –

тариҳий ҳақиқатга тўла мос фикр. Кейинги мисрадаги гап ҳам тўғри: муҳр энг қуи жойга босилган. Мирхонднинг сўзлари бунга гувоҳлик бериб турибди. Унинг эътирофича, «хосу авомни» ҳайрон қолдирган бу воқеанинг содир бўлишига сабаб Алишер Навоийнинг бафоят камтарлиги, камсуқумлиги, хуллас, нафси синиқлиги. Бироқ табиатидаги хоксорлик ва нафснинг шу қадар шикастлигидан шоирнинг ўзи қаноатланганми? Барчадин ўзни қуи олиш, сиртдан қарапланда, фавқулодда ишмас. Аммо ўша вазиятда Мир Алишер Навоий учун бу жиддий синов ҳолати эди.

Мирхонднинг гувоҳлигига кўра, ўшандан сўнг Мир Алишер Навоий муҳр босган жой «муҳрга эга бўлган ҳар бир мансабдор орасида талаш» бўлган экан. Навоийдан ибрат олиш мумкин. Бироқ, ҳеч бир ишда у билан мусобақа қилиш имкони бўлмаган. Шеърнинг охирги байтидаги гапга дикъат қилинг:

*Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади  
Мундин ўлди, муҳрни синдирмоғим.*

Албатта, муҳр синдирилмаган. «Шикасти нафс ҳосил» бўлмагач, барибир чора ахтариш керак-ку! Чора топилган. Шунинг учун ҳам улуғ шоир муҳрни хаёлан синдириб ташлаган. Атоқли олим Алибек Рустамов нафснинг ахлоқий жиҳати билан боғлиқ истилоҳий сўз ва бир неча ибора маъноларини изоҳлаб, «нафси мутмаинна»ни бундай шарҳлайди: «Нафси мутмаинна» иборасидаги «мутмаинна» сўзи ишонч ҳосил қилган, хотиржам бўлган, деган маънодадир. «Нафси мутмаинна» соҳибларининг нафси батамом жиловланган бўлиб, булар нафснинг ғалаёнидан қутулган хотиржам кишилардирлар. Бошқача қилиб айтганда, булар нафс талабларини хаёлга ҳам келтирмайдиган азиз кимсалардир. Буларга энг юксак инсоний хислатлар хосдир». Алишер Навоий муҳр босмоқ маросимида ҳам энг юксак инсоний хислатлар соҳиби эканлигини намойиш қилган.

---

## «ҚАНОАТ ГҮШАСИН ТУТҚИЛКИ...»

*Қаноат гүшасин тутқилки, чун анқо бу даъб этти,  
Анга қушлар ичинда қурб қофида нишимандур.*

*Чу парвори товуғнинг оғзи тинмас туъмадин гарчи,  
Үлар охир, анга аввал катак зиндан маскандур.*

Ҳазрат Навоий «Маҳбуб ул-қулууб»да: «Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутуласан», – дейдилар. Қитъада эса «Қаноат гүшаси»га рағбатлантирилган. Лекин бу гўшага чорлашдан ҳам мурод ўша: нафс ғалвасидан қутилиб, дўст-душманга муҳтожликлан озод, хоксорликда яшашга ташвиқ этмоқдир.

Ривоятларга кўра, Анқо – номи бору, ўзи йўқ афсонавий қуш. У гўё қушларнинг подшоҳи бўлиб, Қоғотигида яшармиш. Қитъада акс эттирилган мантиққа биноан, Анқонинг Кўхи Қоғда муқим туриши гўёки қаноат гўшасига содиклик одатидир. Айни шу хислати туфайли унинг қисматида барча қушлар билан яқинлик битилган. Унинг уяси ҳам «қурб қофи» – яқинлик тоғида. Бу Анқонинг қушлар подшоҳи эканлигига ишора. Мир Алишер Навоий кўз ўнгига қаноатли киши – анқосифат. Анқо эса қаноатли одам тимсолида гавдаланган.

*Чу парвори товуғнинг оғзи тинмас туъмадин гарчи,  
Үлар охир, анга аввал катак зиндан маскандур.*

Ҳазрат Навоий мана шу сўзларни ёзмаганларида, биз қаноатли одамлар билан, тамагир кимсалар ўртасида бу қадар фарқ, табиатан кескин тафовут мавжудлигини аниқ

тасаввур қилолмаган бўлардик. Дарҳақиқат, товуқни қанча парвариш қилсангиз, унинг оғзи ўшанча тинмайди. Аммо у шўрликни тама ҳирси шу даражада мағлуб қиласдики, ҳурлигини бутунлай унутади. У қамалган катак ҳурлик масканимас, зиндан. Тама туйғусининг ўзи ҳам бир зиндандир. Бу тасвирдан сўнг шеърхон тамагир зотларни катакдаги товуқ қиёфасида кўргандай бўлади. Ва бундай қулликнинг илдизларини ўзича кенгроқ текширгиси келади.

---

## «БОРДИЛАР, ЁМҒУР ДУОСИН ҚИЛҒАЛИ АҲЛИ РИЁ...»

*Бордилар ёмғур дуосин қилғали аҳли риё,  
Мен ниёз аҳли эдим, даъви камитин сўрмадим,*

*Ёмғур иккидур: бири маъхуду ул бир кўз ёшим,  
Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойға кўз олдурмадим.*

*Тенгри ёмғур бермадиким, сўзсиз эрди талаб,  
Манга кулгу келди, ашким ёмғурин ёғдирмадим.*

Ўзбек халқи қадим даврлардан бошлаб деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлганлиги маълум. Сув – чорвадор учун ҳам, деҳқон учун ҳам бир хилда зарур. Табиат эса ҳар йил ҳам деҳқон ва чорвадорга сувни етарили даражада инъом этавермаган. Тез-тез қурғоқчилик ҳодисалари юз бериб турган. Лекин ўтмиш аждодларимизда қурғоқчиликка қарши курашмоқ учун бугунгига ўхшаш имтиёз ва чоралар бўлмаган. Улар кўқдан нажот исташган. «Ёмғир ёғдир, сultonим», дея тангрига илтижолар қилишган. Ўтмиш замонларда ўзбек халқи орасида ҳам ёмғир чақириш маросимлари юзага келиб, уларнинг ўзига хос кўриниш, усул ва воситалари бўлган. Масалан, турклар яшайдиган ўлкаларда яда тошидан фойдаланиб ёмғир чақириш одати кенг тарқалган. Буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий бу тўғрида ёзган: ат – ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалган. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри

билин ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндириди». Мир Алишер Навоийнинг фардларидан бирида бундай дейилган:

*Қотиқ кўнглунгдин оқти ҳақ ёши,  
Ки, ёвғур боисидур ёда тоши.*

Байтдаги «ёда тош»— поэтик образ. Унинг маъно ва мундарижасини англаш учун Маҳмуд Кошғарий шарҳлаган яда тош воситасида ёмғир талаб қилиш одати ҳисобга олиниши шарт.

Ёмғир чақириш тушунча ва тасаввурлари асосида маросим фольклори ҳам туғилган. Ана шундай на муналардан бири —«Суст хотин» деб аталган маросим қўшиқларидир. «Суст хотин»нинг пайдо бўлиши, уни ўтказишдан кўзда тутилган асосий мақсад, ижро шакли ва босқичлари, унда айтиладиган қўшиқларнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини тадқиқ этган олим Баҳодир Саримсоқов мана бундай мисоллар келтиради:

*Ҳаволарни ёғдиргин, суст хотин,  
Буғдойларни бўлдиргин, суст хотин.  
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,  
Эл-у юртни тўйдиргин, суст хотин.*

Б. Саримсоқовнинг ёзишича, «Суст хотин» маросими Жанубий Тожикистанда яшовчи ўзбек-лақайларда асосан қуёш ботгач бошланиб, қуйидаги тартибда амалга оширилган: «Белгиланган куни кечки пайт 15 – 20 киши (асосан эркаклар) тўпланиб, ярим яланғоч икки кишини эшакка бир-бирига қаратиб миндирадилар. Уларнинг ўртасига икки тошбақанинг оёғидан боғлаб, эшакнинг икки томонига осилтириб қўядилар. Эшакка минган кишилардан бирининг қўлига ярим қилиб сув солинган қовоқ тутқазиб қўядилар. Иккинчи киши эса бир-бирига боғланган икки қамиш найчани қовоқقا солиб, қўли билан эшиб айлантираверади. Қамиш найчалар

сув қуйилган қовоқ ичида ғувиллаб овоз бериб айланади». Бу осилган ҳалиги икки тошбақанинг қийналиб овоз чиқаришига тақлид экан. Эшакка мингандар ортидан эргашувчилар қишлоқ хонадонларига кириб баланд товушда «Суст хотин» қўшиғини куйлашар, «уй эгаси эса эшакка минган кишилар устидан сув сепар» ва маросим иштирокчилари талаб қилган, донми, нонми, улоқ ёки қўйми, хуллас, нима нарса бўлмасин, уларга ҳадя этар экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Бордилар, ёмғур дуосин қилғали» деган сўзлари айнан юқоридаги ҳолат ва усулларда ёмғир чақириш билан машғул бўлган кимсаларга қаратилмагандир. Лекин шоирнинг «ёмғур дуоси» бирла ёғин ёғдиришга бел боғлаганларни «ахли риё» деб билганилиги шубҳасизdir.

Қитъанинг иккинчи сатрида таъкидланишича, шоирнинг ўзи ҳам «ниёз ахли», яъни сиғинувчи ва ёлворувчилар тоифасидан. Шунинг учун у ёмғир дуосини ўқувчиларнинг даъво сабабларини тафтиш қилиб ўтирумайди-ю, «ёмғур иккидур», дейди. Бири – «маъхуд», одатий, табиий ёмғир. Иккинчиси «кўз ёши».

*Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойға кўз олдурмадим.*

Бу сатр иккинчи «ёмғир»нинг қандай воқе бўлишини шарҳлайди. «Ул ойга кўз олдирмоқ» – кўнгилнинг дардга чўмиши. Бу – сўзонлик. Мана шу ёниш бўлмаса, қуруқ дуогўйлик ва ёлворишдан фойда йўқ. Олов-оташсиз талабдан ҳеч нима содир бўлмайди. Жумладан, ёмғир ҳам:

*Тенгри ёмғир бермадиким, сўзсиз эрди талаб,  
Манга кулгу келди, ашким ёмғурин ёғдурмадим.*

«Сўзсиз эрди талаб»даги «сўзсиз» – ҳароратсиз, совуқ мазмунига эга. Кўр-кўроналик, юзакилик, албатта, кишида кулгу қўзғайди. Бунда ҳатто шоир эътироф этмоқчи, ашк ёмғири ҳам тўкилмайди.

---

## «ТАВОЗҮЙ ЯХШИ, АММО...»

*Тавозүй яхши, аммо яхшироқдур  
Агар, даъб этса они аҳли давлат.*

*Эрур ҳам афв хўб-у хўброқ ул,  
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат.*

*Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,  
Агар, йўқдур онинг ёнида миннат,*

*Ҳаким инсонни комил дебтур, они  
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.*

Ривоят этилишича, тўс-тўполонли бир ов пайтида Хусрав Парвезнинг тожидаги битта гавҳар йўқолибди. Лекин ов вақти буни ҳеч ким пайқамабди. Шоҳ шаҳарга қайтгачгина буни сезибди-ю, ғала-ғовур бошланибди. Чунки ўша гавҳар шунчалик қимматбаҳо эканки, унинг нархи бутун мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг тураркан. Шунинг учун уни топиб келтирган кишига катта мукофот ваъда қилинибди. Бир гурӯҳ ҳалойиқ гавҳар ахтаргали дашту биёбонга чиқибди. Иттифоқо, улар икки одамга дуч келишибди. Бу йўловчилардан бири – ғофил, иккинчиси – огоҳ киши экан. Ғафлатнинг биринчи белгиси – кеккайиш. Ғофил одам, албатта, манманликка бўйсунади. Огоҳлик эса одоб ва камтаринлик демак. Гердайганнинг номи – Мудбир. Иккинчисининг оти Муқбил экан. Улар шу биёбонни кесиб ўтиб шаҳар томон бораётган эдилар. Гавҳар излаётганларнинг бошлиғи бу икки йўлчи билан учрашганда Мудбир такаббурлик ҳавоси туфайли сардор билан салом-алик қилмай гердайганча ўтиб кетади. Муқбил одамийлик юзасидан унга одоб би-

лан бош эгиб салом беради-ю, ўша пайтда оёғи остида ётган гавҳарни кўриб, бошлиққа олиб узатади. Ваъда этилган мукофот Муқбилга берилиб, у Хусравнинг олқишига сазовор бўлади. Мудбир нимага эришади? У шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлади. Бу ривоят тавозенинг хосияти ва шарофати хусусида. Ҳазрат Навоий «Тавозе – кишига ҳалқнинг муҳаббатини жалб қиласди», тавозели одамларга «ҳамма таъзим қиласди ва ҳурмат билдиради», – деган фикрларини ана шу ривоят орқали тасдиқлайдилар. Тавозе нима? Бу саволга ҳам ривоятда жавоб бор. Тавозе инсоний хислатларнинг ҳимматбаҳо гавҳари, хулқ ва одоб безаги. У хоксорлик инжуси. Мақсад гавҳарлари тавозели кишиларнинг оёғи остидадур. Мана шунинг учун Мир Алишер Навоий қитъада тавозенинг яхшилигини айтиш билан кифояланмасдан, уни одатга айлантирмоққа ундағанлар. Лекин бу гап кўпроқ «аҳли давлат»га тегишли қилиб сўзланган. Чунки уларнинг аксариятида тавозе етишмайди. Афв этиш – кечириш. Кечиримли бўлмоқ – қудрат қасб этмоқ. Ҳазрат Навоий одамийлик қудрати туфайли амалга ошириладиган афвни юксак баҳолайдилар:

*Эрур ҳам афв ҳўбу ҳўброқ ул,  
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат.*

Ато сўзининг иккинчи маъноси мурувват қилмоқ, инъом-эҳсон бермоқ. Лекин мурувват ва ҳимматнинг ёнида миннат сезилса – бу мурувватизлиқдан ҳам ёмондир. Шунинг учун ҳам Навоий:

*Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,  
Агар йўқтур онинг ёнида миннат, –*

деб насиҳат қилган эди.

Қайд этилган «бу неча хислат» одамийлик учун зарур фазилатлардир. Кимнинг зоти шу фазилатлардан мархум эмас экан, файласуф ҳукмича ўша одам инсони комилдур:

*Ҳаким инсонни комил дебтур они,  
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.*

---

## **«ҒАЗАЛДА УЧ КИШИ...»**

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ  
Ким андин-яхши йўқ назм эҳтимоли.*

*Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,  
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

*Бири Исо нафаслик, ринди Шероз,  
Фано дайрида масту ловболи.*

*Бири қудси асирлик Ориғи Жом,  
Ки, жоми Жамдуурур синғон сафоли.*

*Навоий назмиға боқсанг эмастур,  
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти ҳоли.*

*Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,  
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.*

Ушбу қитъани Алишер Навоий ғазалчиликдаги устодлари таърифига бағишилаган. Биринчи байтдаги фикр умумий. Үнда ғазалда уч кишининг услугуб ва равиши яхши эканлиги, улардан ўтказиб шеър яратиш мушкул ишлиги таъкидланган. Кейинги икки қатор шу уч ғазал устасининг бири ҳақида:

*Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,  
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

Бу «соҳири ҳинд»-Хусрав Дехлавий. Шу бир байтда Дехлавий истеъдодига хос мухим фазилатлар айтилган. Биринчидан, у шеърда ифода сиқиқлиги, яъни «муъжиз баёнлиқ»қа эришган. Шу маҳорати туфайли унинг ўзи соҳир, сўзлари сеҳрли. Иккинчидан, бу шоирнинг қалби ёлқинли. Рух ва ҳолатларида ҳам сўзонлик акс этадики, булар ишқ аҳлининг бағрини ўртайди. Навбатдаги сатрларни ўқиймиз:

*Бири Исо нафаслик ринди Шероз,  
Фано дайрида масту ловболи.*

Исо – ривоятларга биноан, нафаси билан ўликни ҳам тирилтира биладиган пайғамбар бўлганмиш. Мир Алишер Навоий Исога ўхшатаётган «ринди Шероз» – нафаси ўткир буюк форс шоири – Хожа Ҳофиз Шерозийдир. У фано майхонасининг ринди. Риндлиги учун ҳам кўнгли ўткинчи дунёнинг ўткинчи ғам-у ташвишларидан фориғ. Ҳофизнинг ғазалиёти мурда кўнгилларни ҳам тирилтирувчи хаёлий оҳанглари, ҳақиқат майи мадҳ этилган маънолари билан шеърхон юрагига ларза солади.

*Бири құдси асирик Орифи Жом,  
Ки, жоми Жамдурур синғон сафоли.*

Бу байт Абдураҳмон Жомий мадҳига бағишиланган. Бунда Жомий биринчидан, покизаликка (құдси асирик) намуна қилиб кўрсатилган. Иккинчидан, у Жом шаҳридан етишган ориф, ҳақ илмининг алломаси. Шунинг учун ҳам унинг оддийгина сафол идиши (ҳатто синган сафоли) шоҳ Жамшиднинг ўша машҳур Жоми билан tengdir. Бу образли фикр бевосита Жомийнинг ижодиётига ҳам тегишлидирки, унинг «синғон сафоли»дан завқ ва маърифат симирган кишиларнинг орифга айланмаслиги мумкин бўлмаган ҳолдир.

*Навоий назмига боқсанг, эмастур,  
Бу учининг ҳолидин ҳар байти холи.*

Демак, ҳазрат Навоий шеъриятига назар ташлаган киши «бу учнинг», яъни Ҳусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийларнинг таъсирини сеза олади. Бобомиз қитъа сўнгидаги ўз шеъриягини қўзгуга, устозларини эса шу маънавий ойнага жамоли акс этган уч «маҳваш»га нисбат берганлар:

*Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,  
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.*

Бу қитъа фақат устозларга ҳурмат-эҳтиром маъносидагина эмас, дўстликни улуғлаши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Ахир, унда таърифлари битилган учала шоир ҳам форсий адабиётнинг ўлмас вакиллариdir.

---

## «ТУҲФАЛАРКИМ ЮБОРДИ ҚАЙСАРИ РУМ...»

*Туҳфаларким юборди қайсари рум,  
Бурса жинси фаранг дебоси.*

*Турфа кўргилки зумраи Ислом,  
Анга солди фаранг яғмоси.*

Эски хитой файласуфи Лао Эрни замондошларидан бири «Қанотли арслон», деб таърифлаган экан. Чиндан ҳам унинг эркинлиги жасурлигидан, шиҷоати илми ва ҳурлигидан юқори бўлган. «Файласуфлар бир-бирини севиш учун туғилмайди. Чунки бургут биргалиқда парвоз қилмайди», – деган фикр ҳам худди шу файласуфнинг феъл-авторига мувоғиқ келади.

Кунлардан бир кун бир йиғинда у «Мени ҳеч ким енголмайди», дебди. Шунда ғаним ва мухолифлар «Нега енгилмас экан? Ким у? Жавоб берсин!», деб ғавғо бошлишибди. Таchlанишлар кучайса ҳам Лао Эр ҳеч оғиз очмабди. Аммо охири жавоб беришга мажбур бўлгач, ўртага чиқиб, «Мен, ахир, енгилганман...», – дебди. Ана шунда ахли ғаним гап нимадалигини фаҳмлаб, Буюк қудратга таслимлик ва илоҳий иродага куч-қуввати тўғрисида бош қотиришга киришиб кетишибди. Алишер Навоийнинг руҳида ҳам, дунёқарашида ҳам ўша қадим хитой файласуфиникига бир монандлик бор. Чунончи, Навоийнинг кўпдан кўп фикр ва тушунчаларида Ҳаққа содиқликдан туғилган ғолиблик мавжуд. Шунинг учун уларнинг баъзилари чинакам башорат моҳиятига эга.

«Наводир уш-шабоб» девонидан жой олган ушбу қитъада ҳам тарихий бир башорат мазмуни яширин, деса

ғалат бўлмайди. Унда айтилишича, қайсари Рум, яъни Турк султони Ҳиротга, аниқроғи, Султон Ҳусайн Бойқаро саройига Бурсада тўқилган нафис ва чиройли фаранг матоларини тухфа қилиб юборади. Ҳар хил даражадаги маҳаллий амалдорлар учун ўша матолар, албатта, қизиқ кўринган. Лекин Навоий қизиқишининг ҳорисликка айланганилигига эътиборни қаратади. Ва бу ҳодисанинг замирида мусулмонлар жамоасининг «фаранг яғмоси»га гирифторм бўлишини хаёлидан ўтказади. Бу ҳақиқат тарихчи А. З. Валиди Тўғон томонидан қуйидаги тарзда изоҳланган: «Оврупонинг саноат молларига қизиқиш Ўрта Осиёда ўн бешинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошланганди. Ҳатто Истанбулдан Ҳиротга олиб келинган бундай қимматбаҳо нарсаларнинг кўпи «фаранг шойилари» эди. Алишер Навоий Фотиҳ Султон Маҳмуд томонидан Ҳиротга жўнатилган фаранг молларидан иборат ҳадялардан баҳс юритар экан, бу матолар воситаси илиа фарангларнинг ислом оламини яғмо этишга киришганликларини шоирона бир зайлда ифода қилгандир».

Дунёда босқинчилик ва қарамлик тузоғига туширишнинг йўли ёки усули фақат ҳарбий зўравонлик эмас, балки илм-фан, маданият, санъат ниқобидаги яғмолар ҳамдир. Миллат ўзлигини ич-ичдан емирувчи бундай ҳодисаларни туркий халқлар тарихда бир неча бора бошдан ўтказишган. Алишер Навоийнинг доҳий шоирлиги шундаки, Оврупога тобеликка томон очилган мусулмон дунёсидаги бир «дарча»ни ўз вақтида бехато билган ва элу улусни бундан огоҳлантирган. Кейинги асрлардаги воқеа-ҳодисалар Навоийнинг ҳақлигини тўла-тўқис тасдиқлаган бўлса-да, донишманд шоирнинг ишорат ва огоҳликка чорловидан зарур даражада хulosачиқарилмаган. Оқибатда эса, ғарбнинг кийим-кечак ва ҳар турли жиҳозларига ошуфталиқ олдинги замонлардагига нисбатан шиддат илиа кучайса кучайганки, камаймаган. Бу балким давр ва тараққиёт талабидир. Лекин масаланинг иккинчи – Навоийни ташвишлантирган жиҳати мавжудлигини ҳам ҳеч унутмаслик зарур.

---

## **«ТИЛИНГНИ АСРАҒИЛ...»**

*Навоий, тилинг асрағил зинҳор,  
Десангким, емай даҳр ишидин фусус.*

*Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун,  
Қилурлар тожварлар била дастбўс.*

*Неча тожварлар кесарлар бошин,  
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Қитъанинг биринчи икки қаторида: «Дунё ишларидан афсусга ботмайин десанг, тилингга эҳтиёт бўл, уни асрағил», дейилган. Шоирнинг ўз-ўзига мурожаати ва ўзидан талаби барча ўқувчига тегишли.

Бобомизнинг асл муддаоси – тилни асрашга чақириқдир. Лекин буни кимдир англайди, кимдир эса ўқ. Ҳазрат Навоий шуни инобатга олиб, қитъаларида севиб ишлатган тамсил санъати, яъни далил келтириш усулига суюнадилар.

*Назар қилким, ўқ оғзи тилсиз учун,  
Қилур тожварлар била дастбус.*

Демак, бу – биринчидалил. Чунончи, назар сол, ўқ оғзи (ёй ўқи эътиборга олинаётир) тилсиз бўлганлиги учун тож эгалари шоҳлар билан қўл ўпишади. Ўқнинг тилсизлигини намуна қилиб ҳазрат Навоий одамларга қаратади: «Сиз ҳам буткул гунг бўлинг, шунда тождорлар ардоғи ва саховатига эришасиз», демоқчимилар? Йўқ, албатта. Байтдаги фикр мазмунини аниқ билиш ва тўғри хулоса чиқариш учун ўтмишда яратилган афсона, мифологик қарашларга

мурожаат қилиш лозим. Қадимий туркларнинг тасаввурларига кўра ёй ва ўқ худо томонидан яратилган. Шунинг учун туркларда ёй ҳукмронлик, мустақилликни, ўқ эса тобеликни билдирган. Мабодо бир қабила иккинчи қабила бошлиғига ўқ юборса, у икки маънода қабул қилинган. Бири – ҳурмат. Иккинчиси – қарамлик. Энг қадим Хитой манбаларида туркларда ҳар қайси қабиланинг маҳсус ўқи бўлганлиги ёзилган эмиш. Мир Алишер Навоий ўқнинг «тожварлар била дастбус» қилишини сўзлаганларида ана шу нуқтаи назарларга асосланганлар. Энди иккинчи далил:

*Неча тожварлар кесарлар бошин,  
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Хўрзанинг бемаҳалда қичқириши ҳанузгача хосиятсиз ҳодиса саналади. Нега? Бу ҳам афсонавий воқеа билан алоқадор. Ўтмиш замонларда Каюмарс деган подшоҳ бўлган экан. У адолатли, кўп жойларни обод этган эмиш. Каюмарснинг Пушанг отли ўғлини Дамованд тоғида девлар ўлдиришади. Бундан бир қуш огоҳ бўлиб, қаттиқ нола қила бошлайди. Шоҳ шу қуш «йўлбошчилигига» ўғлининг жасадини топади. Каюмарснинг бошқа фарзандлари ҳам бўлади, улардан бирини юртга бошлиқ тайинлаб, ўзи девларни ўлдиришга отланади. Каюмарс йўлда кетаётib бир оқ хўрзни учратади. У йўл бошида туриб қичқирмоқда, сал олисроқقا бир товуқни илон ўраб олган. Хўрз қичқирибгина қолмасдан жон-жаҳди билан илонга ташланар ҳам эди. Бу ҳолат Каюмарсга хуш келади ва: «Агар хўрз ўз жуфтини қутқариш учун курашаётган экан, демак бу жониворнинг ҳам феъли инсонга ўхшаш», дейди. У илоннинг бошини янчиб, хўрз билан макиённи озод қиласди. Уларни ўз ўғилларига бериб, асрар-авайлашни буюради. Шундан бошлаб элда товуқ сақлаш расмга айланади. Чунки улар бор хонадонларга девлар йўламас эмиш. Хўрзанинг чақириши эса яхшилик белгиси. Унда Навоий нега бемаҳал қичқирган хўрзанинг

боши кесилиши түғрисида эслатаётир? Бу ҳодиса ҳам Каюмарс тақдирига боғланған. Бир куни ўша оқ хўроз кутилмаганда кечки пайтда қичқириб қолади. Одамлар бунинг сирини билолмай ҳайратланишади. Сўнг маълум бўладики, Каюмарс ўлган экан. Шунинг учун хўроз кечки пайт қичқирдими – бу ёмонлик хабари, ундан хўрозни дарҳол сўйиш лозим, деган фикр ақида шаклида асрлар мобайнида яшаб келган. Бунга ўхашаш эътиқодлар дунёдаги бошқа халқлар учун ҳам хосдир. Масалан, Шекспирнинг «Ҳамлет»ида ўқиймиз:

«Горацо:

«Дерларки, гўё хўроз – тонг карнайчиси,  
Қийқириб ўйғотади кундуз тангрисин.  
Гўё унинг садосин эшиштгач ҳамон –  
Ҳаводами, ўтдами, қуруқда, сувда  
Кезаётган саёқ рух унга шошилар  
Бу қиссанинг далилин биз ҳозир кўрдик.

Марцелл:

Ростдан, хўроз қичқиргач у хира бўлди.  
Элда бир эътиқод бор, гўё ҳар қишида  
Ҳазрат Исо байрами арафасида  
Туни билан қичқириб тураркан хўроз.  
Дейдиларки, у кеча-арвоҳлар жимжит  
Тунлар-сокит, юлдузлар беозор бўлур...»

Кўраяпсизки, бизга оддий бўлиб туюладиган хўроз қичқириши ҳодисаси икки буюк санъаткор учун икки муҳим маъно ва хилма-хил нуқтаи назарларни ифодалашга восита бўлган. Навоий бу восита орқали ўринисиз гап, мавридсиз алжирашлар инсон ўлимига ҳам сабаб бўлиши эҳтимолидан огоҳлантирган.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. НАВОИЙГА ҚАЙТИШ. З-КИТОБ

III

# АДАБИЙ СУЖБАТЛАР

---

## «КИМКИ БЕИШҚ, ИЛМУ ДОНИШ ИСТАГАЙ...»

**Мұхиддин АБДУЛҒАФФОР:** – Иброҳим ақа, асосий илмий йұналишингиз Навоийшунослик бүлгани учун сұхбатни ҳам шу мавзудаги сабол билан бошласак. Жамият онғида Навоий – ўзбек миллатининг маънавий падари, деган бир оз расмийроқ тасаввур қарор топган. Шу сабабдан ҳатто бозордаги қаллобдан сўрасангиз ҳам дарров қўлини кўксига қўйиб, «Навоий – бобомиз!» дейди. Лекин ул зоти шариф, бугун урфга кирган сўз билан айтганда, фақатгина «брэнд» бўлиб қолиши дуруст эмас-да! Машҳур рус шоираси Марина Цветаева бир асарини «Мой Пушкин» («Менинг Пушкиним») деб атагани эсингиздадир. Ваҳоланки, бизнинг ҳатто адабий даврага мансуб кишилар орасида ҳам «Менинг Навоийим», дейдиган кимсанни топиш душвор. Ахир, Пушкин каби Навоий ҳам ҳар бир киши ўзича кашф этиши зарур бўлган даҳо-ку! Сизнинг назарингизда, бунга нималар тўсқинлик қиласяпти? Демократия парадокси – танбал омма-ю унинг «улгуржи» маданиятими? Ёки навоийшуносларимиз буюк шоир панжасига муносиб панжа уролмаяптими? Ҳазратнинг сўз оламига муайян асарлар таҳлилу талқинлари орқали кирилиши аён ҳақиқат. Лекин нега бизда барча таҳлилу талқинлар бир хил: шакл бобида фалон мисрадаги фалон санъатдан ҳайратга тушилади-ю, мазмун бобида эса тасаввуф таълимотига элтиб боғланади, тамом вассалом. Нега бир асарга бир неча усул билан ёндашишга журъат этилмайди? Математиклар айтмоқчи, ўнта мисолни битта усул билан ечгандан кўра, битта мисолни ўнта усул билан ечган самаралироқ эмасми? Эҳтимол, Навоий абёти ҳар бир кўнгил мулкига айланиб кетмаётганига бошқа сабаблар ҳам бордир, нима дейсиз?

**Иброҳим ҲАҚҚУЛ:** – Навоийни ўқиб-ўрганиш ва англаш ҳақида кейинги пайтларда ҳам анча-мунча фикр-мулоҳазалар айтилди. Ўзбекистон халқ шоири Э.Воҳидовнинг «Тафаккур» журнали саволларига берган жавобларида шундай бир талаб ҳам ифодаланган: «Навоийдан камида минг байт ёд билмаган киши ўзини зиёли ҳисоблашга ҳаққи йўқ, деб ўйлайман. Нафақат зиёли, балки мен ўзбекман, Навоий менинг бобом, деб айтишга ҳаққи йўқ деб ўйлайман». Бу – умуман тўғри гап. Аммо ҳаётга нигоҳ ташласангиз, аҳвол тамоман бошқача. Тушунмаслик билан тушунишни истамаслик айни бир нарса эмас. Навоий масаласида истакдан кўра оммада истаксизлик туйғуси устунроқ. Сабаб нима? Сабаб кўп ва шошилмасдан уларга жавоб топишга уриниш керак. Навоий ижодиётини оломон савиясига мослаш ёки қандайдир юза мақсадни кўзлаб оммалаштириш мумкинми? Бундоқ ҳаракат Навоийни ўқувчидан янада узоқлаштиради. Улуғ санъаткорлар асарларини осон англай олмаслик муаммоси ҳамма вақт бўлган. Ва бундан кўз юммаслик лозим. «Оддий немис халқи Гётени, оддий француздар – Мольерини, ҳатто инглизлар Шекспирни ўқишимайди...», – дейди машхур рус адаби И.С.Тургенев, Бошқа халқларнинг айрим доҳий ижодкорлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Масалан, Пушкинни олайлик. Марина Цветаева «Менинг Пушкиним» дея ўзига хос бир китоб ёзгани билан, Пушкин ижодиётига қанчадан-қанча рус қаламкашлари ичдан ҳеч яқинлик сезишмаган. А. Твардовскийнинг ёзишича, кўпгина ёш рус шоирларида ҳам Пушкинни пухта ўрганиш истаги бўлмаганидек, улар ҳар қайси қалам соҳибининг Пушкинга борадиган алоҳида йўли бўлиши зарурлигини хаёлга ҳам келтиришмаган.

Шукурлар бўлғайки, «Менинг Навоийим» дейишга муносиб адиларимиз бўлган: Айний, Ойбек, Мақсуд Шайхзода. Ана шу ижодкорлар ва фидоий зиёлилардан ўrnак олиб, имкон даражасида Навоийни халқقا кенгроқ танитиш учун ҳормай-толмай заҳмат чекадиган янги авлод етишиб чиқиши керак.

Ҳеч қачон, ҳеч ким «Навоийнинг панжасига панжа уриб» билмайди. Навоий Шахсига яқин бориш, ижодиётининг умум-руҳиятига суюниб асарлари маъно-моҳиятининг нисбатан тўғри талқинларини яратиш – катта ютуқ. Навоий ижодиёти ижтимоий-маданий эҳтиёж,

дунёқараш, руҳий ҳолат ва эстетик идеал жиҳатидан XX асрда пайдо бўлган реалистик адабиётдан кескин фарқланади. Унда айтарли ҳамма нарса абадият тушунчаси ва тайёргарлиги нуқтаи назаридан ё маъқулланади ёки инкор этилади. Келинг, ҳар қандай буюк санъаткор ижодиётининг марказида турадиган «мен» тушунчасига тўхталсак. Навоий девонларида фано ва фанолик калимаси тилга олинмаган шеърни учратиш қийин деса, хато бўлмас. Бундай фанопарастликнинг боиси нима? Ҳақдан ўзга ҳамма нарсанинг ўткинчи ва бақосизлигини айтиш ё таъкидлашми? Йўқ, албатта. Навоийда шахс камолининг бир қаноти башарийлик бўлса, иккинчиси илоҳийликдир. Лекин илоҳийликни, зинҳор-базинҳор ҳаёт завқи, тириклик ва инсонийлик муаммоларидан йироқ ҳолат ёки руҳоний қаноат деб билмаслик жоиз. Хуллас, Навоийнинг фано тушунчаси бир «мен» ва «менлик»дан кечиб, ҳеч қанақа нафсоний манфаат, таҳлика ҳамда таъсирга берилмайдиган мутлақо эркин бир «мен»ни яратишдан иборатдир. Биринчи «Мен» ва «менлик»нинг ўрни ҳам, мақоми ҳам паст, иккинчисиники ғоятда юқори. Зеро, улардан дастлабкиси башарий (моддий, зоҳирий, ҳиссий, ҳайвоний, нафсоний), кейингиси илоҳий (маънавий, руҳоний, ботиний, малакий)дир. Тасаввуф ахлоқий ва маънавий ҳаётда шу икки «мен»дан устунликка эришганини тўла ҳоким айлаш билан тугайдиган бир курашдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони шу курашнинг паҳлавонларидан ҳисобланади. Тўғри, шоир башарий менликдан баҳс юритганда, кўнгли жуда эзгин, маҳзун, тоҳо ўзини аёвсиз айблаш ва танқид қилишга мойил.

*Мени киши демаса эл, малулnevchun ўлай,  
Киши ҳисобида мен ҳам ўзумни санаман.*

Ёки:

*Даҳри фоний, эй Навоий туштуур ёхуд хаёл,  
Давлати боқий умидинг бўлса, кечгил бўридин.*

Аммо шоир илоҳий «мен»дан сўзлаганда, фавқулодда мағрур ва некбиндир. Барча зафарларнинг зафарини ҳам Навоий таъма, риё, кибр, худпарастлик, қаллоблик каби иллатлардан тозаланган худди шу менлик билан алоқалантиради:

*Фони ўлуб кимки ниёз айлади,  
Тангри ани кошифи роз айлади.*

Навоий шеърларида мазкур икки ҳолатда ифодаланган фикр-түйғулар бир-бири билан зидлашса-да, икки «мен» мавжудлиги инобатга олинса, қарама-қаршилик ўз-ўзидан четга суриласи. Ва ҳамма нарсани ана шу янги маънавий «мен» ҳал қилиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

*Риё-у ужбу, ҳасад дағъин эт фано билаким,  
Кетур, бу дору ила мунча муҳталиф амроз.*

Таҳлилу талқинлардаги бир хилликни ҳам, мазмун бобида Навоий асарларини тасаввуф таълимотига этиб тақашларни ҳам инкор этиб бўлмайди. Хусусан кейинги ўн йилликда булар бир «удум» тулага кирган ва нисбатан суъистемол қилинаётган уринишдир. Бу ҳақда батафсил гапириш ва ёзиш зарур. Аммо аксарият олимлар учун «Сен менга..., мен сенга...» ақидаси жуда мақбулга ўхшаб қолди.

*– Навбатдаги саволнинг ҳам бир чети ҳазрат Навоийга бориб туташади. Сиз адабий учрашувлардан бирда Навоий мероси ва ёшлар шеърияти мавзусида баҳс очиб, от айланиб қозиғини топгандек, ёшлар ҳам излай-излай бир куни албатта Навоийга қайтади, деган эдингиз. Ана шу учрашувдан буён ҳам чамаси йигирма йиллар ўтди-ёв. Лекин ёш қаламкашлар ҳануз ғарб адабий тажрибасига, модерн ва постмодерн услубларига майл кўрсатаётир. Нима, ўша башоратингиз нотўғри чиқдими? Ёки Сиз айтган кунни яна озроқ кутиши лозимми? Замонавий адабиётдан-да, чуқур хабардор олим сифатида айтинг-чи, бугунги сўз санъатимиздаги модерн ва постмодерн тамойилларига муносабатингиз қандай? Сиз, модерн ва постмодернчилар инсон руҳий оламининг энг чекка пучмоқлари қадар кириб боряпти, сўзининг тасвирий ва ифодавий имкониятларини ҳам айнан шулар дадил кашф этяпти, деган фикрдаги тараффорлар сафидамисиз ёки, тўғри, бадиий адабиётда ҳам асбоб-аслаҳани янгилаб туриш ксрак, лекин маъномоҳиятни қурбон келтириш ҳисобига эмас, деган фикрдаги муҳолифлар сафидами?*

– Адабиётимиздаги ғарбчилик таъсири ва тажрибалири, модерн ва постмодерн йўлидаги ижод намуналари баҳсида бир-бирини қўллаб-қувватловчи фикрларга тескари – уларни инкор айловчи мулоҳазалар ҳам илгари сурилиб келинмоқда. Бу яхши. Бадий ижодда янгилик ва янгиланишга ўз-ўзидан эришилмайди: изланиш, обҳавони ўзгартиришга бел боғлаш зарур. Аммо бунда ижодий эҳтиёж, янгиликни оқладиган моҳият аниқ ва ёрқин бўлмоғи керак. Акс ҳолда энг самимий ижодий ҳаракат ҳам қўғирчоқбозлик машғулотига менгзаб қолиши ҳеч гап эмас. Анъанавий ижод тажрибасида бир хиллик ва эскириш аломатлари бўлган, бўлиши муқаррар. Модернчилик байроғини кўтариш хоҳишидаги ижодкорлар, энг аввало, худди шу бир хиллик, янада аникроғи, шакл, мазмун ва ифодадаги турғунликка қарши. Шу маънода тушунишгина эмас, уларни қўллаш ҳам лозим, деб ўйлайман. Бироқ асрлар мобайнида яшаб келган ғоявий-эстетик анъаналардан узилиб ёки ундан бутунлай йироқлашиб адабиётда янгилик яратиб бўлмайди. Янгилик миллий шур, миллий тафаккур, миллатнинг маданий-маънавий идрокига мувофиқ зайлда юзага келиши лозим. Афсуски, модерн тамойилда битилган асарларда табиийликка нисбатан атайинлик, илҳомга қарагандা тақлидчилик оптиқроқ кўзга ташланади. Тўғри, модерн ижод вакиллари орасида астойдил мاشаққат чекиб ҳам ижоди, ҳам шахсини шакллантирганлар бор бўлса-да, баъзиларининг шахсияти, дунёқараши жуда ожиз ва ғарибдурки, адабиётга бундайлардан бир манфаат етмаслиги аниқдир.

Менимча, навқирон қаламкашларнинг ғарб адабиётига майл ва қизиқишлари ўтган асрнинг саксонинчи йилларида гидек кучлимас ва ушбу ҳолат бундан кейин янада мўътадиллашади. Қолаверса, Вақт аталмиш олий ҳакам кераклидан кераксизни, яроқсиздан яроқлини ажратишда хато қилмайди. Ҳеч нимага ишониilmаса ҳам, шунга ишонмоқ лозим.

– Устоз Озод Шарафиiddинов бир вақтлар, шоир кўп-у, шеър оз, дея куйинган, ҳақиқий шеърнинг камлигига эса бир сабаб деб «маддоҳизм»ни қоралаган эди. Чунки адабий тамагирлик бўлмиш маддоҳизм ҳар доим адабий саёзлик ҳисобланган примитивизм билан эгиз ўлароқ дунёга келади. Бу тоифа «шоир»лар Ватан,

халқ, истиқдол каби мұътабар (айни өткізу «ликвид») мавзуларға ёпишиб, ҳаммага маңлум гаплардан ясама күтариңкілиқ билан мисра тизади. Ваҳоланки, асл шеър ҳар қачон... сир бағрига сағардир! «Маддоҳизм» ва примитивизмнинг манбалари, табиати, оқибатлари, алалхусус, уларға қарши кураш йүллари түғрисида ҳам фикрингизни билишни истардик...

– Маддоҳлик, саёзлик, сохтакорлик... Шарқ шеъриятида булар асрлардан асрларға ўтиб, ҳамон ҳаракатдан тұхтамаган нұқсон ва иллатлардир. Аммо тан олиш жоизки, бугунгидек улар ҳеч қачон гуркираб қулоч ёзмagan эди. Үртамиёначи ва талантсизларнинг ҳозир куни туққан. Истаганини ёзади. Хоҳлаган қоғоз ва муқовада китобини чиқаради. Ҳеч ким «пишагини пишт» демайди. Аксинча, ўша китоблардан анча-мунчаси номдор-номдор шоир, адеб ёки мұнаққидларнинг сұзбошилари билан чоп этилганига нима дейсиз? Бадий сұзнинг қадр-қиймати қани? Бурч ва уят ҳисси қаёнда қолди? Жавоб тополмайсиз. Халтура китобларнинг тақдимоти хусусидеги гап-сүзларни әшитиб эса ҳайронлик янада ортади. Шу жойда тасаллинамо бир фикрни ҳам айтиб кетай.

Эски вахдати вужудчиларнинг тушунчаларига күра, чиркинлик бўлмаса, тозалик ва гўзалликнинг аҳамияти билинмайди; ёмонлик бўлмаса, яхшилик ва эзгулик ардоқ топмайди; агар ўлим бўлмаса, тириклик ва ҳаёт қувончи қийматсиз нарсага айланади. Худди шунингдек, яроқсиз сўзлар, ёлғон ижод намуналарига дуч келмасак, гўзал ҳис-туйғулар, жозибали фикр ва тасвирлардан таркиб топган асарлардан ҳайратланмасдик. Демоқчимизки, бугун бўлмаса, эртага яйратиб, тафаккурни янги-янги уфқларга қанотлантирадиган санъат асарларининг яралиши ҳам муқаррардир.

– Башоратларга кўра, ҳозир қадам қўйганимиз ахборот замонининг негизини билим ташкил этиши-ю, унинг пешвоси бўлиб олим сиймоси гавдаланиши лозим эди. Гўё, болалик ҷоғларимиздан қулоғимизга қўйилган ўша, «Олим бўлсанг – олам сеники», деган мақол ана энди ижобат бўладигандек... Бироқ, таажжубки, бунга мутлақо қарама-карши бир тамойил кун сайн куч йиғиб бораёттир. Янги замоннинг пешвоси ўлароқ жилвакор артист сиймоси майдонга чиқмоқда, илм-фанга аталған

ўринни эса ҳар турли «шоу» – томоша әгалламоқда. Бундай жараён фәқат бизнинг юртимизда кечеётганий йўқ, у узоқ-яқин барча ўлкаларни домига тортган. Эсингизда бўлса, Чингиз Айтматов сўнгги йирик асари – «Мангу қайлиқ» романидаги ҳам шу ҳодисанинг қирғиз версиясини қаламга олган эди. Дарҳақиқат, «сотка»сини туморга айлантирган бугунги кун кишиисига шу матоҳининг илк «аждод»ини яратган шотланд ихтирочиси Александр Белл бунга қандай машаққатлар бадалига эришганини билишдан кўра, Ҳолливуд суперюлдузи Мерлин Монронинг оёғидаги бормоқлар сони нечта бўлганини билиш қизиқроқ. Шундай бир шароитда илм қадри, олим тақдиди ҳақида кўнглингиздан қандай ўйлар кечади? Балки олимлик рутбаси... ҳар қандай вазиятда ҳам олим бўлиб қолишдир?!

– Очиғини айтсан, илм-фан ва олимлик ҳақидаги менинг фикр-мулоҳазаларим унчалик ҳам қувончбахш эмас. Биринчидан, назаримда илмдаги асрий холислик, фидойилик туйғуси сезиларли йўсинда пасайиб кетди. Айниқса, диссертация ёзиш, илмий даражани қўлга киритиш мусобақаси юксак мақсад ва идеалдан йироқ ишга айланиб қолди. Шунинг учун ижтимоий фан соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликда ҳам шахсияти беҳад майдада тасодифий кимсаларнинг сони кундан-кунга ортиб бораётирки, бу хусусда жиддий бош қотириш керак. Шундай диссидентлар бор: ҳатто ўзи ўрганган мавзунинг сир-асрорини бемалол тушунтириб беролмайди. Чунки ишни ўзи ёзмаган. Шундоқ тадқиқотчилар учрайди: таниш-билишга суюниш, яъни ҳийлакорликдан бўлак «салоҳият» и йўқ. Билим диддан, дид давиядан буткул паст. Қарангки, худди мажбурият олгандай шунақаларни қўллаб-қувватлашдан толикмайдиган баобру олимлар ҳам оз эмас.

Адабиётни – адабиёт деб англаш, адабиётга – адабиёт ўлароқ қараш учун олим ҳақиқатда билағон ва виждонли бўлиши зарур. Бўлмаса, қофоз қоралаб, ёзиб-чизгандарини бир муқовага жамлаб қолдирган қаламкаш борки, бариси классиклар қаторига қўшилаверади. Бошдин-охир диний, тасаввуфий ғоя ва тушунчалар талқин-у тарғибиға бағишлинган асарларни ҳам соғ бадиий ижод намуналари сифатида тадқиқ этиш ғалатдир. Адабиёт аҳли нари

турсын, илм вакиллари ҳам билмайдиган ва ҳақиқий шеъриятта алоқасиз девонлардан номзодлик диссертациялари ёзиш сүнгги пайтларда авж олди. Бу – наинки адабиёт, илм-фан ва олимликни таҳқирлайдиган, балки машхур турк адеби Азиз Несиннинг «Шоир Шармандий қачон туғилган?» номли ҳажвиясида фош этилган сунъий илмбозликни оёқлантиришга монаңд уринишdir. Алишер Навоий:

*Илмни ким воситай жоҳ этар,  
Ўзини-ю халқни гумроҳ этар.*

деганда ҳақиқатни нечоғлик теран ифодалаб, нақадар узоқни қўра билган! Байтдаги «жоҳ» сўзи «Навоий асарлари луғати»да мансаб, бойлик, мартаба деб изоҳланган. Имом Фаззолий эса уни «зўри зуғм ила ўз фикрини ўзгаларга ўтказмоқ – фикрий мустабидлик» дея шарҳлаган. Агар ушбу маъно инобатга олинса, байт мазмуни янада кенгаяди ва бойийди. Аммо биринчи маънода ҳам, кейингисида ҳам илмни воситага айлантирмасликка даъват қилинган. Ахир, илмни жоҳ воситасига айлантиришнинг касофати биргина кимса билан чекланмайди, халққа ҳам бориб тегади. Шўро замонида илм майли билан моддий манфаат, амал ва мансабга эришиш ҳирси қўшилиб-қорилиб кетгани боис, илм-фандан восита сифатида фойдаланиш айб ҳам, уят ҳам санламасди. Ваҳоланки, бу нарса олимлик эътиқоди ва имонига мутлақо хилофлиги, кундай равшан.

Яна бар мулоҳаза. Мумтоз адабиётни, шунингдек, Алишер Навоий илмий-адабий меросини тадқиқ ва таҳлил қилишда XX асрда ютуқларни қўлга киритиш билан бир қаторда жиддий камчилик ва хатоликларга ҳам эрк берилган. Шулардан бири ўтмиш адабиётининг ички олами ва таркибини ботиний илмдан ажralган ҳолда ўрганиш эди. Ҳолбуки, классик адабиёт намуналари, хусусан, Навоий шеъриятини илми ботин дея аталмиш ва тасаввуфнинг марказида турган рух, қалб, сир илмидан айри тарзда текшириш маърифат ва орифликка зид бўлган. Бундан ташқари, мумтоз матнларни психология, яъни руҳиятшунослик нуқтаи назаридан таҳлил ва талқин этишда ҳам ботин илмидан юз буриб олдинга қараб ҳеч

қадам ташлаб бўлмайди. Энг ёмони, бир ориф шоир тўғри айтганидек:

*Илми зоҳир кибру ғавғо келтирур,  
Илми ботин сўзу савдо келтирур.*

*Кимки беишқ илму дониш истагай,  
Илми бирлан молу давлат излагай.*

Хуллас, илмда ҳам ишқ чироғи ёнмаса, инсон кўнгли нурланмайди ва беҳуда баҳс – гавғолар қизигандан-қизийверади.

– Иброҳим ака, Сиз бугун ҳазрат Навоий умрини яшаб турган одамсиз (Оллоҳ яна кўп йиллар соғ-у саломат қилсин!). Шу йиллар давомида, фикрчан инсон ўлароқ, яшашилмини чуқур англашга интилгансиз, албатта. Касб-кор тақозосига кўра, ҳаёт мактаби саналмиш адабиётдан-да анча-мунча фойдали сабоқлар олганингиз ҳам бор гап. Истардикки, бу борада ўзингиз англаб етган фалсафа билан бизни ҳам ошно этсангиз. Айтинг-чи, бу дунёга келмагу кетмакдан асл маъни не ўзи?

– Айни шу савол устида Навоий бобомиз кўп ўйлаб, тўхтовсиз мушоҳада юритиб, шеър, достон, насрый асарларида ҳар турли жавоблар битиб, бир ўринда «На келмагим аён бўлди, на кетмагим», деган холосани ҳам айтганилар. Навоийдай улуғ мутафаккир санъаткорки, шундай қарорга келган экан, биз каби бандай ожизлар нима ҳам дерди? Л.Н.Толстойнинг ўлим олди қўлини ҳавода нари бери тебратиб «Тушунмадим!» дегани ҳам ибратли.

Инсон борасидаги энг тўғри ва энг ҳаққоний ҳақиқатни китобдан эмас, ҳаётдан, фаҳм-фаросати ўткир одамни алдай билмайдиган воқеликдан кашф этиш лозим. Мана шунда, инсон қисмати ва аҳволига китобий нигоҳ билан қаралмаганидек, «яшашилми»ни мураккаблаштирадиган ортиқча даъво-ю иддаолардан ҳам кўнгил фориғ бўлади. Мен англаб етган жайдари фалсафанинг интиҳоси ҳозирча мана шу!

---

## **«АГАР СҮЗИ ЧИНДУР – КҮРИНУР ЮЗИ...»**

### **«Хуррият» газетаси мухбири билан сұхбат**

– Иброҳим ака, мана, беш юз йилдан ортиқ муддатки, Алишер Навоий шеърият мулкининг султони сифатида халқимизнинг фахрига айланиб келмоқда. Лекин Навоийнинг Навоий бўлишида темурийзода Ҳусайн Бойқаро асос солган буюк салтанат ҳам муҳим ўрин тутади. Келинг, сұхбатимизни бу икки буюк зотни боғлаган улуғ ришиналар, муштарак мақсадлар ҳақида бошласак...

– Ҳусайн Бойқаро ва Навоий муносабати, улар орасидаги ахлоқий, сиёсий, маданий алоқалар навоийшунослиқдаги долзарб мавзулардан бири. Бу ҳақда маълум бир фикрлар айтилган бўлса ҳам, шўро мафқураси эркин гапириш ва Бойқаронинг тарихий хизматларини холис баҳолашга тўла имкон бермаган. Ҳолбуки, Бойқаронинг ҳукмдорликдаги ютуқ ва зафарларини Навоийсиз, Навоийнинг ижоддаги оламшумул натижаларга эришишини Бойқаросиз тасаввур этиш мумкин эмас. Навоий ва Бойқарони энг аввало болалик, ўсмириликнинг беғубор ҳислари ўзаро яқинлаштирган. Кейин уларни давлат, салтанат, миллат манфаатлари камарбаста айлаган. Албатта, шоҳликнинг ўзига хос мураккаблик ва кескинликлари бўлган. Лекин Навоий буларнинг аксариятига чидаб, Бойқарони эзгу ишларга чорлашдан ҳеч чекинмаган. Бойқаронинг улкан салтанат соҳиби сифатида шуҳраттопишида Навоийнинг хизматлари бекиёсdir.

– Хурросон ва Мовароуннаҳр тарихида Навоийнинг нафақат буюк шоир сифатлари балки қудратли шахси, сиёсий фаоллиги, бунёдкорлик ғайратлари алоҳида

*тилга олинади. Бугун Навоийнинг қайси жиҳатларини яхшироқ ўрганмоқ мұхим, деб ўйлайсиз?*

– Одамлар ҳаётини умумий тарзда иккига ажратиш мүмкін. Биринчиси, табиий, яъни содда, тұғри, ҳалол, са-мимий, айни пайтда бир қадар қийинчилик, азият, андух ва армондан холи бўлмаган турмуш тарзи. Кўпчилик доим шундай яшаган.

Иккинчиси, сунъий, яъни алдам-қалдам, ёлғон, алдов ва ҳар турли найрангбозликларга асосланган ҳаёт тарзидир. Гапнинг очиғини айтадиган бўлсақ, одамлар олдинги даврдагиларга нисбатан бир-биридан кўпроқ чўчийдиган, бир-бирига ортиқроқ инонмайдиган бўлиб қолди. Нега? Чунки табиий ҳаёт тарзи қанақа-ю, сунъий ҳаёт йўли қанақа – буни фарқлаш, бунга муносабат билдириш истаги сезиларли зайлда сусайди.

Табиий ҳаёт тушунчасини чуқур англаш ва уни чидам ила амалда жорий эта билиш ҳикматини, менимча, бу-гун кўпроқ Навоийдан ўрганиш зарур. Ана шунда ада-шиш, ҷалғиши, иккиланишлар анча камаяди. Миллат, юрт, ҳақиқат, илм-маърифат дарди билан яшашда Навоий шахси ва фаолияти энг улуғ ибратдир.

– *Навоий ва Жомий ўртасидаги устозу шогирдлик ришиналари ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз...*

– Ҳазрат Жомийнинг маъно дуру гавҳарлари билан тўлиб-тошганижод хазинаси бизга нечоғлик қадрли бўлса, унинг Алишер Навоий билан дўстлиги, устоз-шогирдлиги шу даражада эътиборли ва эҳтиромли. Бу – ҳалқлар, адабиётлар, илм-фан, маданиятлар тарихида ниҳоятда сийрак учрайдиган ҳодиса. Жомий ва Навоийга ўхшаб дунёқараши-дунёқарашига, шахсияти-шахсиятига, маслаги-маслагига боғланиб, ижодиёти ва маҳорати ўзаро уйғунлик касб этган икки миллат, икки адабиёт вакилини тасаввурга келтириш қийин. Асарларида Навоий Жомий таърифида, Жомий Навоий мадҳида сўз юритар экан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам гўё бир тафаккур иқлимида нафас олиб, бир дард ва шодлик гулшанида кезиб улуғ истеъдод, мислсиз бадиий қашфиётларни шарафлаётган-

га ўхшайди. Навоийнинг Жомийга, Жомийнинг Навоийга қалб яқинлиги, меҳр-муҳаббати, ишончи қандай бўлган бўлса, уни ўшандоқ ўрганиш лозим. Жомий ижодиётини ўқиб-ўрганмай, Навоий шаънига мадҳия тўқиши тарихий, ҳаётий, бадиий ҳақиқатга қанчалик зид бўлса, Навоий даҳосининг куч-қувватини ҳис қилмай, ижодиётининг моҳият оламига кириб бормай Жомийнинг Навоийга таъсири хусусида мубоҳаса бошлаш шунчалик бемаъниликдир.

– Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида энг кўп келтирган китоблардан бири Али бин Усмон Жўллобий Ҳужвирийнинг «Кашф ул-маҳжуб»идир. Бу нодир асар нимаси билан шундай улуғ, шоирнинг эътиборини қозонган?

– Али бин Усмон Абу Али Жўлобий Ҳужвирий XI асрнинг иккинчи ярмида Ғазнавийлар давлатининг пойтахти Ғазнада яшаб ижод қилган. У ҳам шоир, ҳам сермаҳсул олим бўлган. Лекин унинг энг машҳур асари «Кашф-ул маҳжуб»дир. Ҳужвирий бу китобни ёзишда Суламийнинг «Табақоти сўфийя», Абу Наср Сарроғнинг «ал-Лумъа», Қушайрийнинг машҳур рисоласидан фойдаланган. Ва ўз навбатида тасаввуф масалалари тадқиқига бағишлиланган бу бебаҳо китоб Атторнинг «Тазкират-ул авлиё», Абдураҳмон Жомийнинг «Нафоҳат ал-унс»ининг ёзилишига таъсир ўтказган. У етти қисмдан таркиб топган. Учинчи қисмда тасаввуфий фирмалар (мазҳаблар) ва қарашлар ёритилган бўлса, тўртинчи қисмда тасаввуфий ҳақиқатлар ва муомалалар хусусида фикр юритилган. Менимча, «Кашф-ул маҳжуб»нинг нихоятда қизиқарли саҳифалари етти бўлимдан иборат сўфийларнинг ҳол таржималарига доир фикр-мулоҳазалардир.

Китобдан ўрин олган маломатийлар тўғрисида айтилган гаплар ҳам алоҳида диққатга лойиқ эрур. Олмониялик машҳур тасаввуфшунос оlima Анна Мария Шиммелнинг таъкидлашича, «Ҳужвирийнинг энг муҳим янгилиги «Кашф-ул маҳжуб»ни форсийда ёзганлиги ва тасаввуф адабиётида янги бир даврнинг бошланишига эришга-

нидир». Бу китоб, аввало, ана шу жиҳатдан Навоийнинг дикқатини ўзига жалб этган. Щунингдек, тасаввуфнинг бир қатор мураккаб ва мунозарали муаммоларини осон англашда буюк шоирга яқиндан ёрдам кўрсатган. Умуман, Навоийнинг Ҳужвирийга муносабатини тадқиқ этиш, бир қанча янгиликларга йўл очиши шубҳасизdir. Боз устига Ҳужвирий Фарғонага ҳам саёҳат қилиб турк-машойихлари тўғрисида гапирган.

— *Навоийшунос олимларнинг кўпчилиги «Навоий хослар шоири», дейишади. Сиз улуғ шоир асарларининг ирфоний моҳияти, илоҳий ҳақиқатлари ҳақида нима дейсиз?*

— Чекланиш, маҳдудлик майда шахсиятли ижодкорларга хосдир. Навоий эса даҳо санъаткор, яъни бутун миллат ва инсоният шоири. Унинг ирфоний қараш ва ифодаларида ҳам ҳеч қанақа чегараланиш йўқ. Фақат Навоийни англашда оқсамаса бўлгани. Ана шунда хосу авомга ажратишга ҳеч ҳожат қолмайди.

— *Навоий ижодига бўлган қардош халқларнинг бугунги муносабати, эътирофи ва асрий алоқалари ҳақида гапириб берсангиз?*

— Навоий қардош халқлар томонидан ҳамиша меҳр-муҳаббат билан ўқилган, бундан сўнг ҳам шундай бўлаверади. Бунинг бир далили ўлароқ ўтган йили Озарбайжоннинг маркази Боку шаҳрида буюк бобомизга қўйилган ҳайкални эслатиш мумкин.

— Алишер Навоийнинг ҳаёти, адабий, илмий меросини ўрганиш олижаноб меҳнат. Лекин шоир асарларини қанчалик чуқур ва пухта ўрганишга киришмайлик, барibir мукаммал тушунишга қийналамиз. Сизнингча, Навоийни англаш саодатига қандай эришиш мумкин?

— Навоий шеърларида, энг аввало, руҳий асос, сўзнинг фикрий-маърифий илдизи жуда бақувват. Шунинг учун Навоийни ўқиганда ақл, кўнгил, туйғу деярли баб-баробар ишлаши керак. Лекин Навоий шеъриятини англашнинг асосий йўли – бу билим. Тил, тарих, дин, тасаввуф, фалсафа ва мумтоз адабиёт хусусиятларини

қанча яхши билсангиз, Навоий асарларини ҳам ўшанча пухтароқ тушунишга эриша борасиз. Дилдан Навоий шахсиятига боғланиш, такрорланмас бу улуғ шахсият ҳолат ва ҳақиқатларини баҳоли қудрат мушоҳада айлаш лозим...

— Навоий нафақат ғазалларини, балки, замондошлигининг ҳам минглаб мисраларини ёддан билган. Бугунги айрим шоирлар Навоийни ўқиш у ёқда турсин, ўз шеърларини ҳам ёддан айтиб беролмайди. Умуман, бугун ижодга бўлган талаб сизни қониқтирадими ?

— Шеър ҳақиқий завқ, юксак илҳом маҳсули ўлароқ туғилса, хотираға, албатта, ўрнашиб қолади. Нафсоний майллардан пайдо бўлган қофияли мисралар эса деярли ҳеч кимнинг ёдида қолмайди. «Ижодга бўлган талаб»га келсак, менимча, бундай тушунчанинг ўзи бугун деярли унудилди. Адабиётнинг ҳозирги аҳволи – қаровсиз бир аҳвол. Ким нимани хоҳласа, шуни ёзаётир. Ким эпласа, ўша китоб чиқараётир. Яроқлиси қайси, қай бирлари яроқсиз – бу хусусда бош қотирувчи ҳам, гапирувчи ҳам топилмайди. Бу ҳолат яна маълум бир муддат давом топса, адабий танқид ва адабиётшунослик номини эслатишга ҳам ҳожат қолмайди. Бунақа лоқайдлик, бунақа бета-рафлик қаёндан бош кўтарди – буни изоҳлаш қийин.

— Китобхонларимизга Навоий асаридаги энг яхши кўрган байтингизни шарҳлаб берсангиз?

Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,

Кўринмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Бу байт «Садди Искандарий» достонидан. Унда фақат рост сўздагина инсон мустақил қиёфа касб эта олиши, ёлғон сўзлаш эса маънавий-ахлоқий қиёфадан маҳрумлик эканлиги таъкидланган. Бизнингча, энг ёмон юзсизлик ҳам мана шу.

«Ҳуррият» газетаси,  
2009 йил 4-сон.

## **АДАБИЁТ – АБАДИЙЛИК ҲУНАРИ**

*Ҳақиқий адабиёт кишини инсонпарварликка ундаиди. Руҳни озиқлантиради. Мир Алишер Навоий ижоди билан яқиндан танишган ўқувчи бу фикрни инкор эта олмаслиги аниқ. Ўзбек адабиётининг олтин даври, тилининг асоси ҳисобланган, бу ижод фарзандларимизни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун Алишер Навоий ижодини ўрганиш, уни ёшларга ўргатиш барча даврларда бўлгани каби бугун ҳам муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти бўлим мудири, филология фанлари доктори, навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққул билан бўлган сұхбатимиз шу ҳақда бўлди.*

*– Устоз, адабиётнинг, хусусан, Алишер Навоий ижодининг баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни қандай?*

*– Комиллик, аввало, инсоннинг хулқи, кўнгли ва руҳини тарбиялаб камолга етказиш дегани. Адабиётсиз ёки адабиёт таъсирига беписанд қараб бу ишни уддалашнинг умуман иложи йўқ. Инсон қалби ва руҳини ўзгартириш ҳамда янгилаш адабиётнинг доимий ҳунари. Шу вазифа нечоғлик ҳаққоний, бехато бажарилса, жамиятда ахлоқий-маънавий ҳаёт ўшанча юксалиб, нафсоний эҳтиёж боис ҳаддан ошишлар ўшанча пасайиб боради. Бу – ёш авлод тарбияси учун бафоят катта ютуқ.*

*Таълим-тарбия, шахс ҳуррияти ва бутунлиги, инсоннинг Ҳақ ва ҳалқ олдидаги бурчи, уни ҳалол ва вижданан бажариш сингари масалалар мутафаккир бобомиз асаларининг бош асоси ҳамда моҳиятини ташкил қиласиди. Навоийга кўра, комиллик сип-силлиқ, баландпарвоз ёхуд китобий гапларни айтиш ва такрорлаш эмас, балки ўзингдаги ноқислик, кўзга ташланавермайдиган камчи-*

ликларни сабот ила бартараф этиб борищдир. Унингча, комил киши албатта «ўз нуқсин исбот айлагай». Навоийнинг комиллик ҳақидаги фикр ва тушунчалари, асосан, тўрт устивор асосга таянади. Булар ахлоқ гўзаллиги, қалб поклиги, руҳоният юксаклиги ва тафаккур балоғати. Улуғ шоир баркамол, бутун инсон, деганда нафсу ҳаво хуржларидан ғолиб чиққан, маънавий-руҳий эркинликка соҳиб инсондаги янги ва ибратга лойик «мен»ни назарда тутган. Бу «мен» ва «менлик» энг событ ва нурли дунёвий ҳамда илоҳий ҳақиқатларнинг бош меҳваридир. Шунинг учун Навоий шеъриятида тасвирланган комил шахс муаммоси ўрганилганда ана шу «мен»нинг ботиний ҳаёти, ундан ўзгариш ҳамда изтироб тамойилларига алоҳида диққат этиш зарурдир.

– Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди мустақилликка эришгунимизга қадар ҳам умумтаълим мактабларида ўқитилган. Мустақилликдан сўнг улуғ мутафаккир ижодини ўрганиш борасида қандай ютуқларга эришилди? Таълим тизими олдида бу борада қандай муаммолар бор? Сизнингча, уларнинг ечими нималарда кўринади?

– Алишер Навоий ҳаёти ва илмий-адабий меросини наинки мактаб, лицей, коллеж, балки олий ўқув юртларида ўқитиш ва ўрганишда ҳам эътиборга лойик ютуқларга эришилди. Чунки, буюк санъаткор ижодиётiga сиёsat, зўравон мафкура «кўз ойнак»и билан қараш мустақилликдан сўнг умуман барҳам топди. Шоир асаларининг миллий, диний, тасаввуфий «қатлам»ларини ёшларга бемалол тушунтириш, атрофлича талқин қилиб беришни авваллари тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмасди. Энди эса бунинг акси: Навоий китобларини тўла миқёсда ўқиб-ўзлаштириш ва эркин мушоҳада этишга нима тўсиқ бўлаётир, деб сўралса, мен, аввало, янгиликдан маҳрум, паст дид ва савияда ёзилган дарслик ва қўлланмалардан қутулишни айтган бўлардим. Шунингдек, Навоийдан сабоқ берадиган муаллимларнинг ҳам билим даражаси, маданий имконияти ва имтиёзларини жиддий ўйлаш керак.

– Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида мутафаккир ижодини тадқиқ этиш, уни ўқувчиларга янада тўлиқ етказиш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?

– Буюк мутафаккир бобомиз номлари билан аталган бизнинг Тил ва адабиёт институтимиз навоийшунослик илмининг ҳам бош маркази ҳисобланади. Навоий асарларини нашрга тайёрлаб, халқа етказиш ва илмий тадқиқотлар яратишда шу илм даргоҳида бағоят кўп ишлар амалга оширилганки, уларни номма-ном санашнинг ўзи анча вақтни олади.

Мустақилликдан сўнг бўлимимиз ходимлари Навоийнинг шеърий, насрый ва илмий меросига бағишилаб юзлаб илмий, илмий-оммабоп мақола, ўнлаб рисола, илмий тўплам ва китобларни эълон қилдилар. Уларнинг кўпчилиги ўқувчиларда алоҳида қизиқиш пайдо қилганлиги қувонарли, албатта. 2011 йилда 10 жилдлик Алишер Навоий тўла асарлар тўплами нашрдан чиқди. Буни юртимиз илмий-маданий ҳаётидаги алоҳида бир ҳодиса ўлароқ баҳоласа янглиш бўлмайди.

Шу кунларда икки жилдлик «Навоий қомуси»ни яратиш мақсадида қизғин иш олиб борилаётир. Хуллас, қиладиган ишларимиз кўп...

– Бугунги кунда дунё навоийшунослиги шаклланди, деса бўладими? Бу борадаги ечим ва муаммолар ҳақида гапирсангиз.

– Жаҳон адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса кўша олган санъаткорлар каби Шарқ ва Ғарб дунёсининг бир қанча мамлакатларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодиёти ўрганилиб, асарларидан баъзи бирлари таржима қилинган. «Дунё навоийшунослиги» деган тушунча тўла мавжуд дейиш қийиндир-у, аммо Туркия, Эрон, Россия, Хитой сингари қатор ўлкаларда навоийшунослик бундан бир неча ўн йиллар муқаддам қад ростлагани илм аҳлига сир эмас. Ҳозирги бош масалалардан бири Навоий ижод намуналарини ер юзидаги энг нуфузли тилларга таржи-ма қилиниши ва уларнинг тадқиқи билан кечикмасдан машғул бўлишдир.

- Ёшлар билан бўлган сухбатларда устоз олимлар томонидан Навоийни, умуман, мумтоз адабиётни тадқиқ этишида янгича ёндашувлар лозимлиги ҳақида гапирилади. Айтингчи, Навоий ижодиётини тадқиқ қилишида аввало нималарга дикқат қилмоқ керак?

- Навоий шеърияти осмондан лоп этиб ерга тушгани йўқ. У маълум бир ижтимоий, сиёсий, маданий муҳит маҳсули. Бу шеърият, наинки туркий, балки форсий адабиёт анъаналари заминида тараққий топган. Одатда муҳташам ва маҳобатли қаср ё саройларга бир эмас, бир неча нақшкор эшиклардан кирилади. Худди шунга ўхшаб Мир Алишер адабий, илмий ижодиётига ҳам бир қанча йўл ва эшиклардан кириб борилади. Улардан бири, балки дастлабкиси туркий адабиётда қўлга киритган тажриба ва адабий анъаналардир. Илмда бу ҳақда баъзи фикрмуроҳазалар ўртага ташланиб, тадқиқотлар ҳам амалга оширилган. Бироқ ушбу мавзуни ижтимоий, маданий, диний, сиёсий тамалга боғли равишда теран ҳамда мусфассал ўрганмоқ зарур. Навоий даҳосининг туб замини ва бешиги туркий тил, туркий тафаккур, туркий адабиёт эрур.

Навоийнинг форсий адабиётга муносабатига келсак, шоир болалик чоғлариданоқ форс шеъриятининг гўзал, ҳаётий намуналари билан танишиб, улардан баҳра олган. Аммо тақлид, таъсир завқини Навоий жуда эрта ортда қолдириб, ижодий мусобақа ва янгилик илҳоми билан ишга киришиб кетган. Илҳом бунда илоҳий кашфга йўл очиб борганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Алишер Навоий бадиий ижодда инсон қавмидан нима олган бўлса, унинг кўнглидан ўзлаштирган; одам тўғрисида у нима ёзган бўлса, унинг руҳ овозини тинглаб, ботиний ҳолларини жуда аниқ идрок этиб ёзган. Буюк шоиримизнинг кўнгилга, руҳ ва ҳол сир-асрорига қайта-қайта мурожаат қилиши шундан. Мутасаввифларнинг «Сенга ҳолидан фойда етмаганинг фикридан ҳеч қандай наф тегмайди», деган сўзларининг ҳақиқатини Навоий мукаммал анлаган. Чунки у ориф шоир сифатида ҳам худди руҳга ўхшаб ҳолнинг илоҳий асоси ва хусуси-

яларига иштибоҳсиз ишонган. Ана шуларни ҳам тадқиқ айлаш лозим.

— Навоий ижодиёти ва ёшлар тарбияси мавзусида тўхталиб ўтсангиз.

— Ёшлар тарбияси – бу мактаб, илм-фан ва комилликка ғамхўрлик демак. Мактаб том маъноси ила таълимтарбия ва илм ўчоғига айлантирилмас экан, навқирон авлодга қараганда ёши улуғлар бундан қўпроқ зарар кўради. Яъни:

*Чу ёшларга боғланса мактаб йўли,*

*Бўлур гум қариларға мазҳаб йўли.*

Ёки Навоийнинг мана бу сўзларини олайлик:

*«Ёрлик қайда кётди, ёронлар?*

*Йўқ мусулмонлик, эй мусулмонлар!»*

Дўстлик, меҳр-муҳаббат, шафқат ва мурувват ўртадан кўтарилиса, мусулмонликнинг нима қиймати ё аҳамияти қолади? Куруқ гап, нафсоний найрангларга ким ишонади? Навоий ҳамма жойда, ҳамма кори ҳолда сўз ва фикрининг исботи ўлароқ фаолиятга урғу беради. Ҳар қандай ёмонликка қайсиdir гўзал фазилат, хислат ёхуд амални қарши қўяди:

*Сен агар зоҳир эттинг итликни,*

*Мен сенга кўрсатай йигитликни.*

Бундай сўзлардан юрак яйраб, қувват олади. Демак ёшларга Навоийдан сабоқ берадиган муаллим биринчи галда маърифат, ҳол ва амал бирлигига алоҳида аҳамият бермоғи, адабиётни чин дилдан севиши, унинг ҳиссиёт ва руҳ тажрибаси эканлигини ҳам унутмаслиги зарур. Адабиёт – агадийлик ҳунари. Ўзининг тажрибаларида Навоий тўла-тўқис исботлаган ушбу ҳақиқатни эсдан чиқармаслик шахсни миллат, юрт, келажак ишларига илҳомлантиравериши шак-шубҳасизdir.

Суҳбатдош: М. Ҳакимов  
«Тил ва адабиёт таълими» журнали,  
2014 йил 1-сон.

## **МУНДАРИЖА**

### **I**

#### **ШАХСИЯТ ВА ИЖОД МУАММОЛАРИ**

Навоий ижодиётининг оламшумул аҳамияти .....	4
Навоий шеъриятида ҳақ ва шахс муносабати .....	16
Руҳоният ва нафсоният тазоди .....	25
Алишер Навоий ва Абусайд Мирзо.....	38
Навоий ва юонон фалсафаси .....	65
Адабий матн: муносабат ва талқин.....	75
Тарих ҳақиқати – ҳақиқат тарихи демак .....	84
«Зоҳид бўлма, обид бўлма...» .....	97
Комиллик орзуси.....	104
Тафаккур ва тасаввур чечаклари.....	107
Шахсият ва ижод муштараклиги .....	114
Навоий ва Бобур .....	126

### **II**

#### **ШЕЪР ШАРҲИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ**

«Ҳар қачонким кемага ул ой...» .....	138
«Фалакдин гар манга ҳар лаҳза ...» .....	142
«Ишқ аро душвордор бўлмоқ...».....	148
«Кўнгул ичра ғам камлиги...» .....	151
«Ёрдин айру кўнгул...» .....	156
«Ё рабки, фано базмида...» .....	161
«Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ...» .....	166
«Гар қуёш васлин тиласен...» .....	168
«Фалонға ажаб ҳол эрурким...» .....	173
«Камол эт қасбким...» .....	175
«Бийик мақомиға улким...» .....	176
«Не раҳравеки, тожи ҳидоят...» .....	178
«Юзига асли ёмоннинг...» .....	180
«Важҳи маош учун...» .....	181
«Чун манга лутф этти шоҳ...» .....	185
«Қаноат гўшасин тутқилки...» .....	187

«Бордилар, ёмғур дуосин қилғали аҳли риё...» .....	189
«Тавозўъ яхши, аммо...» .....	192
«Ғазалда уч киши...» .....	194
«Тұхфаларким юборди қайсари рум...» .....	196
«Тилингни асрағил...» .....	198

### III

## **АДАБИЙ СУҲБАТЛАР**

«Кимки беишқ, илму дониш истагай...» .....	202
«Агар сўзи чиндур – кўринур юзи...» .....	211
Адабиёт – абадийлик ҳунари .....	216

**ИБРОХИМ ҲАҚҚУЛ**

**НАОУЙГА ҚАЙТШ**

**ЭӨНІТОБ**

Мұхаррир *A. МУХТОРОВ*

Бадий мұхаррир *A. МАМАСОЛИЕВ*

Сағифаловчи *Х. САФАРАЛИЕВ*

Техник мұхаррир *Д. ГАБДРАХМАНОВА*

Мусаххих *У. АБДУРАХМОНОВА*

Нашриёт лицензияси A1 № 231. 16.11.12.

Теришга 2 август 2015 да берилди. Босишига рухсат 22 август 2015 да берилди. Бичими  $84 \times 108 \frac{1}{16}$ . Офсет қоғози. Офсет босма усулида босилди.

«Times» гарнитураси. Нашр босма тобоғи 14,0. Адади 2000 нұсха.  
Бүйртма № 09.

Оригинал-макет «TAFAKKUR» нашриёти медиа марказида  
тайёрланди.

Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Чилонзор кўчаси 1-уй.

«Yosh kuch press matbuoti» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,  
Чилонзор кўчаси, 1а-уй.

ISBN 978-9943-24-110-7

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-24-110-7.

9 789943 241107